

СОЦІОЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І СЕЛА: СУЧАСНИЙ ВИМІР

На основе исследования современной практики функционирования отечественного аграрного сектора обосновывается перспективное направление его социоэкономической модернизации на базе развития сельских общин. Работа базируется на институциональных подходах как объединяющей методологической основе исследования процессов развития сельского хозяйства и села. Особое внимание уделяется анализу истоков и последствий структурных деформаций в сельском хозяйстве, научным принципам формирования сельских общин с позиций теории капиталов и гендерно ориентированной политике развития села.

Для ученых, специалистов агропродовольственной сферы, регионального и социального развития, сотрудников органов государственного управления и местного самоуправления, преподавателей, аспирантов и студентов ВУЗ гуманитарного профиля.

Based on study of the present-day practice of domestic rural sector performance there being proved prospective directions of its socio-economic modernization on the basis of rural community development. The work is based on the institutional approaches as a unifying methodological basis for studying agricultural and rural development processes. Special emphasis is placed on the analysis of sources and consequences of structural deformations in agriculture, scientific principles for creating rural communities in terms of capital theory and gender-oriented rural development policy.

Designated for scientists, specialist in agro-food field, regional and social development, employees of state administration and local government bodies, lecturers, postgraduate students and students of higher educational institutions of humanities.

СОЦІОЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І СЕЛА: СУЧАСНИЙ ВИМІР

За редакцією
доктора економічних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України,
О.М.БОРОДІНОЇ

Київ – 2012

УДК 338.43 (477)
ББК 65.9 (4 Укр) 32
С69

Авторський колектив: Україна: д.е.н., проф., чл.-кор. НАНУ О.М.Бородіна (передмова, п. 1.3, пп. 2.1, 2.2, 2.3, р.4, пп. 5.1, 5.2.2, 5.2.6, 5.2.7), д.е.н., проф., акад. НААНУ В.В.Юрчишин (п. 1.1), д.е.н., проф., чл.-кор. НААНУ І.В.Прокопа (п.1.3, р.3, пп.5.2.4, післямова), д.е.н. О.Л.Попова (пп. 1.3.1, 5.2.3), д.е.н. Т.О.Зінчук (п. 6.2), к.е.н. С.В.Киричук (пп.1.3.1, 5.1, 5.2.5), к.е.н. Н.М.Куцмус (пп. 6.1, 6.2, 6.3), к.е.н. О.В.Риковська (пп. 1.3.2, 5.1, 5.2.1), к.е.н. В.Д.Яровий (пп. 1.3.1, 5.2.3), М.Г.Бетлій (п. 1.3), О.С.Бородіна (пп. 1.2, 1.3.1), С.М.Лагута (пп. 2.2, 2.3), О.В. Фраєр (п. 2.4).

Росія – д.е.н., проф. Т.В.Блінова (п. 6.4), к.соціол.н. Г.О.Вяльшіна (п. 6.4)

Рецензенти:

чл.-кор. НАН України, д.е.н., проф. А.І.Даниленко (ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" – Київ);

акад. НААН України, д.е.н., проф. Б.Й.Пасхавер (ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" – Київ);

д.е.н., проф. Д.Ф.Крисанов (ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" – Київ);

д.е.н. проф. О.В.Шубравська (ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" – Київ);

д.е.н. О.В.Скидан (Житомирський національний агроекологічний університет – Житомир).

Затверджено до друку Постановою Вченої ради ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" від 24 вересня 2012 р. №104.

С69 Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір /[О.М.Бородіна, І.В.Прокопа, В.В.Юрчишин та ін.]; за ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України О.М.Бородіної; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 320 с.; табл. рис.

ISBN 978-966-02-6672-8

На основі дослідження сучасної практики функціонування вітчизняного аграрного сектору обґрунтовується перспективний напрям його соціоекономічної модернізації на базі розвитку сільських громад. Робота базується на інституціональних підходах як об'єднуючій методологічній основі дослідження процесів розвитку сільського господарства і села. Особлива увага приділена аналізу витоків та наслідків структурних деформацій у сільському господарстві, науковим засадам формування сільських громад з позицій теорії капіталів та гендерно орієнтованій політиці розвитку села.

Для науковців, фахівців агропродовольчої сфери, регіонального і соціального розвитку, працівників органів державного управління і місцевого самоврядування, викладачів, аспірантів і студентів ВНЗ гуманітарного профілю.

УДК 338.43(477)
ББК 65.9(4Укр) 32

ISBN 978-966-02-6672-8

© Національна академія наук України, 2013

© ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", 2013

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ 1. СУЧАСНЕ СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО І СЕЛО: СОЦІОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ	23
1.1. Загальнонаукові засади соціоекономічного розвитку.....	23
1.2. Соціоекономічний розвиток сільської місцевості в контексті сталості.....	35
1.3. Сільське господарство і село в Україні: короткий соціоекономічний аналіз.....	50
1.3.1. Формування сучасної аграрної економіки.....	51
1.3.2. Соціальний вимір аграрного розвитку.....	63
РОЗДІЛ 2. КОРПОРАТИЗАЦІЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	74
2.1. Витоки становлення корпоративного сектора.....	74
2.2. Міжнародні корпоративні структури.....	91
2.3. Сучасні тенденції корпоратизації вітчизняного сільського господарства.....	105
2.4. Землекористування в корпоративному секторі та шляхи підвищення його ефективності.....	118
РОЗДІЛ 3. ІНДИВІДУАЛЬНЕ (СІМЕЙНЕ) ГОСПОДАРЮВАННЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ	128
3.1. Роль в сільськогосподарському виробництві і сільському розвитку.....	128
3.2. Місце у вітчизняній системі функціонування аграрного сектора.....	140
3.3. Диференціація і комерціалізація.....	152
3.4. Формування умов для повноцінного розвитку на ринкових засадах.....	163
РОЗДІЛ 4. СІЛЬСЬКА ГРОМАДА ТА СОЦІОЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СЕЛА	179
4.1. Сільський розвиток на базі громад у соціоекономічній теорії і практиці.....	179
4.2. Сільська громада та її формування у процесі взаємодії.....	190

4.3. Науково-прикладні засади саморозвитку сільських громад.....	204
РОЗДІЛ 5. КАПІТАЛИ ГРОМАД ТА ЇХНЯ РОЛЬ У СІЛЬСЬКОМУ РОЗВИТКУ	216
5.1. Теоретичні засади капіталізації ресурсів громад.....	216
5.2. Ідентифікація капіталів громад.....	226
5.2.1. Людський капітал.....	226
5.2.2. Соціальний капітал.....	230
5.2.3. Природний капітал.....	235
5.2.4. Фізичний капітал.....	239
5.2.5. Фінансовий капітал.....	244
5.2.6. Політичний капітал.....	248
5.2.7. Культурний капітал.....	255
РОЗДІЛ 6. ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕЛА	259
6.1. Тенденції "гендеризації" світового економічного розвитку.....	259
6.2. Європейські аспекти гендерно-орієнтованої політики сільського розвитку.....	270
6.3. Сільські жінки у країнах, що розвиваються.....	284
6.4. Прикладні аспекти соціоекономічного вибору сільських жінок.....	299
ПІСЛЯМОВА	314

ПРЕДИСЛОВИЕ	7
РАЗДЕЛ 1. СОВРЕМЕННОЕ СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО И СЕЛО: СОЦИОЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ	23
1.1. Общенаучные основы социоэкономического развития	23
1.2. Социоэкономический аспект устойчивого развития сельской местности	35
1.3. Сельское хозяйство и село в Украине: краткий социоэкономический анализ.....	50
1.3.1. Формирование современной аграрной экономики.....	51
1.3.2. Социальное измерение аграрного развития	63
РАЗДЕЛ 2. КОРПОРАТИЗАЦИЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ.....	74
2.1. Истоки становления корпоративного сектора	74
2.2. Международные корпоративные структуры.....	91
2.3. Современные тенденции корпоратизации отечественного сельского хозяйства.....	105
2.4. Землепользование в корпоративном секторе и пути повышения его эффективности.....	118
РАЗДЕЛ 3. ИНДИВИДУАЛЬНОЕ (СЕМЕЙНОЕ) ХОЗЯЙСТВОВАНИЕ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ	128
3.1. Роль в сельскохозяйственном производстве и сельском развитии	128
3.2. Место в отечественной системе функционирования аграрного сектора.....	140
3.3. Дифференциация и коммерциализация.....	152
3.4. Формирование предпосылок для полноценного развития в рыночных условиях.....	163
РАЗДЕЛ 4. СЕЛЬСКАЯ ОБЩИНА И СОЦИОЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СЕЛА	178
4.1. Сельское развитие на базе общин в социоэкономической теории и практике.....	179
4.2. Сельская община и ее формирование в процессе развития.....	190

4.3. Научно-прикладные основы саморазвития сельских общин.....	204
--	-----

РАЗДЕЛ 5. КАПИТАЛЫ ОБЩИН И ИХ РОЛЬ В СЕЛЬСКОМ РАЗВИТИИ.....

5.1. Теоретические основы капитализации ресурсов общин	216
5.2. Идентификация капиталов общин	226
5.2.1. Человеческий капитал.....	226
5.2.2. Социальный капитал.....	230
5.2.3. Природный капитал.....	235
5.2.4. Физический капитал.....	239
5.2.5. Финансовый капитал	244
5.2.6. Политический капитал.....	248
5.2.7. Культурный капитал	255

РАЗДЕЛ 6. ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СЕЛА

6.1. Тенденции "гендеризации" мирового экономического развития.....	259
6.2. Европейские аспекты гендерно-ориентированной политики сельского развития.....	270
6.3. Сельские женщины в развивающихся странах	284
6.4. Прикладные аспекты социоэкономического выбора сельских женщин.....	299

ПОСЛЕСЛОВИЕ

314

Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села характеризується насамперед тим, що супроводжується безперервним економічним, соціальним та екологічним покращенням у сільській місцевості: підтриманням сприятливого інституціонального середовища; наявністю соціальної системи, що сприяє співпраці, справедливості та свободі; функціонуванням сільської економіки, що є диверсифікованою, конкурентоспроможною та доступною для місцевого населення. Такий розвиток підвищує можливості вибору селян, сприяє позитивному ставленню до суспільно-політичних та економічних змін, що запроваджуються в країні, підсилює функції соціальних інститутів та підвищує якість життя.

На жаль, стосовно українського аграрного сектора про такий розвиток можна вести мову хіба що в окремих випадках на локальному рівні. Конкуренція за сільськогосподарські землі та інші природні ресурси, корпоративізація сільського господарства через неконтрольоване суспільством залучення вітчизняного індустріального та банківського капіталу у сільське господарство та "надінтенсивне" господарювання агрохолдингів посилюється глобалізаційними тенденціями і захопленням корпораціями основних виробничих ресурсів села, звужуючи соціоекономічну спрямованість розвитку та поглиблюючи конфлікти інтересів між ринково орієнтованим вибором України і розвитком села.

При спрямуванні політичних заходів лише на те, що індустріалізація і корпоративізація сільського господарства стимулюють економічне зростання прискорення технологічних змін, підвищення продуктивності та нарощення виробництва і експорту, втрачаються більш важливі для суспільства соціоекономічні орієнтири, що супроводжують це зростання. Дія ринкових вигод від глобалізації, відкритості та мобільності переливу капіталу, тиску технологічних змін "розчиняє" усталені соціально-економічні зв'язки в сільській місцевості, звужує життєве середовище сільського населення, спричиняє дивергенцію доходів, скорочення кількості людей, які мають можливість заробляти на життя на певній сільській території і проживати в певній громаді. Це супроводжується знеціненням і деградацією місцевого людського капіталу, змушує сільське населення відмовлятися від традиційного способу життя, руйнує соціальні мережі, знищує традиційне сільськогосподарське виробництво. Окрім особистісних трагедій, ці процеси мають до-

суть негативний довгостроковий вплив на суспільство і на економічний розвиток країни загалом.

Державна політика, націлена виключно на економічне зростання, здійснює абсолютно негативний вплив на сільські громади. Яким чином суспільство зможе впоратися з цими змінами, залежить не тільки від налагодження сфери послуг на селі, підтримання інфраструктури та нарощення сільськогосподарського виробництва. Більш важливе значення має вміння селян використовувати місцеві активи, працювати спільно над відтворенням на сучасній основі сільського життя; їх здатність вибудовувати і покращувати соціальні мережі; можливість удосконалювати власні професійні знання та перетворювати їх на інноваційні ідеї, втілювати ці ідеї у життя тощо. Результатом цього стануть не тільки робочі місця на селі, зростання доходів та функціонуюча інфраструктура, але також сильні сільські громади, які здатні забезпечити сталий соціоекономічний розвиток села і які можуть успішно справлятися з постійними внутрішніми змінами і глобалізаційними викликами.

У монографії на основі підсумкової оцінки стану аграрного сектору запропоновано новий методологічний підхід до досягнення стратегічних цілей сталого розвитку сільського господарства і села, який базується на потенціалі місцевих громад та їхніх спроможностях до вирішення власних проблем. При опрацюванні цього методологічного підходу автори керувалися одним з найбільш авторитетних досліджень, яке розвінчує усталене уявлення про те, що громада не може ефективно управляти локальними ресурсами і забезпечувати сталий розвиток території на відміну від держави або приватного капіталу. Це фундаментальна праця лауреата Нобелівської премії у галузі економіки 2009 р. Е.Остром "Управляючи спільним: еволюція інститутів колективних дій", що вийшла в Україні друком у 2012 р.

Вивчивши численні приклади суспільного регулювання взаємовідносин у сфері використання природних ресурсів, котрі доводять, що успішно управляти спільними ресурсами можуть ті, хто ними користується, Е.Остром розробила теорію колективних дій і сформулювала закони формування управлінських рішень, спрямованих на ефективне використання спільних ресурсів і успішне врегулювання можливих конфліктів.

На основі узагальнення тридцятирічної світової практики Е.Остром приходить до висновку: попри те, що у сучасному світі можливості сільського населення щодо економічного розвитку на основі продуктивного використання природних ресурсів практично не підтримуються, багато співтова-

риств сформували інститути, не схожі а ні на державу, а ні на ринок, і які дозволяють достатньо успішно управляти локальними ресурсними системами в довгостроковому періоді. У процесі створення власних інститутів і управління ними люди знаходять такі механізми господарювання, що дозволяють, з одного боку, створювати засоби для існування, не вичерпуючи ресурс котрий використовують, а з іншого – ефективно вирішують конфлікти, що виникають у процесі експлуатації ресурсу. Це здійснюється завдяки неформальним інститутам – набору норм, що визначають вузькі межі "належної" поведінки, прагнення слідувати яким підсилюється бажанням досягнення своїх власних довгострокових інтересів. У цих умовах формується самоорганізація, що дозволяє вчитися отримувати спільну вигоду, уникаючи загального збитку. При цьому не існує універсальних правил: кожна ситуація унікальна. Найважливіше – це розуміння того, чи є між учасниками договору довіра і чи готові вони до співпраці. Практика показує, що за цих умов члени громад можуть створити життєздатні, ефективні та оригінальні системи локального розвитку.

Постійна взаємодія в умовах реально діючих норм поведінки, що розділяються всіма і засновані на принципах взаємної відповідальності, формує соціальний капітал, за допомогою якого члени громад можуть створити інституційне середовище, котре дозволяє вирішувати дилему використання спільного ресурсу. Там, де індивіди дотримуються правил і здійснюють взаємний нагляд, стабільні інституційні домовленості і індивідуальні стратегії підтримують один одного. Отже, майбутнє світової економіки не в глобалізації і експансії великого капіталу, а у створенні й розвитку різного роду малих колективних співтовариств.

Автори монографії підтримують цей висновок лауреата Нобелівської премії і впевнені, що саме сільські співтовариства є найбільш ефективними суб'єктами сільського розвитку в сучасних умовах. З огляду на демографічні зрушення особливого значення набувають гендерні тенденції розвитку сільських громад.

У деяких сільських районах (переважно там, де реалізовувалися проекти міжнародної технічної допомоги) сформувалися ефективні громади, які адаптувалися до змін та продовжують колективні дії з впровадження місцевих проектів сільського розвитку. Разом із тим багато громадських ініціатив припиняються, коли закінчується зовнішнє фінансування. При цьому, як показує досвід, значне інвестування громад та використання бюджетних ресурсів у плануванні та встановленні пріоритетів супроводжувалося дуже

незначними місцевими діями. Лідери громад не боролися за те, щоб сприяти ширшій участі та єдиному баченню майбутнього громади. В результаті вони "полювали" на фінансування, не залучаючи реальну власність громади та її людський потенціал, – а таке не може забезпечити успіху. Перехід на соціоекономічні засади розвитку села і сільського господарства має здійснюватися на основі залучення сільських громад у процес розширеного відтворення на основі активізації як матеріальних, так і нематеріальних активів локального розвитку.

У першому розділі монографії подається короткий історичний опис етапів аграрних трансформацій і становлення у вітчизняному аграрному секторі дуальної структури виробництва, представленої корпоративним та індивідуальним секторами. Інституційне середовище, що сформувалося в умовах функціонування дуальної аграрної структури, руйнує село як просторову, природо-ресурсну і соціальну базу сільськогосподарського виробництва. Сучасні тенденції в аграрному секторі посилюють загрозу подальшої деформації організаційної структури аграрної галузі у напрямі холдингізації, невідповідного витіснення з неї середніх та малих господарств, які становлять основу організаційної моделі сільського господарства у розвинених країнах світу. Подолання протиріч у розвитку аграрного сектора вимагає перегляду усталеного погляду на сільське господарство як галузь, що має лише виробничо-комерційне призначення, і переходу на засади соціоекономічної модернізації політики розвитку села та сільського господарства.

У другому та третьому розділах монографії окремо описано складові дуальної організаційної структури сучасного сільського господарства, що перебувають на різних полюсах аграрної системи: надвеликі корпоративні утворення і господарства населення.

Представлений в історичному контексті досвід Сполучених Штатів Америки, Радянського Союзу, країн пострадянського простору свідчить, що процеси аграрної корпоративізації співпадають з аграрними кризами, з проведенням аграрних реформ, індустріалізацією аграрного сектора та капіталізації сільського господарства. У США першими надвеликими сільськогосподарськими корпораціями були ферми-бонанзи, які за короткий проміжок часу забезпечили нарощування обсягів виробництва та експорту зерна. У 1928 р. Радянський Союз почав офіційно інтенсивно вивчати і запроваджувати американський досвід вирощування зерна у надвеликих радгоспах. Однак як бонанзи, так і надвеликі радгоспи проіснували недовго. Основними причинами швидкого економічного краху сільськогосподарсь-

ких гігантів стала неконтрольована концентрація землі і виробництва у надвеликих розмірах.

У сучасних умовах відроджуються тенденції до надконцентрації у сільському господарстві й ці процеси характерні для багатьох країн світу. В Україні найбільші агрохолдинги стали лідерами як на вітчизняному ринку сільськогосподарської продукції, так і на світовому. Узагальнюючи світовий досвід формування агрохолдингів, можна прогнозувати, що після закінчення етапу їхнього активного укрупнення відбуватиметься оптимізація їхніх розмірів, організаційної структури та взаємодії з зовнішнім економічним середовищем. Проте, враховуючи їхній значний вплив на економіку країни і масштаби загарбання сільськогосподарських земель необхідна дієва система обмеження і контролю за їхньою виробничо-господарською діяльністю.

Функціонування і перспективи розвитку індивідуального сектора сільського господарства розглядаються на прикладі господарств населення. З позицій соціоекономіки дається наукова оцінка їхній ролі в сільськогосподарському виробництві і сільському розвитку, характеристика економічного, соціального та інституціонального середовища, у якому вони проводили і нині ведуть свою діяльність. Розкриваються процеси диференціації та комерціалізації, що зараз відбуваються в секторі сімейних господарств і свідчать про становлення у ньому вагомого прошарку товарно орієнтованого виробництва, а також напрями формування умов для повноцінного розвитку малотоварного виробництва на ринкових засадах.

У четвертому та п'ятому розділах увага акцентується на теоретичних і практичних питаннях формування та функціонування сільських громад й їхнього сталого розвитку із залученням місцевих активів. Уперше розроблено методологічні підходи до управління локальним розвитком із залученням капіталу сільських громад, що орієнтоване на забезпечення організованих колективних зусиль у напрямі узгодження галузевих цілей з інтересами сільських мешканців і здійснюється на рівні громад як базові ланки організаційно-інституційної структури села. У цьому контексті викладено науково-прикладні підходи до розуміння сутності поняття "сільська громада". Щоб усвідомити сутність цього поняття, необхідно розглядати його на міждисциплінарній основі, базуючись на інституційних підходах як об'єднуючій методологічній основі досліджень. У цьому контексті поняття сільської громади не тотожне законодавчо визначеному поняттю територіальної громади. Його не можна ототожнювати і з сільською радою як лан-

кою адміністративно-територіального устрою. Сільські громади – це неформальні об'єднання громадян, які створюють спеціальну організацію (юридичну особу) для захисту своїх прав на безпечне життєве середовище, сприяння використанню спільних ресурсів та саморозвитку. Сільську громаду формують сільські жителі, які об'єднані територіально, мають спільні прагнення та колективно діють для економічного, соціального та екологічного розвитку тієї місцевості, де вони мешкають. Тобто, люди вступають в господарські взаємодії на основі певних цілей і мотивів, що спонукають їх до колективної дії. Окрім цього вони володіють також сукупністю ресурсів, які можуть бути задіяні у процесі такої взаємодії. В результаті запозичення політико-економічної термінології ці ресурси отримали умовну назву капіталу. Концепція капіталів громад покладена в основу розроблення основних засад політики сільського розвитку.

Концептуальна модель капіталів громад як науково-методологічний підхід до оцінювання функціонування сільських громад розроблена американськими вченими Університету Айови на початку третього тисячоліття. Спираючись на власні дослідження сільських громад, вони виявили, що найбільш успішні громади, які досягли і підтримують сталий соціоекономічний розвиток, приділяли увагу сімом типам капіталу: природному, культурному, людському, соціальному, фінансовому та фізичному капіталу. На додаток до ідентифікації капіталів та ролі, яку кожен з них відіграє у економічному розвитку громади, цей підхід також обґрунтовує взаємодію між усіма капіталами і відображає, як інвестування у один капітал може капіталізувати інші активи.

Шостий розділ присвячено висвітленню проблем гендерного паритету у сільському розвитку, оскільки жінки завжди відігравали важливу роль у сільському господарстві, здійснюючи широкий спектр виробничої діяльності. Окрім безпосередньо виробництва, жінки виконують майже всю роботу, що стосується домогосподарства. Така діяльність жінок в Україні у попередні періоди не вважалася чимось особливим та визначним, жінка на селі виконувала всі робочі функції, тоді як право приймати рішення належало виключно чоловікам. Обмежений доступ жінок до земельних ресурсів, фінансових можливостей, нових знань і технологій, позбавлення права приймати рішення - це лише деякі аспекти, що гальмують ефективний розвиток у сільській місцевості. Таким чином, забезпечення гендерної рівності та надання жінкам і чоловікам рівних можливостей для вільного доступу до ресурсів може стати одним із ключових факторів для досягнення цілей

сільського розвитку на базі громад та забезпечення можливостей поєднання призначення жінки народжувати дітей із виконанням нею продуктивних функцій в економічному середовищі.

Ця робота є результатом наукових досліджень, виконаних у період 2010–2012 рр. відділом економіки і політики аграрних перетворень Державної установи "Інститут економіки та прогнозування НАН України". Авторський колектив монографії, підготовленої за наукової редакції доктора економічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України О.Бородіної, висловлює щире подяку Джону Айкерду, почесному професору аграрної та прикладної економіки Університету Міссурі, м. Колумбія, США, Деборі Фіцджеральд, професору історії Школи гуманітарних та суспільних наук при Массачусетському технологічному інституті, США, А.Афіногентовій, академіку РАН, директору Інституту аграрних проблем Російської академії наук, за надані матеріали, консультації та активну підтримку, що значно збагатило та посилило науково-практичні результати проведених досліджень. Щира подяка працівникам відділу економіки і політики аграрних перетворень К.Бакалець, З.Косинській, В.Милянській за технічну допомогу в підготовці монографії до друку.

Социально-экономическое развитие сельского хозяйства и села характеризуется непрерывным экономическим, социальным и экологическим улучшением в сельской местности: поддерживает благоприятную институциональную среду; создает социальную систему, способствующую сотрудничеству, справедливости и свободе; предполагает функционирование диверсифицированной, конкурентоспособной и доступной для местного населения сельской экономики. Такое развитие увеличивает возможности выбора на селе, способствует позитивному отношению крестьян к общественно-политическим и экономическим изменениям, осуществляемым в стране, усиливает функции социальных институтов и повышает качество жизни.

К сожалению, в отношении Украины подобное развитие можно наблюдать лишь в отдельных локальных случаях в некоторых сельских регионах. Более распространенное явление – конкуренция за сельскохозяйственные земли и другие природные ресурсы, корпоратизация сельского хозяйства путем не контролируемого обществом привлечения отечественного индустриального и банковского капитала и "сверхинтенсивного" хозяйствования агрохолдингов. Эти негативные тенденции усиливаются глобализационными процессами и захватом транснациональными корпорациями производственных ресурсов села, что сужает социально-экономическую направленность развития и усугубляет конфликты интересов между рыночно ориентированным выбором Украины и развитием сельских общин.

Индустриализация и корпоратизация сельского хозяйства лишь стимулируют экономический рост – ускорение технологических изменений, повышение производительности, увеличение производства и экспорта сельскохозяйственной продукции. При этом теряются более важные для общества социально-экономические результаты как последствия такого роста. Рыночные выгоды от глобализации, притока капитала, технологические изменения "растворяют" устоявшиеся социально-экономические связи в сельской местности, суживают среду жизнедеятельности сельского населения, ведут к дивергенции доходов, сокращению количества людей, зарабатывающих на жизнь на определенной сельской территории и проживающих в определенной общине. Это сопровождается обесцениванием и деградацией человеческого капитала села, отказом сельского населения от традиционного образа жизни, разрушает социальные сети, уничтожает производство

традиционной сельскохозяйственной продукции. Кроме личностных трагедий, эти процессы оказывают весьма негативное долгосрочное влияние на общество и на экономическое развитие страны в целом.

Государственная политика, направленная исключительно на экономический рост, крайне отрицательно влияет на сельские общины. И то, каким образом общество сможет справиться с этими изменениями, зависит не только от развития сферы услуг в селе, поддержания инфраструктуры и наращивания сельскохозяйственного производства. Более важно здесь умение крестьян использовать местные активы, совместно работать над возрождением на современной основе сельской жизни, способность выстраивать и улучшать социальные сети, совершенствовать собственные профессиональные знания и превращать их в инновационные идеи, воплощать эти идеи в жизнь и т.д. Результатом этого станут не только создание рабочих мест на селе, рост доходов и функционирующая инфраструктура, но также устойчивые сельские общины, которые способны обеспечить социально-экономическое развитие села, умеют успешно справляться с постоянными внутренними изменениями и глобализационными вызовами.

В монографии на основании итоговой оценки состояния аграрного сектора предложен новый методологический подход для достижения стратегических целей устойчивого развития сельского хозяйства и села, базирующийся на потенциале местных общин и их возможностях для решения собственных проблем. При адаптации этого методологического подхода авторы руководствовались одним из наиболее авторитетных исследований, которое развенчивает устоявшееся представление о том, что общество не может эффективно управлять локальными ресурсами и обеспечивать устойчивое развитие территории в отличие от государства или частного капитала. Это фундаментальный труд лауреата Нобелевской премии в отрасли экономики в 2009г. Э.Остром "Управляя общинами: эволюция институтов коллективной деятельности", опубликованный в Украине в 2012 г.

Изучив многочисленные примеры общественного регулирования взаимоотношений в сфере использования природных ресурсов, которые доказывают, что успешно управлять общинными ресурсами могут те, кто ими пользуется, Э.Остром разработала теорию коллективных действий и сформулировала законы формирования управленческих решений, направленных на эффективное использование общих ресурсов и успешное урегулирование возможных конфликтов.

На базе обобщения тридцатилетней мировой практики Э.Остром пришла к выводу, что несмотря на то, что в современном мире возможности сельского населения по экономическому развитию на основе продуктивного использования природных ресурсов практически не поддерживаются, многие сообщества сформировали уникальные институты, которые позволяют достаточно успешно управлять локальными ресурсами в долгосрочном периоде. В процессе создания собственных институтов и управления ими люди находят такие механизмы хозяйствования, которые позволяют, с одной стороны, создавать средства для существования, не исчерпывая используемый ресурс, а с другой – эффективно решают конфликты, возникающие в процессе эксплуатации ресурса. Это осуществляется благодаря неформальным институтам – набору норм, определяющему рамки коллективного поведения, стремление следовать которым подпитывается желанием достижения своих собственных долгосрочных интересов. В этих условиях формируется самоорганизация, способствующая обучению тому, как получать общую выгоду без ущерба для общества. При этом не существует универсальных правил: каждая ситуация уникальна. Самое важное – это доверие между участниками договора и готовность к сотрудничеству для общего блага. Практика показывает, что в таких условиях члены общин создают жизнеспособные, эффективные и оригинальные системы локального развития. Постоянное взаимодействие в условиях реально действующих норм поведения, которые поддерживаются всеми и основаны на принципах взаимной ответственности, формирует социальный капитал, с помощью которого члены общин могут создать институциональную среду, способствующую решению дилеммы использования общего ресурса. Там, где индивиды придерживаются правил и осуществляют взаимный надзор, стабильные институциональные договоренности и индивидуальные стратегии поддерживают друг друга. Поэтому будущее мировой экономики не в глобализации и экспансии крупного капитала, а в создании и развитии различного рода малых коллективных сообществ.

Авторы монографии поддерживают этот вывод лауреата Нобелевской премии и уверены, что именно сельские сообщества выступают наиболее эффективными субъектами сельского развития в современных условиях. Учитывая демографические изменения, особое значение приобретают гендерные тенденции формирования устойчивых сельских общин.

В условиях Украины в некоторых сельских районах (преимущественно там, где реализовывались проекты международной технической помощи)

сформировались эффективные общины, адаптировавшиеся к изменениям и продолжающие коллективные действия по внедрению местных проектов сельского развития. Вместе с тем многие общественные инициативы прекращаются, когда заканчивается внешнее финансирование. Как показывает опыт, использование инвестиций и бюджетных ресурсов в планировании развития таких общин и установлении приоритетов сопровождалось весьма незначительными местными действиями. Лидеры не боролись за то, чтобы способствовать более широкому участию членов общин и общему видению будущего сельского сообщества. В результате они "охотились" за внешним финансированием, не привлекая внутренние активы в человеческий потенциал, – а подобное не способствует долгосрочному успеху. Переход на социоэкономические основы развития села и сельского хозяйства должен осуществляться путем привлечения сельских общин в процесс расширенного воспроизводства на основе активизации как материальных, так и нематериальных активов локального развития.

В первом разделе монографии изложено краткое историческое описание этапов аграрных трансформаций и становления в отечественном аграрном секторе дуальной структуры производства, представленной корпоративным и индивидуальным секторами. Институциональная среда, сформировавшаяся в условиях функционирования дуальной аграрной структуры, разрушает село как пространственную, природно-ресурсную и социальную базу сельскохозяйственного производства. Современные тенденции в аграрном секторе усиливают угрозу дальнейшей деформации организационной структуры аграрной отрасли в направлении холдингизации, неоправданного вытеснения из нее средних и малых хозяйств, составляющих основу организационной модели сельского хозяйства в развитых странах мира. Преодоление противоречий в развитии аграрного сектора требует пересмотра устоявшегося взгляда на сельское хозяйство как отрасль только производственно-коммерческого назначения и перехода к принципам социоэкономической модернизации политики развития села и сельского хозяйства.

Во втором и третьем разделах монографии по отдельности отображены составляющие дуальной организационной структуры современного сельского хозяйства, находящиеся на разных полюсах аграрной системы: сверхбольшие корпоративные образования и хозяйства населения.

Представленный в историческом контексте опыт Соединенных Штатов Америки, Советского Союза, стран постсоветского пространства показыва-

ет, что процессы аграрной корпоратизации совпадают с аграрными кризисами, с проведением аграрных реформ, индустриализацией аграрного сектора и капитализацией сельского хозяйства. В США первыми сверхкрупными сельскохозяйственными корпорациями были фермы-бананзы, которые за короткий промежуток времени обеспечили наращивание объемов производства и экспорта зерна. В 1928 г. Советский Союз начал официально изучать и внедрять американский опыт выращивания зерна в суперкрупных совхозах. Однако, как бананзы, так и подобные совхозы просуществовали недолго. Основными причинами быстрого экономического краха сельскохозяйственных гигантов стала неконтролируемая концентрация земли и производства в колоссальных размерах.

В современных условиях возрождаются тенденции к суперконцентрации в сельском хозяйстве, и эти процессы характерны для многих стран мира. В Украине наибольшие агрохолдинги стали лидерами как на отечественном рынке сельскохозяйственной продукции, так и на мировом. Обобщая мировой опыт формирования агрохолдингов, можно прогнозировать, что после окончания этапа их активного укрупнения происходит оптимизация их размеров, организационной структуры и взаимодействия с внешней экономической средой. Однако, учитывая их значительное влияние на экономику страны и масштабы захвата сельскохозяйственных земель, необходима действенная система ограничения и контроля их производственно-хозяйственной деятельности.

Функционирование и перспективы развития частного сектора сельского хозяйства рассматриваются на примере хозяйств населения. С позиций социоэкономики дается научная оценка их роли в сельскохозяйственном производстве и сельском развитии, характеристика экономической, социальной и институциональной среды, в которой они осуществляли и продолжают осуществлять свою деятельность. Раскрываются процессы дифференциации и коммерциализации, происходящие сегодня в секторе семейных хозяйств и свидетельствующие о становлении в нем весомого сегмента товарно-ориентированного производства, а также направления формирования условий для полноценного развития малотоварного производства на рыночных принципах.

В четвертом и пятом разделах внимание акцентируется на теоретических и практических вопросах формирования и функционирования сельских общин и их устойчивого развития с привлечением местных активов. Впервые разработаны методологические подходы к управлению локаль-

ным развитием с привлечением капитала сельских общин, ориентированные на обеспечение организованных коллективных усилий в направлении согласования отраслевых целей с интересами сельских жителей и осуществляемые на уровне общин как базового звена организационно-институциональной структуры села. В этом контексте изложены научно-прикладные подходы к пониманию сущности понятия "сельская община". Чтобы уяснить сущность этого понятия, необходимо рассматривать его на междисциплинарной основе, с учетом институциональных подходов как объединяющей методологической основы исследований. В этом контексте понятие сельской общины не тождественно законодательно определенному понятию территориальной общины. Его нельзя отождествлять и с сельским советом как звеном административно-территориального устройства. Сельские общины – это неформальные объединения граждан, которые создают специальную организацию (юридическое лицо) для защиты своих прав на безопасную жизненную среду, содействия использованию общественных ресурсов и саморазвития. Сельскую общину формируют сельские жители, объединенные территориально, имеющие общие устремления и коллективно действующие для экономического, социального и экологического развития местности, на которой проживают. То есть люди вступают в хозяйственные взаимодействия на основе определенных целей и мотивов, побуждающих их к коллективному действию. Кроме этого, они обладают также совокупностью ресурсов, которые могут быть использованы в процессе такого взаимодействия. В результате заимствования политико-экономической терминологии эти ресурсы условно назвали капиталом. Концепция капиталов общин положена в основу разработок основных принципов политики сельского развития.

Концептуальная модель капиталов общин как научно-методологический подход к оценке функционирования сельских общин разработана американскими учеными Университета Айовы в начале нашего тысячелетия. Опираясь на собственные исследования, они обнаружили, что наиболее успешные общины, достигшие устойчивого социоэкономического развития и поддерживающие его, задействовали для этого семь типов капитала: природный, культурный, человеческий, социальный, финансовый и физический. Вдобавок к идентификации капиталов и роли, которую каждый из них играет в экономическом развитии общины, этот подход также обосновывает взаимодействие между всеми капиталами и отражает, как инвестирование в один вид капитала может капитализировать другие их виды.

Шестой раздел посвящен исследованию проблем гендерного паритета в сельском развитии, поскольку женщины всегда играли важную роль в сельском хозяйстве, занимаясь широким спектром производственной деятельности. Кроме непосредственно производства, женщины выполняют почти всю работу в домохозяйстве. В предыдущие периоды такая деятельность женщин не считалась чем-то особенным и выдающимся, сельская женщина выполняла все рабочие функции, тогда как право принимать решения принадлежало исключительно мужчинам. Ограниченный доступ женщин к земельным ресурсам, финансовым возможностям, новым знаниям и технологиям, лишение права принимать решение – это лишь некоторые аспекты, которые тормозят эффективное развитие в сельской местности. Таким образом, обеспечение гендерного равенства и предоставление женщинам и мужчинам равных возможностей для свободного доступа к ресурсам может стать одним из ключевых факторов для достижения целей сельского развития на базе общин и обеспечения возможностей сочетания предназначения женщины рожать детей с выполнением ею производительных функций в экономической среде.

Предлагаемая работа стала результатом научных исследований, выполненных в период 2010–2012 гг. отделом экономики и политики аграрных трансформаций государственного учреждения "Институт экономики и прогнозирования НАН Украины". Авторский коллектив монографии, подготовленной под научной редакцией члена-корреспондента НАН Украины, доктора экономических наук, профессора Е.Бородиной, выражает искреннюю благодарность Джону Айкерду, почетному профессору аграрной и прикладной экономики Университета Миссури (г. Колумбия, США), Деборе Фицджеральд, профессору истории Школы гуманитарных и общественных наук при Массачусетском технологическом институте (США), А.Афиногентовой, академику РАН, директору Института аграрных проблем Российской академии наук, за предоставленные материалы, консультации и активную поддержку, что значительно обогатило и усилило научно-практические результаты проведенных исследований. Искренняя благодарность работникам отдела экономики и политики аграрных трансформаций Е.Бакалец, З.Косинской, В.Милянвской за техническую помощь в подготовке монографии к печати.

СУЧАСНЕ СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО І СЕЛО: СОЦІОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ

1.1. Загальнонаукові засади соціоекономічного розвитку

Теорія, сутність, цільове призначення, концептуальні основи формування та ефективного функціонування соціоекономічної моделі майбутнього України¹ послідовно орієнтують на розуміння її багатопільовою суспільно і соціально необхідною системою національного рівня. Ця система охоплює собою зумовлену обставинами сукупність підсистем (субмоделей) структурно нижчих рівнів: галузевих, макро-, мезо- і мікротериторіальних, духовно-гуманітарних тощо. Національна соціоекономічна система виконуватиме стратегічно орієнтовану не тільки соціально-економічну, а й суспільно-політичну та, відповідно, державотворювальну функцію. Однією з її підсистем покликана стати субмодель агросоціоекономічного призначення.

У прикладному відношенні це трактується таким чином, що галузева соціоекономічна субсистема (субмодель) має формуватись і функціонувати у повній відповідності з базовими основами національної соціоекономічної моделі майбутнього країни. Маючи стратегічно цільове агропродовольче призначення і базуючись на прогресивних складових чинної в країні аграрної політики, вона має бути такою, щоб у процесах функціонування цілеспрямовано забезпечувати системну трансформацію такої політики в багаторазово ефективнішу агро- (агропродовольчо-) соціоекономічну політику.

Інше вихідне положення формування та забезпечення ефективного функціонування такої політики повинно ґрунтуватися на визнанні того, що, жодною мірою не применшуючи ролі й місця всіх інших галузевих соціоекономічних моделей в їхній загальній сукупності, слід послідовно орієнтуватись на те, що чільне місце серед них у нашій країні завжди посідатиме агросоціоекономічна субмодель. Не тільки через те, що її матеріальну, економічну основу становитиме одна з найбільших і найважливіших, неминущих за значенням вітчизняних національних цінностей – хлібороб-

ська галузь з її надбаним селянською працею потужним фундаментально створювальним потенціалом. А й тому, що й надалі ця галузь залишатиметься життєзабезпечуючим середовищем для іншої такої ж важливої за неминущим значенням національної цінності – селянства з його сільськими поселеннями і властивими кожному з них духовним, мовним, народно-культурним, звичаєво-побутовим та іншим сукупно взятим націєтворчим багатством.

За рахунок людського і земельно-ресурсного потенціалу Україна набрала ваги і здавна утвердилась у світових хліборобських процесах, продовжує залишатись і надалі залишатиметься у глобалізованому світі одним із найбільших і надійніших виробників продукції сільського господарства та продуктів її переробки. У прикладному відношенні це означає, що досконало опрацьована і відповідно діюча галузева соціоекономічна субмодель буде одним із факторів ефективного функціонування національної соціоекономічної моделі, яка завдяки цьому позитивно впливатиме на результативність розвитку галузевої субмоделі, що слід вважати особливо важливим не тільки у виробничо-господарському (економічному), а й у соціальному відношенні, тобто в частині прискорення відроджувальних процесів і тенденцій у сільському секторі загалом і в сільських поселеннях із діючими в них місцевими громадами.

Послідовне дотримання таких вихідних положень з самого початку і на всіх етапах освоєння в країні агросоціоекономіки, включаючи соціоекономічну модернізацію аграрного сектора, розглядається однією з визначальних засад ефективного досягнення у єдності етапних і кінцево-результативних мети і завдань не лише галузевої, а й національної соціоекономічної моделі майбутнього України. У більш загальному відношенні це знаходитиме відображення в нарощуванні відроджувально-створювального потенціалу соціоекономічної системи країни, повнішого та ефективнішого подолання наслідків багаторічних соціальних деградацій на селі. Водночас така організація системної розбудови агросоціоекономіки з відповідною їй соціальною і суспільно необхідною результативністю створить передумови для доведення до логічного завершення аграрної і земельної реформи; глибокої і всебічної модернізації сільського сектора країни з його сільсько-селянським осердям у вигляді місцевих громад.

У світовій економічній думці теорія соціоекономіки є новим напрямом економічної теорії. Перші повідомлення про соціоекономіку як одне з відгалужень економічної теорії, сягають у 1989 р., коли в Школі бізнесу Гарвард-

¹ Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку : [монографія] / В. М. Геєць; НАН України, Інститут економіки та прогнозування. – К., 2009. – 863 с.

ського університету було засноване Міжнародне товариство розвитку соціоекономіки (SASE). Воно з самого початку заявило про себе так, що працюватиме на стику економіки та інших суспільних наук: соціології, психології, політичної науки, права, філософії, історії тощо. Таким чином, соціоекономіка з моменту її виникнення почала і продовжує формуватись як міждисциплінарний напрям економічної теорії та всієї сукупності соціальних і суспільних наук.

Згідно з цим за одним із визначень соціоекономіка трактується як наукова дисципліна, що об'єднує ідеї та результати всіх соціальних наук, які вивчають різні аспекти економічної та інших форм поведінки людей, що спираються на свободу вибору². Інше визначення трактує соціоекономіку як напрям, що розвивається паралельно економічній соціології, спираючись в основному на критику неокласичної економіки³.

Соціоекономіка всією своєю сутністю і цільовим призначенням пов'язана зі всім іншим новітнім розумінням економіки як синергетичної системи, як організму (генетична економіка) тощо. Найбільшою мірою вона наближається до економічної теорії щастя, що з'явилась у 1970-х роках. Досліджуючи суб'єктивні уявлення особи про забезпеченість свого життя, вона розглядає, які економічні фактори і якою мірою визначають людське щастя, як щастя людини залежить від рівня економічного розвитку країни, які економічні параметри відображають "рівень щастя" суспільства загалом, як відчуття людиною особистого щастя впливає на результативність його економічної діяльності, яка міра відповідальності за щастя самої особи і держави⁴. Все це – під кутом зору необхідності змістити акценти з вимірів економічного виробництва на вимір людського добробуту, а з огляду на те, що в сучасних умовах економічна теорія покликана окреслювати шляхи максимізації емоціонального благополуччя людства.

М. Шабанова визначає соціоекономіку як наукову дисципліну, що об'єднує ідеї та результати всіх соціальних наук, які вивчають різні аспекти економічної та інших форм поведінки людей, котрі спираються на свободу вибору⁵. В мето-

² Шабанова М.А. Экономика и экономическая социология: точки размежевания и интеграции / М.А. Шабанова // Экономическая социология. – 2005. – Том 6. – № 5. – С. 12–27.

³ Толковый словарь общесоциологических терминов / Н.Е.Яценко. – С.П.-б. : Лань, 1999. – 525 с.

⁴ Антипина О. Экономическая теория счастья как направление научных исследований / О.Антипина // Вопросы экономики. – 2012. – № 2. – С. 94.

⁵ Шабанова М.А. Экономика и экономическая социология: точки размежевания и интеграции. – С. 12–27.

дологічному відношенні винятково важливим слід вважати її ж висновок щодо того, що соціоекономіка, як і економіка загалом, не належать до замкнених систем. Навпаки, вона послідовно входить в суспільство, у його культуру, систему владних відносин тощо. З огляду на це соціоекономіку можна трактувати також соціально-виробничим явищем суспільного рівня, де досягається настільки ефективно (органічне) злиття воедино соціальних, економічних та всіх інших складових розвитку, що, надаючи йому змісту і характеру завершеної цілісності, забезпечує спочатку становлення, а згодом також утвердження соціоекономічного розвитку і відповідних йому відносин.

У світовій науковій практиці соціоекономічні дослідження зосереджуються на відповідних теоретичних, у тому числі фундаментальних проблемах. Зокрема, в Інституті економіки РАН Р. Грінберг та О. Рубінштейн, починаючи з 1990-х років минулого століття, досліджують проблеми економічної соціодинаміки під кутом зору зміни напряму основного русла економічної теорії.

Про безпосередньо прикладні аспекти соціоекономіки у зарубіжних країнах (за деякими даними вони проводяться у 60–70 країнах, кількість яких продовжує зростати) відомостей небагато або вони розглядаються дотично, опосередковано. Цьому можуть бути різні пояснення, одне з яких, імовірно, базуватиметься на тому, що новітня у своїй основі наука соціоекономіка, яка до того ж виникла внаслідок еволюції економічної теорії, привертає увагу і зацікавленість передусім економістів і соціологів-теоретиків, які вже досягли у цьому сенсі помітних результатів і одержали й продовжують одержувати визнання також передусім з боку теоретиків.

Водночас за таких підходів виправдано орієнтуватися на причини власне економічного порядку. Як засвідчує світовий досвід, у розвитку країн, народів тощо, навіть без безпосереднього впливу соціоекономічних ідей, дедалі помітніші, цілеспрямованіші та результативніші вияви практики, де зростає роль і присутність міждисциплінарних наукових бачень і прикладних тенденцій. На цій основі досягається надійніша та ефективніша єдність кожної складової такого розвитку. Взаємодіючи між собою, взаємопроникаючи одна в іншу і при цьому взаємозбагачуючись, ці складові ефективніше виявляють наявний у них створювальний потенціал і забезпечують свою очікувано високу синергетичну віддачу.

В Україні витоки досліджень, які з певною умовністю можна співвідносити з соціоекономічними, мають недавню історію. Вони стосуються 1990-х років минулого століття, коли були започатковані і порівняно швидко завершені системні дослідження соціально-економічних і безпосередньо виробничо-

господарських процесів і відносин на селі, в яких зосереджувались тогочасні та стратегічні інтереси села і селянства⁶. За своєю сутністю вони не були власне соціоекономічними в їхньому сучасному розумінні. Але щодо сутнісного відношення їхнього внутрішнього соціально-економічного наповнення відповідні дослідження справді заклали науково-методологічні підвалини досліджень у нашій країні, які наближаються до того, щоби їх називали науково-прикладними витокami соціоекономіки в її сучасному розумінні.

Перші, власне соціоекономічні дослідження в нашій країні, що зосереджувалися в Інституті економіки та прогнозування НАН України, стали фундаментально важливими – передусім завдяки їхній оригінальній теоретичній, у тому числі науково-методологічній, сутності, проникнутій новітніми, послідовно інноваційними стратегічними баченнями і водночас завдяки тому, що вони з самого початку визначили концептуально важливий генеральний напрям розвитку соціоекономіки в Україні – її всеохватну, в тому числі гуманістичну підпорядкованість. Фундаментальною науково-базовою основою соціоекономічного розвитку України стали результати дослідження В. Гейця, в яких соціоекономіка, соціоекономічний розвиток і відповідні їм суспільні та соціально-економічні відносини розглядаються в контексті більш загальних, державотворювальних позицій⁷. Відповідно до цього фундаментально-створювальне соціоекономічне осердя результатів зосереджено в обґрунтуваннях необхідності розроблення в Україні соціоекономічної моделі її майбутнього. На чільне місце у ній виведено визначальну роль соціального капіталу в забезпеченні розвитку та взаємозалежності технократичної і соціальної складових у новітній ідеології, що вимагає детального аналізу змісту соціогуманізованих складових розвитку. Іншими базовими основами такої моделі визначено:

- взаємодію довіри й розвитку;
- інституційні перетворення і суспільний розвиток;
- політичні й економічні реформи: проблеми їхньої синхронізації та конкуренції в бізнесі та політиці;
- соціоекономічні перетворення в Україні, у тому числі на основі переосмислення пройденого і роздумів про майбутнє.

⁶ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть : у 2-х т. – Т. 1 : Потенціал сільського сектора / [Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський та ін.] – К. : ІЕ НАН України, 2000. – 396 с. ; Т. 2. Соціальні ресурси сільських територій / [Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський, В.Д. Яровий] – К. : Інститут економіки НАН України, 2003. – 466 с.

⁷ Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку. – 863 с.

Такі бачення проблеми не тільки окреслюють сутнісні горизонти і зміст стратегічно зорієнтованого соціоекономічного розвитку України, а й зумовлюють необхідність пошуку відповідних їм регіональних, галузевих та інших рішень, у тому числі – стосовно переорієнтації агросфери країни на соціоекономічні засади розвитку.

Безвідносно до того, як відбуватиметься в нашій країні освоєння соціоекономічних основ розвитку агросфери і сільськогосподарського (агропродовольчого) виробництва загалом, видається виправданим визнати, що нині у вітчизняній практиці мали й мають місце агроформування, котрі здійснюють господарську діяльність на засадах, подібних до соціоекономічних. Ідеться про господарства, які водночас з ефективною виробничою діяльністю, диверсифікацією виробництва, розвитком несільськогосподарських галузей тощо, підтримували соціальний розвиток і сприяли йому, забезпечували зайнятість частини селян на промислових виробництвах, поступово підвищували зарплату, створювали у господарствах і поза їхніми межами лікувальні, відпочинкові, та оздоровчі бази тощо. За добре організованого соціоекономічного розвитку кращі агроформування та сільські території можуть стати своєрідними осередками прискорення процесів переорієнтації агросфери на соціоекономічні засади розвитку.

Результати досліджень дають підстави трактувати соціоекономіку суспільно, соціально та економічно зумовлюваним і об'єктивно необхідним науково-прикладним явищем, становлення і утвердження якого відбуватиметься на засадах системосинтезу, що відбувається як єдиний соціоекономічний процес, де, згідно з В. Костюком, неможливо виділити ні економічну, ні соціальну складову в "чистому" вигляді, оскільки вони функціонують тільки в "суміші"⁸. Такий соціоекономічний синтез орієнтує на послідовне забезпечення у процесах розвитку настільки ефективного функціонування соціоекономічної системи, що за нього реально досягалась би чітка, цілеспрямована взаємодія всіх без винятку її елементів, їхнє взаємопроникнення, взаємозбагачення та ефективний вияв створювального потенціалу кожного з них в інтересах функціонування системи як соціоекономічної цілісності. Вона ж – синтез-система – покликана забезпечити прояв акумульованого у ній суспільно- і соціально-створювального потенціалу по всій вертикалі: від національного рівня до регіональних, галузевих і безпосередньо місце-

⁸ Костюк В.Н. Теория эволюции и социальноэкономические процессы / В. Н. Костюк. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – С. 6.

вих рівнів, виробничих і невиробничих сфер в інтересах кожної окремої людини, соціуму загалом і стратегічно орієнтованого розвитку країни.

Іншими словами, це дає підстави розглядати соціоекономіку з позицій її здатності забезпечувати нову якість розвитку, а також нову якість життя зайнятим у ній в країні загалом. Оскільки соціоекономіка своїм цільовим призначенням має стратегічну підпорядкованість, породжувана і забезпечувана нею нова якість за сутністю, характером функціонування покликана бути послідовно інноваційною: від її прояву до формування на її основі очікуваної результативності.

У підсумковому розумінні соціоекономіка у цьому випадку трактується як економіка, що покликана реально діяти в інтересах людини, суспільства і держави. В ній акумулюються послідовно оновлювані найкращі науково-прикладні надбання минулого і теперішності людського розвитку. Відповідно до цього її виправдано розглядати як своєрідну постійно діючу, соціально і суспільно необхідну динамічну єдність історично набутих, послідовно збагачуваних і ефективно втілюваних у життя новітніх знань і практичних навиків на кожному певному відрізку часу, у конкретних умовах і обставинах.

У найбільш загальному відношенні таке науково-прикладне розуміння соціоекономіки розглядається як одна з визначальних основ невідкладної, великомасштабної, системної модернізації економіки країни та всіх без винятку її складових. Базовим у ній має стати задоволення духовних, соціальних, культурологічних, інтелектуальних, економічних та всіх інших життєзабезпечуючих інтересів і потреб кожної окремо взятої людини, місцевих громад, сільських соціумів теперішніх і майбутніх поколінь, суспільства і країни загалом.

Через це приймається, що в інтересах соціоекономіки її соціальна складова використовується не тільки в її усталеному, власне соціальному розумінні, а й у тому числі з позицій економічної соціології. Відповідно до цього вихідною науково-прикладною основою, що формує категорію "соціоекономіка", є своєрідна тріада: економічна теорія, економічна соціологія і сукупність інших суспільних наук, що застосовуються в соціоекономічних інтересах. Таке трактування підкреслює одну з найважливіших, а якщо точніше – визначальну системоутворюючу особливість соціоекономіки – її міждисциплінарний зміст, характер формування і становлення. Одна з проблем на цьому шляху зумовлюється обмеженим розвитком у нашій країні економічної соціології, у тому числі тієї її частини, що стосується агропродовольчого сектора.

Трактування соціоекономіки як цілісності дає підстави розглядати її як систему, що охоплює необхідну для кожного конкретного випадку сукупність різного роду і різного цільового призначення підсистем-частковостей. З огляду на те, що вихідною, базово-концептуальною основою розвитку соціоекономіки в Україні визначене формування в країні соціоекономічної моделі її майбутнього, елементи, підсистеми-частковості можуть розглядатися субмоделями різних рівнів.

У найбільш загальному відношенні соціоекономічна система-синтез виглядає таким чином (рис. 1.1).

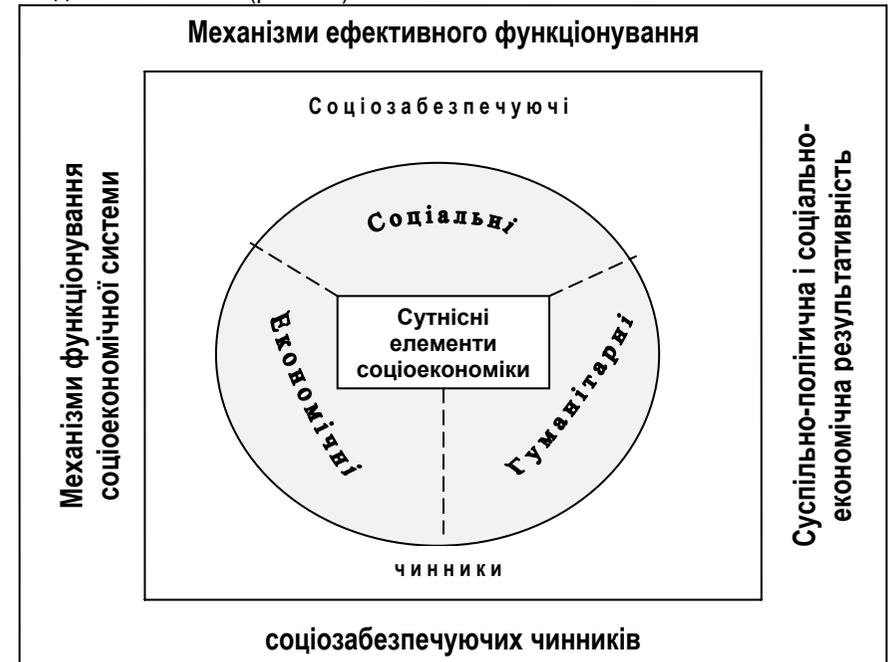

Рис. 1.1. Сутнісна побудова соціоекономічної синтез-системи

Джерело: побудовано Юрчишиним В.В.

Означена концептуальна схема вказує на охоплення об'єктивно необхідних для ефективного функціонування блоків із властивим кожному з них функціональним змістом і цільовим призначенням. Серцевинне місце серед них посідає соціоекономічно сутнісний блок, який виконує дві узагальнюючі (консолідуючі) функції: він, з одного боку, охоплює собою базові для кожного такого випадку субблоки: соціальний, економічний та гуманітарний, а з іншого –

консолідує навколо себе сукупність усіх інших блоків конкретно цільового призначення. У такому розумінні безпосередньо сутнісна складова цього блоку розглядається як органічна, соціоекономічно формуюча єдність, що, як у нашому випадку, підкреслює цілісність соціоекономічної системи.

Єдність (цілісність) як сутнісна підсистема такого соціоекономічного призначення об'єднує означені в ній підсистеми соціального, економічного та гуманітарного призначення. Привернення уваги до сутнісно-структурної єдності системи послідовно орієнтує на те, що тільки достатня (об'єктивно необхідна) насиченість її всіма трьома підсистемами здатна забезпечити одержання очікуваного від неї соціального і суспільного успіху. При цьому мається на увазі, що він (успіх) забезпечується не власне підсистемами як такими, а виключно наявним у кожному з них потенціалом. Кожний індивідуалізований представлений потенціал по-своєму відтінює і виконує означену для нього функцію.

Через це у такому випадку з певною умовністю приймається, що у практичному відношенні в кожному конкретному випадку успіх соціоекономічного розвитку чи кожної його складової забезпечується відносно рівновеликою насиченістю (співвідносністю) індивідуалізованих потенціалів. Не вдаючись до деталізації цього аспекту соціоекономічного розвитку, виправдано обмежитися посиланням на закон Лібіха, відповідно до якого кінцевий результат найбільшою мірою зумовлюється фактором, який знаходиться у мінімумі. У прикладному розумінні стосовно предмету цього дослідження це трактується таким чином, що будь-яка недорозвиненість або недостатньо ефективне функціонування хоча б однієї з означених складових сутнісної системи соціоекономіки обмежує можливості достатньо ефективного прояву потенціалу цієї субсистеми і всієї її цілісності.

На відміну від деяких трактувань соціоекономіки, які обмежуються соціальним та економічним наповненням, у цьому дослідженні її базова основа доповнюється гуманітарною (соціогуманітарною) складовою. При цьому приймається, що всебічне пізнання сутності кожного системозабезпечуючого фактора і відповідних йому механізмів важливе не тільки з погляду кращого розуміння його місця в соціоекономічній синтез-системі, а й у взаємодії всієї їхньої сукупності в інтересах одержання необхідної кінцево-результативної, синергетичної віддачі.

Віокремлення у сутнісному блоці соціоекономіки його гуманітарної складової зумовлене, з одного боку, загальновідомим зростанням гуманітарних чинників у будь-якому сучасному розвитку. А з іншого боку – тим, що

нехтування на певному етапі винятковою важливістю соціогуманітарних чинників розвитку зпричинить довготривалий негативний вплив на весь подальший розвиток.

Інша складова цього блоку розглядається з позицій вертикальної структури соціоекономіки. Означене з цього приводу на рис. 1.2 послідовно орієнтує на забезпечення органічної єдності властивих їй субмоделей у процесах освоєння соціоекономічних перетворень по горизонталі.

У складі галузевих соціоекономічних субмоделей чільне місце посідає агросоціоекономіка як соціоекономічна модель агросфери.

Трансформація чинної, у своїй основі надміру деформованої і тому обмежено продуктивної аграрної політики в Україні в ефективно функціонуючу агросоціоекономічну політику є об'єктивним відображенням не тільки необхідного, а й невідкладного подолання неефективних у своїй основі рецидивів розвитку агропродовольчого сектора в останні два десятиліття. Породжені безпосередньо ними, а також негативами, що перейшли в аграрну теперішність із попередньої суспільно-політичної доби, у тому числі з властивим їй аграрним устроєм, соціальні, економічні, життєзабезпечуючі загалом виклики і ризики надміру глибоко вкорінились у суспільно-політичному, соціально-економічному і безпосередньо виробничо-господарському відношеннях. За багаторічною інерцією такі тенденції поки що продовжують ускладнюватись, стають масштабнішими, а подолання їхніх результатів важчими. Особливо загрозованими є соціальні, духовні та інші гуманітарні втрати на селі. Якщо економічні втрати за сприятливих обставин можна відновити, соціальні та гуманітарні втрати дуже великою мірою або й загалом відновленню не підлягають.

Результати досліджень дають підстави для висновку, що досягнення завдяки агросоціоекономічній переорієнтації цільової мети розвитку агросфери може стати реальним лише за формування в країні сприятливого для неї суспільного, соціального, психологічного і безпосередньо виробничого середовища. Визначальною передумовою його формування та ефективного прояву закладеного в нього потенціалу має стати послідовно-системне вирішення проблеми, яка охоплюватиме собою сукупність визначальних вихідних засад. На чільне місце серед них слід вивести усвідомлення на всіх рівнях державної влади щонайменше двох соціоекономічно перетворювальних передумов:

- усвідомлення і такою ж мірою визнання обставин, що спричинили сучасний суспільно і соціально загрозований стан агросфери у всій її багатоаспектності й масштабності, у тому числі найбільшою мірою у сільському секторі;

▪ формування навколо соціо економічної переорієнтації агросфери соціального, соціально-психологічного, безпосередньо виробничо-господарського та іншого середовища, за якого зійшлися б воєдино національні, галузеві, регіональні та місцеві інтереси господарюючих структур і місцевих громад щодо стратегії, форм і механізмів соціо економічних перетворень в агросфері. Більше ніж очевидним є те, що вирішення проблем формування в країні ефективно діючої агросоціо економіки найбільшою мірою залежатиме передусім від ступеня зацікавленості і підготовленості відповідальних за таку переорієнтацію державних структур. Об'єктивно неминучим має стати те, що найвищі органи державної влади покладуть на себе таку відповідальність.

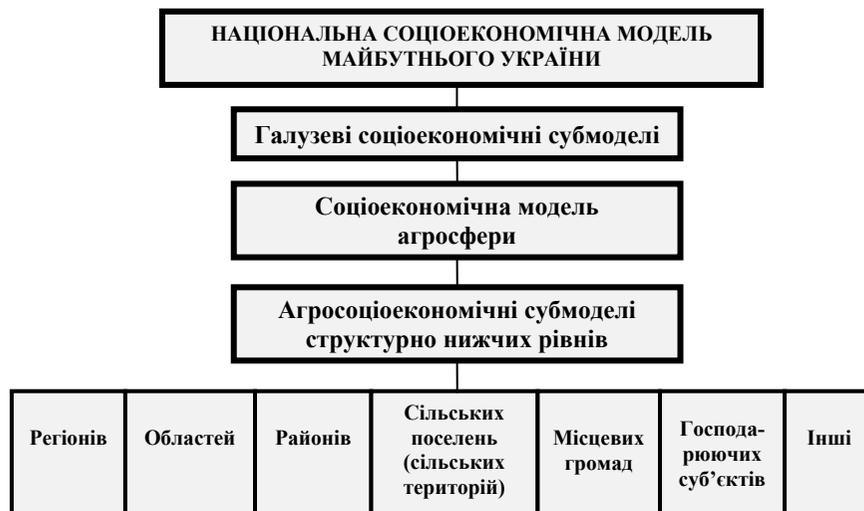

Рис. 1.2. Вертикальна структура соціо економіки

Джерело: побудовано Юрчишином В.В.

Така організаційно-забезпечуюча орієнтація соціо економічного розвитку агросфери покликана, крім іншого, забезпечити становлення та утвердження агросоціо економіки за її базування на засадах національної соціо економічної моделі майбутнього України. При цьому співвідносність національної і галузевої соціо економіки має розглядатися з позицій органічної єдності базової системи – національної соціо економіки – та її галузевої субсистеми аграрного (агропродовольчого) призначення. У прикладному відношенні підхід до цього і практична реалізація мають відбуватися таким чином, що материнська (національна) соціо економічна система повинна формуватися, функціонувати і реально виявляти наявний у ній створювальний соціоeko-

номічний потенціал в інтересах забезпечення суспільно і соціально необхідного розвитку її агросоціо економічної субсистеми. Бо лише у випадку забезпечення об'єктивно необхідного розвитку базової – національної соціо економіки галузева модель соціо економічного розвитку і забезпечуватиме необхідну віддачу.

Агросоціо економіку слід розглядати як цілеспрямовану систему агросоціо економічного призначення з низкою необхідних для її ефективного функціонування основоположних соціальних, економічних, правових, організаційних та інших системозабезпечуючих субсистем. Із самого початку слід реально сприймати очевидність того, що система зможе виконувати визначене їй цільове призначення лише за обставин, коли вона буде забезпечена системним управлінням, включаючи його правові, організаційні, інституціональні та всі інші управлінські елементи. Розгляд агросоціо економіки як системи з відповідним системним управлінням об'єктивно викликати формування у зайнятих у ній відповідного агросоціо економічного системного мислення, системно стратегічних соціо економічних устремлень, необхідність системного моніторингу розвитку агросоціо економіки з його аналітичною складовою тощо. Назагал усе це стимулюватиме у зайнятих в агросоціо економічному розвитку до відповідної життєзабезпечуючої поведінки.

Розвиток системних, системоутворюючих і системозабезпечуючих засад формування і розвитку агросоціо економіки покликаний, крім іншого, забезпечити системне пізнання внутрішньої природи соціо економіки і відповідно її характеру вивільнення наявного у ній потенціалу.

Нині соціо економіка увійшла у фазу становлення, коли дедалі відчутніше виявляються ознаки її майбутнього утвердження у системі суспільних, соціальних та економічних наук. Не обов'язково окремою наукою, але обов'язково такою, що своїми елементами вона дедалі помітніше насичуватиме відповідні базові, фундаментальні науки, які, у свою чергу, збагачуватимуть соціо економіку. Підставами для таких передбачень є, зокрема, активізація в соціо економічних дослідженнях поглибленого розуміння сутності стратегічно цільового призначення соціо економіки, пошуки шляхів і механізмів підвищення її місця, ролі і результативності у практиці соціально-економічного розвитку, в тому числі щодо змісту та особливостей формування і практичного прояву в соціо економічних процесах відповідних їм соціальних і виробничих відносин соціо економічного типу.

Із цілої низки причин такі прогресивні процеси ще не стали усвідомленими, достатньо активними і результативними, в тому числі через те, що навко-

ло них поки що повільно і недостатньо цілеспрямовано формується відповідна соціально-психологічна і безпосередньо науково-прикладна критична маса соціоекономічно-створювального змісту і характеру прояву та впливу на надання таким процесам очікуваної соціоекономічної результативності.

Проте і за цих обставин в соціально-економічному розвитку у його усталеному розумінні активізуються процеси усвідомленого науково-прикладного пізнання соціоекономічного розвитку. І хоча такі тенденції проявляються поки що переважно в окремо взятих виробничо-господарських формуваннях, недооцінювати їхню важливість було би помилкою. Навіть за обмеженості такі процеси варті всебічних досліджень і прискореного впровадження найкращих відповідних результатів у практику. Підвищення зацікавленості у такому розвитку на всіх рівнях – від первинно виробничого до загальнодержавного – покликане стати одним із визначальних створювальних чинників надання соціоекономічному розвитку фундаментально розбудовчого, послідовно системного змісту і характеру з відповідною йому суспільною і соціальною результативністю.

1.2. Соціоекономічний розвиток сільської місцевості в контексті сталості

Особливу роль у становленні соціоекономіки як науки відіграли наукові праці видатного американського (за походженням росіянина) вченого-соціолога, президента Американської соціологічної асоціації Питирима Сорокіна у першій половині минулого століття. Основні дослідження П. Сорокіна у сфері стратифікації, поляризації та мобільності суспільства продемонстрували як відбувається поглиблення майнової, політичної та культурної диференціації у різних верствах суспільства і як у період суспільних криз посилюється негативна поляризація. У праці "Криза нашого часу" П. Сорокін говорить про взаємопов'язаність усіх сфер суспільного життя та як наслідок необхідність розгляду соціально-культурного аспекту життя суспільства у його взаємодії з економічним, політичним та іншими аспектами. Особливо наголошує автор на важливості соціальних зв'язків між індивідами в суспільстві та сильній моральній основі життя суспільства. За відсутності цих факторів існує велика ймовірність того, що підтримання суспільного порядку забезпечуватиметься виключно фізичною силою і таким чином фізична влада замінює суспільну справедливість. Саме так визначається чуттєва соціокультурна суперсистема, основним пріоритетом якої є ство-

рення та примноження матеріальних цінностей у суспільстві, економічна забезпеченість. При цьому, як стверджує П. Сорокін, в основі зміни суспільних суперсистем лежить зміна домінуючого в суспільстві світогляду, а основна причина зміни суперсистеми – це її вичерпність із часом. Особливо важливим є визначення того, що перехід від ідеалістичної (високоморальної) суперсистеми до чуттєвої (матеріальної), хоча і має кризовий характер, однак все ж відбувається відносно спокійно. Тоді як перехід від чуттєвої до інших соціокультурних систем супроводжується довготривалою та складною кризою. І саме такою, на думку П. Сорокіна, і є "криза нашого часу"⁹.

У сфері прикладних аспектів економічної науки соціоекономічні підходи до визначення основ економічного розвитку закладалися у другій половині минулого століття в концепції сталого розвитку. Її поява та розроблення обумовлені низкою проблем, які не лише гальмували поступ людства, але в окремих випадках ставили під загрозу саме його існування. Серед них екологічні та паливно-енергетичні кризи, демографічні та продовольчі проблеми, перманентні військові конфлікти та загрози тероризму, наростаюча диференціація між рівнями життя різних груп населення. Ці глобальні загрози вимагали "перегляду існуючих положень в економічній, соціальній, екологічній та морально-етичній сферах і їх суворого узгодження з законами розвитку біосфери та принципами гуманізму"¹⁰.

Існує велика кількість визначень терміна "сталий розвиток". Найбільш розповсюдженим є визначення з доповіді комісії Брутланд: "сталий розвиток – розвиток, що забезпечує потреби сучасності, але не ставить під загрозу можливості наступних поколінь задовольняти свої потреби"¹¹.

Концепція сталого розвитку здобула визначення завдяки дослідженням Римського клубу та працям Дж. Меддоуз "Межі зростання" (1972) та "За межами зростання" (1992). Вирішальне значення для закладення вихідних принципів сталості мала Конференція ООН з проблем навколишнього середовища та розвитку 1992 р. у Ріо-де-Жанейро, на якій офіційно було прийнято стратегію переходу від економічного зростання до сталого розвитку "Agenda 21" (що можна перекласти як "План дій на XXI століття"). Прийняті рекомендації включали в себе главу "Підтримка сталого розвитку сільського

⁹ Sorokin P. Sociocultural Dynamics and Evolutionism // Twentieth Century Sociology. – N.Y., 1945. – P. 96–120

¹⁰ Отчет о научно-исследовательской работе "Разработка концепции устойчивого развития сельской местности". – М. : ВИАПИ, 2001. – 115 с.

¹¹ Our Common Future. World Commission Environment and Development. – Oxford University Press, 1987. – P. 383.

господарства та сільських регіонів"¹². У 2002 р. в Йоганнесбурзі відбувся Всесвітній саміт з проблем сталого розвитку "Ріо+10", на якому обговорювались проблеми реалізації програм сталого розвитку в розвинених країнах. Велика увага в цих країнах приділялася покращенню екологічної ситуації та збереженню природних основ життєдіяльності за рахунок перерозподілу фінансових ресурсів із інших сфер діяльності¹³.

У березні 2010 р. Європейський Союз прийняв оновлену стратегію сталого розвитку під назвою "Європа 2020"¹⁴, в якій викладено Концепцію соціальної ринкової економіки для Європи в XXI ст. Сталий розвиток визначається як один із трьох найбільш важливих факторів економічного зростання поряд із "розумним" розвитком. Розумний розвиток як поглиблене розуміння сталого розвитку базується на знаннях та інноваціях і сприяє соціальній інтеграції суспільства. У концепції визначено триєдину мету європейського розвитку: Європа повинна стати розумною та збалансованою, такою, що сприяє соціальній інтеграції та характеризується показниками високої зайнятості і продуктивності, а також соціальною згуртованістю.

Тобто, у третьому тисячолітті розуміння сталого розвитку суттєво змінилося. Сталий розвиток у сучасному світовому сприйнятті стосується не тільки питань розвитку економіки і збереження навколишнього середовища, більшою мірою воно має соціальний вимір – ступінь задоволення соціальних потреб громад, вирішення проблем соціальної безпеки та соціальної політики. Проблема задоволення соціальних потреб у контексті сталого розвитку відображає сутність багатьох сфер економіки й одночасно сприймається і як наука соціо економіка, і як політика, орієнтована на людину.

Із позицій соціо економічного розвитку сільської місцевості політика у цій сфері має включати допомогу вразливим сільським громадам у сфері їхнього захисту від економічних загроз великого капіталу та виникнення соціальних конфліктів, а також ініціативи щодо зміни соціальної компоненти при впровадженні практичних заходів екологічно безпечного господарювання на землі.

Для сталого соціо економічного розвитку, окрім підтримки виробничого потенціалу конкретної громади для її розвитку і забезпечення інвестиційних

можливостей, необхідно гарантувати людям безпеку: захист здоров'я, забезпечення базового рівня норм споживання, гарантії прав власності та скорочення надмірної різниці в доходах. Соціо економічний розвиток сільських громад розглядається з точки зору соціальних цінностей, таких як: справедливість, суспільна солідарність, рівність можливостей і результатів.

Особливе місце у соціо економічному розвитку відводиться гендерній політиці. Досліджуючи можливості досягнення гендерного паритету, необхідно розуміти, що такий підхід не означає окремого розгляду жіночих проблем. Ідеться про розгляд ситуації на селі загалом, оскільки вона стосується як чоловіків, так і жінок, що мешкають у сільській місцевості та займаються сільськогосподарським виробництвом. Крім того, забезпечення гендерного паритету стосується також розгляду того, як політичні рішення та зовнішні фактори (екстерналії) впливають на життя чоловіків і жінок в сільській місцевості, оскільки вплив цей може значно відрізнятись. А отже, політичні рішення, плани, програми та проекти повинні враховувати неоднакові потреби та умови жінок і чоловіків у секторі, щоб бути дійсно ефективними та мати реальні результати.

Комплексний гендерний підхід – сучасний міжнародний інструмент для забезпечення гендерної рівності в суспільстві загалом та в сільській місцевості зокрема. Враховуючи екстенсивну участь жінок в усіх аспектах сільськогосподарського виробництва, комплексний гендерний підхід в аграрному секторі – ключова стратегія не лише для утвердження рівності між чоловіками та жінками, але й важливий аспект забезпечення сталого сільського розвитку та економічного зростання.

Як інструмент для забезпечення гендерного паритету Секретаріат Британської Співдружності націй розробив Систему гендерного управління (Gender Management System, GMS), яка є комплексною описовою системою структур, механізмів і процесів, розроблених для більшого ознайомлення щодо питань гендерного паритету, збільшення кількості жінок, що активно беруть участь у процесах прийняття рішень в уряді та поза його межами, вдосконалення формування політики, планів та програм з урахуванням гендерних питань та підтримки просування гендерного рівноправ'я в суспільстві¹⁵.

Політична зацікавленість у досягненні гендерного паритету в сільській місцевості як важливої складової політики соціо економічного розвитку ви-

¹² Promoting Sustainable Agriculture and Rural Development: Agenda 21 Chapter 14. – Rome: FAO, 1996.

¹³ Report of the United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro, 3–14 June 1992. Resolution Adopted by the Conference. United Nations. – New York, 1993. – 486 p.

¹⁴ Europe 2020: A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Communication from the Commission. – Brussels, 3.3.2010. – COM(2010) 2020.

¹⁵ Gender Management System Handbook

http://www.thecommonwealth.org/shared_asp_files/uploadedfiles/%7BB8EC3135-2CA1-46A5-A10C-F215B80FE636%7D_gms_ref.pdf

явилася на початку 80-х років минулого століття, коли розпочалося поширення масового невдоволення наслідками реалізації тодішньої політики розвитку для сільської місцевості. Незважаючи на значні досягнення так званої "зеленої революції" (швидке розповсюдження нових високоврожайних сортів зернових і розширення використання високотехнологічного обладнання), обсяги виробництва продовольства не встигали за темпами зростання населення, і, як наслідок, відбулося зниження стандартів харчування. На початку 1990-х років прийшло розуміння, що парадигма розвитку не зможе забезпечити досягнення поставлених цілей і таким чином постало питання про нові можливі шляхи для розвитку та покращення життя сільських мешканців, більшість яких існувала за межею бідності.

Тенденція фемінізації бідності в сільській місцевості та зайнятих у сільському господарстві, що почала простежуватися в 90-х роках ХХ ст., вимагала принципово нових підходів до реалізації потенціалу сільського господарства. Війни, епідемії та смерть від ВІЛ/СНІД, трудова міграція та деякі інші фактори призвели до значного скорочення чоловічого населення в сільській місцевості в більшості країн світу. Наприклад, у Південно-Східній Азії на цей час жінки становлять близько 90% робочої сили, зайнятої вирощуванням рису, в Південній Африці жінки виробляють близько 80% базових продуктів харчування для домашнього споживання та продажу¹⁶ (FAO, 1999). Однак працевлаштованість жінок жодним чином не впливає на рівень їхнього добробуту. Так, міжнародні дані показують, що понад 550 млн жінок, або 60% сільського населення світу, перебуває за межею бідності в сільській місцевості, що становить для жінок 50% збільшення за останні 25 років порівняно із 30% зростанням для чоловіків за такий самий період.

Усе це поряд зі зростаючою кількістю населення, поширенням бідності та безробіття стали основними проблемами, на які були спрямовані зусилля в розробленні соціоекономічних підходів до політики сільського господарства та сільської місцевості. Не в усіх випадках ці зусилля містили специфічний гендерний компонент – більшість із запропонованих підходів все ж були типовими для парадигми модернізації. Тобто передбачалося, що економічне та соціальне становище жінок покращиться тією ж мірою, як і економічне становище чоловіків. Передусім вважалося, що необхідно сконцентруватися на економічному зростанні як такому, що в разі його досягнення призведе до покращення добробуту чоловіків та жінок. Звичайно, що

¹⁶ FAO, Women in agricultural development: gender issues in rural food security in developing countries. Rome, 1999

таке припущення ігнорувало нерівні можливості для чоловіків і жінок у сільській місцевості. Таким чином, ігнорувався і більш важливий з точки зору економіки факт, що кількість домогосподарств, очолюваних жінками, невпинно збільшується, що жінки становили більшу частину зайнятих продуктивною працею, демонстрували кращу освітню підготовку та фізичні характеристики (щодо тривалості життя, стійкості до хвороб, смертності), однак позитивно на рівні їхніх доходів це аж ніяк не позначилося.

Прийняття на початку 1980-х років так званої "Жіночої Конвенції" (Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок)¹⁷ було покликане закріпити розуміння різних підходів до реалізації економічних прав та свобод для жінок і чоловіків. Головною метою Конвенції було закріплення принципу рівних можливостей жінок і чоловіків, а в ст. 14 йдеться про права сільських жінок. Уряди, які ратифікували Конвенцію, визнали особливі проблеми сільських жінок і важливу роль, яку вони відіграють в економічному виживанні їхніх родин, а також зобов'язалися ліквідувати дискримінацію відносно жінок в сільській місцевості, та гарантувати рівні можливості для жінок і чоловіків в отримуванні вигод від економічної діяльності в сільському господарстві. Таким чином, Конвенція закріпила такі права для сільських жінок:

- брати участь в розробленні та реалізації планів розвитку на всіх рівнях;
- мати доступ до належного рівня охорони здоров'я, включаючи інформацію, консультації та послуги із планування родини;
- отримувати доступ до програм соціального захисту;
- мати доступ до належної освіти та перепідготовки, включаючи допомогу консультаційних і дорадчих служб для підвищення кваліфікації;
- організовувати групи самопомоги та кооперативи з метою отримання рівного доступу до економічних можливостей через зайнятість або самозайнятість;
- брати участь в усіх видах діяльності громади;
- мати належний доступ до кредитів та позик, умов та засобів торгівлі, належних технологій та розподілу земельних ресурсів;
- мати прийнятні умови проживання з відповідними санітарно-гігієнічними параметрами, електро- та водопостачанням, транспортуванням та комунікаціями.

¹⁷ The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw.htm>

В Україні жінки завжди відігравали важливу роль на селі, займаючись широким спектром діяльності – від виробництва (виращування) продукту до перероблення та маркетингу. Окрім безпосередньо виробництва, жінки виконують майже всю роботу, по домогосподарству, догляду за тваринами тощо. Така діяльність жінок у попередні періоди не вважалася чимось особливим та визначним, жінка в сільському господарстві виконувала всі робочі функції, тоді як право приймати рішення належало виключно чоловікам. Хоча в розвинених країнах ситуація почала змінюватися протягом останніх тридцяти років – із початком урахування гендерного фактора в стратегічних аспектах політики сільського розвитку, в Україні проблема забезпечення гендерного паритету не знайшла відгуку в політичних рішеннях. Обмежений доступ жінок до земельних ресурсів, фінансових можливостей, нових знань, технологій та прийняття рішень – це лише деякі аспекти, що гальмують сталий соціоекономічний розвиток сільської місцевості.

Зважаючи на важливість гендерних аспектів соціоекономічного розвитку, цій проблемі присвячено окремий розділ цієї монографії.

В Україні різні аспекти сталого розвитку сільської місцевості вивчали вчені О.Бородіна, М.Долішній, А.Малиновський, О.Онищенко, О.Павлов, О.Попова, І.Прокопа, О.Шубравська, М.Хвесик, В.Юрчишин та інші відомі вчені. Вітчизняні дослідники зазначають, що дуже часто проблему сталого розвитку пов'язують із довкіллям, недооцінюючи інші, не менш важливі, фактори сталого розвитку – економічні, соціальні, політичні, культурні, етичні тощо. На їхню думку, під сталим розвитком розуміють встановлення гармонійних і збалансованих стосунків між людиною, суспільством та природою. Тобто сталий розвиток поєднує три основні складові: економічну, соціальну та екологічну – що повною мірою відображає соціоекономічний підхід до суспільно-економічного розвитку.

На думку О. Шубравської, в сукупності складових сталого розвитку визначальне місце належить економічній складовій, як такій, що формує передумови для розвитку інших складових. Економічне ж зростання, як і будь-який інший процес, має позитивний бік, оскільки посилює можливості впровадження ресурсозберігаючих та екологічно безпечних технологій, удосконалення технологічного рівня виробництва тощо. Тобто економічне зростання саме по собі впливає на стан навколишнього середовища виключно напрямами та способами забезпечення. Одночасно економічні та соціальні цілі сталого розвитку забезпечуються за умови переорієнтації цілей із виключно економічного зростання на задоволення соціальних потреб. Іншими

словами, сталий розвиток забезпечується за умови економічного зростання, яке підтримується відповідними соціальними перетвореннями і супроводжується вирішенням екологічних проблем та підвищенням якості довкілля. О.Шубравська схиляється до думки, що економічна сталість, або сталість економічного розвитку, – це здатність економічних систем зберігати стабільне збалансоване зростання. При цьому збалансованість має стосуватися елементів економічної системи, а також виявлятися у взаємодії системи із своїми надсистемами та з рештою систем, які з нею контактують, зокрема – екологічною і соціальною¹⁸.

Член-кореспондент НАНУ О.Бородіна визначає, що пріоритетною складовою сталого сільського розвитку все ж доцільно вважати людину – не лише як носія людського капіталу, а як цілісну особистість, носія культури, моралі, духовності, знань, цінностей, яка має свої власні проблеми та пріоритети. Забезпечення людині сприятливих умов для вирішення власних проблем та професійної самореалізації є основним завданням сталого розвитку. У своїх дослідженнях автор посилається на напрацювання відомого свого часу російського економіста-аграрника О.Чаянова, який дійшов висновку, що вплив держави на сільськогосподарську еволюцію як виразника "суспільного розуму" може реалізовуватись шляхом формування сприятливих умов для ведення господарства через створення суспільних благ (відповідної інфраструктури) та вироблення сприятливої політики або ж шляхом безпосереднього впливу на розум та волю людини, для прискорення та підтримання її на еволюційному шляху. Пріоритет людини в сталому сільському розвитку обумовлюється й важливістю місцевого рівня розвитку, а саме сільських громад. Місцевому рівню в умовах формування основи для сталого розвитку надається пріоритет з-поміж національного та регіонального рівнів, оскільки на цьому рівні можливо найбільшою мірою ідентифікувати інтереси селянина¹⁹.

Економічна складова сталого розвитку забезпечується на основі концепції максимального потоку доходу Хікса–Ліндаля, який може існувати виключно за умови збереження активів (капіталу), за допомогою якого і виробляється цей дохід, що передбачає оптимальне та економне використання обмежених ресурсів. Соціальна складова спрямована на збереження соціальної стабільності,

¹⁸ Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрям досліджень / О.Шубравська // Економіка України. – 2005. – № 1. – С. 36–42.

¹⁹ Теорія, політика та практика сільського розвитку // за ред. О.М. Бородіної та І.В.Прокопи. – НАН України, Інститут економіки та прогнозування. – К., 2010. – 376 с.

морально-етичних норм і різноманіття культур у глобальному масштабі. Екологічна складова повинна забезпечувати стабільність природних систем, їхню здатність до самовідтворення та адаптації до змінюваних умов.

Основні елементи концепції сталого розвитку можна представити у схематичному вигляді (рис. 1.3).

У концепції сталого розвитку триада "соціальна сфера–екологія–економіка" набуває унікальних рис – її метою є забезпечення добробуту теперішніх і майбутніх поколінь на основі природно-екологічної системи життєзабезпечення, в якій економіка відіграватиме роль двигуна розвитку. В результаті взаємодії економічного та соціального аспектів постало завдання справедливого розподілу ресурсів усередині одного покоління, взаємозв'язок екологічного та економічного компонентів зумовив вирішення проблеми вартісної оцінки та інтерналізації впливів на довкілля. Поєднання соціального та екологічного компонентів вимагає врахування прав прийдешніх поколінь та участі всіх верств населення у процесі прийняття рішень.

Рис. 1.3. Основні елементи концепції сталого розвитку

Джерело: адаптовано О.С.Бородіною на основі : Региональное развитие: Сельская местность // [А.Мерзлов, А.Новоселов Н.Чепурных]. – М.: Наука, 2006. – 384 с.

Фундаментальною відмінністю концепції сталого розвитку, що базується на принципах соціоекономіки, від традиційних ідей та практик господарювання – інтегральний (цілісний) підхід до процесу розвитку.

Традиційно сільській економіці та сільській місцевості відводять пасивну, допоміжну роль в економічному розвитку. Більшість стратегій економічного розвитку вбачали за головне завдання зростання промислового виробництва як "локомотива" всієї економіки, а сільським територіям відводилась роль постачальника дешевого продовольства та низькоякісної робочої си-

ли. В умовах бідності значної частини населення сільське господарство може стати як "локомотивом" економіки країни, так і "кладовищем" сподівань сільського населення, в цьому випадку той чи інший результат залежить від політики у цій сфері економіки. Особливо необхідно наголосити, що розвиток сільського господарства супроводжується мультиплікативним ефектом та сприяє модернізації багатьох секторів економіки. Г.Мюрдаль, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки, свого часу відзначав: "Результат боротьби за довгостроковий сталий розвиток буде вирішуватись в аграрному секторі" і таким чином стратегія комплексного розвитку сільської місцевості нині стає ключовою ланкою довгострокового сталого розвитку всієї економіки. Без інтегрованого підходу до розвитку сільських регіонів промислове зростання гальмуватиметься або ж, в гіршому випадку (що і спостерігається зараз в Україні), призводить до виникнення згубних диспропорцій в економіці, розповсюдження бідності, нерівності та безробіття, соціальної напруги в суспільстві²⁰.

Деякі зарубіжні економісти²¹ вважають, що сама ідея комплексності розвитку сільських територій зародилася після надання широкого кола повноважень місцевим громадам та органам влади, саме тоді, коли сільські регіони перестали бачити себе постачальниками сировини або ж компенсаційних територій для великих економічних центрів і вирішили віднайти власний шлях розвитку. При цьому недоліки економічної структури переборювалися не стільки за рахунок зовнішніх інвестицій, скільки за рахунок створення самодостатніх інтегрованих господарських структур на основі формування економічного обігу внутрішніх ресурсів, за рахунок місцевих підприємств.

У країнах, що розвиваються, до яких, зокрема, відносять і Україну, більшість програм щодо розвитку сільської місцевості носять фрагментарний характер, без належної координації та узгодження відповідних заходів. Однак сталий (стратегічний) розвиток передбачає дещо більше, ніж просто перелік окремих заходів із підтримки сільського господарства або сприяння розвитку підприємництва. Галузевий підхід до сталого розвитку на селі, який є вкрай популярним в Україні, основним шляхом вирішення всіх проблем вбачає пришвидшення інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, тобто першочерговим завданням є виробництво, а людина, селянин розг-

²⁰ Торадо М.П. Экономическое развитие : учебник // пер. с англ. / под ред. С.М. Яковлева, Л.З. Зевина. – М. : Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997. – 671 с.

²¹ Grundlagen der Regionalentwicklung. Heft 5 der DVL-Schriftreihe "Landschaft als Lebensraum". – June 2000. – S. 5–6.

лядається у відповідності до своєї ролі – виробника продовольства. Однак селянин, як і будь-яка людина, має множинну різних потреб та цілий ряд власних проблем, які не пов'язані із виробництвом продовольства. Основна відмінність соціоекономічного підходу до сталого розвитку полягає в тому, що людина, її проблеми, добробут, бажання та ініціативи стають першочерговим завданням. Саме тому до комплексної стратегії сталого розвитку в соціоекономічному підході відноситься сприяння диверсифікації економічної діяльності в сільській місцевості, що є важливим фактором для добробуту людей, їхньої професійної реалізації на селі.

Важливим аспектом сталого розвитку є забезпечення населення продовольством та водою відповідної якості в умовах ефективної господарської діяльності без загроз для довкілля на основі інноваційних екологічно орієнтованих технологій. Таким чином, сталий розвиток виходить за рамки роботи в одному секторі економіки або на певній території. Цей підхід виявляється на таких трьох рівнях:

- покращення умов життя на місцях у рамках сільської території;
- процес реорганізації владних структур на місцевому рівні;
- структурна політика та конкретна реалізація міжнародних конвенцій на національному рівні.

Під сталим розвитком сільської місцевості зазвичай розуміють стабільний розвиток сільської громади, що зумовлює: виконання функцій забезпечення продовольством, виробництва сільськогосподарської сировини та несільськогосподарських товарів і послуг, забезпечення суспільних благ – збереження сільського укладу життя, надання соціальних послуг, соціальний контроль над територією, збереження історично освоєних ландшафтів; розширене відтворення населення, підвищення добробуту та рівня задоволеності власним життям; підтримання екологічної рівноваги в біосфері.

Основні акценти у комплексному соціоекономічному (сталому) розвитку робляться на:

- комплексність – розглядаються всі можливі види господарської діяльності, які можуть підвищити доходи місцевого населення; кожна пропозиція щодо збільшення зайнятості і доходів має бути обґрунтована з економічної, соціальної, морально-етичної, правової точок зору, вирішення проблеми зайнятості та доходів пов'язане із вирішенням інших проблем та комплексним розвитком сільської місцевості;
- відкритість – використання методів інтерактивного планування (за участю населення), обговорення можливих шляхів та перебігу реалізації

проектів чи програм розвитку із сільським населенням, внесення відповідних змін у розроблені плани за результатами обговорень;

- широка участь населення – в процесі розроблення та реалізації відповідних проектів необхідно максимально використовувати знання, досвід та уявлення населення про найбільш ефективні шляхи забезпечення зайнятості та доходів, враховувати особливості економічної та соціальної поведінки різних верств населення, забезпечувати узгодження їхніх інтересів та намірів; зусилля учасників проекту консолідується шляхом розвитку місцевого самоврядування та управління, участі недержавних організацій;

- опора на місцеві ресурси – досягнення поставлених цілей розвитку відбувається насамперед за рахунок мобілізації місцевих фінансових, матеріально-технічних, соціальних і гуманітарних ресурсів, що має першочергове значення для створення стійких механізмів забезпечення зайнятості та доходів, однак це не виключає використання необхідних зовнішніх ресурсів;

- інституціоналізація – реорганізація системи управління сільським господарством (міністерств, комітетів, відомств) на загальнодержавному та місцевому рівнях, передача повноважень місцевим органам влади та сільським громадам.

Головною метою сталого розвитку сільської місцевості є забезпечення умов для досягнення добробуту населення, формування в сільській місцевості самобутньої та самоврядної, розвиненої територіальної системи; протидія антропогенному перевантаженню та деградації ландшафту, збереження культурних цінностей; забезпечення відтворення та довгострокового використання природних ресурсів для сільського господарства, місцевого специфічного виробництва товарів і послуг, туристичних цілей та інших сфер господарської діяльності. Таким чином, головною метою сталого розвитку на селі є всебічне облаштування та забезпечення гідного рівня життя сільського населення. Цілі розвитку представлених у певній місцевості галузей виробництва можуть співпадати із цілями сталого сільського розвитку, можуть співпадати з цілями розвитку не повною мірою або ж зовсім не співпадати. Встановлення пріоритетних цілей сільського розвитку в своїй основі є процесом визначення пріоритетності наступних дій для того, щоб питання першочергової важливості отримали найбільшу частину наявних обмежених фінансових і матеріальних ресурсів.

Роль інституційних змін у процесі становлення основ сталого розвитку полягає в безпосередньому забезпеченні реалізації передбачених заходів. Важливу роль відіграють недержавні, громадські організації, створені на

місцевому рівні (private partnerships). Не менш важливим аспектом забезпечення реалізації сталого розвитку є реформування діючої системи державного регулювання в сільському господарстві. Реформування має відповідати вимогам сталого розвитку (рис. 1.4).

Рис. 1.4. Основні вимоги сталого розвитку

Джерело: адаптовано О.С.Бородіною на основі: Чепурных Н.В., Мерзлов А.В., Антипов А.Н. Устойчивое развитие сельской местности в России. Концепция и рекомендации. – Иркутск: Изд-во ИГ СО РАН, 2000. – 82 с.

Як зазначають російські дослідники, комплексний сталий сільський розвиток повинен ґрунтуватися на загальних макропідходах і на диференційованих для кожного регіону стратегіях. Загалом сталий розвиток повинен охоплювати три рівні – національний, регіональний та місцевий (локальний). Як вже зазначалося вище, пріоритетним у цій тріаді вважається місцевий рівень як такий, що забезпечує максимальну участь сільських жителів і громад у процесі формування основ власного добробуту, що є одним із основних пріоритетів сталого розвитку.

Аналіз вітчизняних місцевих програм і концепцій розвитку сіл показує, що більшість документів не мають програмного характеру. Вони є більшою мірою переліком слабо поєднаних між собою заходів, які місцева адміністрація чи сільрада планують вжити найближчим часом або ж упродовж 2–3 років. Лише деякі документи мають концептуальний програмний характер. Переважно розроблені документи не містять такої важливої складової, як планування, а проблеми розвитку враховуються виключно на термінологічному рівні. Дуже часто при розробленні таких документів також відбувається підміна понять – цілями розвитку називаються виключно технологічні, економічні та демографічні набори заходів, які в сукупності після послідовного їхнього втілення не можуть дати очікуваного результату у формі створення основ сталого соціоекономічного розвитку сільської місцевості.

Одним із найважливіших інструментів сталого сільського розвитку є стратегічне планування. Для раціонального та ефективного управління ресурсами окремої території і одночасного досягнення бажаного рівня соціаль-

но-економічного розвитку в цій місцевості необхідний стратегічний план, який дозволяє реалізовувати першочергові та довгострокові напрями розвитку.

У Європі та США методи стратегічного планування почали використовуватися на початку 70-х років минулого століття при розробленні, плануванні та реалізації комплексних програм розвитку. В розвинених країнах розроблення стратегічних планів розвитку визнане дієвим засобом для задоволення потреб місцевого населення за рахунок більш ефективного використання наявних ресурсів. Тому особливо важливим є стратегічне планування сільського розвитку на регіональному рівні, для кожного окремого регіону, на основі його узгодження з загальнонаціональною стратегією сталого розвитку села. На місцевому рівні стратегічне планування передбачає систематичний процес за участю всіх зацікавлених сторін, з допомогою чого місцева громада створює картину свого майбутнього, зважаючи на наявні ресурси, внутрішні та зовнішні умови і визначає етапи та заходи для досягнення поставлених завдань.

Важливим інструментом стратегічного планування соціоекономічного розвитку села є стратегічний план, який визначає напрями ефективного використання обмежених ресурсів та орієнтує на сталий розвиток в довгостроковій перспективі. За допомогою стратегічного плану формуються не лише найбільш перспективні напрями соціоекономічного розвитку, а й одночасно створюється база для їхньої реалізації шляхом визначення відповідних цілей, завдань і необхідних видів діяльності. Стратегічний план – це представлене в документальному вигляді відображення бажаного майбутнього соціоекономічного стану сільської місцевості, що включає:

- узгодження групових інтересів у співтоваристві;
 - ідентифікацію наявних ресурсів, а також проблем і потенціалів розвитку конкретної місцевості;
 - визначення цілей та завдань;
 - розроблення підходів і напрямів довгострокового розвитку;
 - формулювання програм і проектів.
- Цілями стратегічного планування є:
- орієнтування поточних рішень на довгострокові стратегічні цілі;
 - ідентифікація сильних і слабких сторін, а також індивідуальних особливостей кожного локального рівня;
 - встановлення пріоритетів соціоекономічного розвитку;
 - залучення інвестицій у розвиток сільської місцевості.

Якщо стратегічний план соціоекономічного розвитку села розробляється за участі місцевих груп сільського населення, то йому забезпечується широка суспільна підтримка змін на селі, а також формуються тісні взаємозв'язки між різними соціально-економічними групами сільського співтовариства. Таким чином підвищуються можливості диверсифікації джерел фінансування та розширюється поле інституційних перетворень, що супроводжується мультиплікативним ефектом сталого розвитку.

Передбачені позитивні ефекти стратегічного планування сталого розвитку можна розподілити за групами, які беруть участь у процесі планування. Для місцевого населення можна відзначити такі позитивні ефекти:

- усвідомлення правильності вибору пріоритетів стратегічного розвитку, розуміння спрямованості змін;
- пропозиція власних ідей щодо майбутнього розвитку при формуванні політики регіону;
- створення робочих місць, диверсифікація зайнятості;
- розуміння пріоритетності селянина і його інтересів, втілення принципу демократичної участі населення в процесі прийняття рішень;
- молодь отримує ширші можливості для самореалізації в своїй місцевості.

У процесі розроблення та створення стратегічного плану слід виділити такі етапи.

1. Формулюються місія, цілі та завдання розвитку.
2. Встановлюються та оцінюються внутрішні та зовнішні фактори, які визначають майбутній розвиток регіону.
3. Розробляються програми, проекти та поточні заходи для реалізації стратегічного плану.
4. Визначаються джерела фінансування та необхідні адміністративні важелі реалізації стратегії, уточнюються законодавчі механізми реалізації стратегії.
5. Розробляється механізм моніторингу реалізації стратегії розвитку.

Кінцевою метою стратегічного планування соціоекономічного розвитку села є не тільки економічне благополуччя, а, що найважливіше, – досягнення конвергенції сільської спільноти, забезпечення суспільного консенсусу на основі залучення до прийняття рішень усіх членів сільської громади. Саме це забезпечує подальший розвиток села та виведення його на засади сталості.

Через це процес розроблення плану повинен бути максимально відкритим для залучення якомога більшої кількості членів громад і забезпечення максимально ефективною віддачі при реалізації стратегічного плану – це

також забезпечить отримання більш повної та достовірної інформації про прихований потенціал місцевих активів.

Стратегічний план, розроблений місцевою спільнотою, відкриває додаткові перспективи для села щодо залучення зовнішніх ресурсів від бізнесу, органів влади, місцевих підприємців та потенційних інвесторів. По суті стратегічне планування соціоекономічного розвитку села – це формування стратегічного партнерства для пошуку зовнішніх учасників та забезпечення їхніх узгоджених дій для досягнення сталості.

У стратегічному плані визначаються не лише пріоритетні напрями соціоекономічного розвитку на перспективний період (понад п'ять років), а й відбувається поступовий комплексний розвиток сільської території за рахунок реалізації намічених цілей, вирішення поставлених завдань і проведення передбачених заходів.

Таким чином, стратегічний план – це не тільки представлене в документальному вигляді відображення бажаного майбутнього стану соціоекономічного розвитку села, а й система заходів та ресурсів, які можуть використовувати громади для наближення бажаного майбутнього. З огляду на таке визначення стратегічного планування та його функцій зрозуміло, що цей процес не може досягнути окрема консалтингова організація або ж урядові структури; для цього створюються організації на базі громад, які консолідують суспільні, науково-прикладні, адміністративні, бізнесово-інвестиційні погляди шляхом створення умов для публічних обговорень і визначення стратегічних орієнтирів соціоекономічного розвитку села.

1.3. Сільське господарство і село в Україні: короткий соціоекономічний аналіз

Економічне зростання провідних країн світу, якому у минулому дало поштовх сільське господарство, забезпечило досить вагомий внесок у подолання бідності та виведення країн у промислово розвинені у ХХ ст. Однак наслідки стрімкого нарощення сільськогосподарського виробництва довели, що зростання у сільському господарстві має не лише позитивні наслідки – збільшення обсягів виробництва чи доходів, але й призводить до небажаних результатів, котрі погіршують якість життя на селі. Тому в минулому столітті світова наука і практика почали розглядати аграрне зростання не як кінцеву мету, а як засіб забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства загалом і села зокрема.

На відміну від зростання аграрний розвиток не є виключно економічним явищем. Аграрний розвиток – це таке нарощення аграрного виробництва, за якого вигоди від нього більш-менш рівномірно розподіляються між усіма учасниками процесу, підвищення продуктивності здійснюється безпечним для довкілля способом, а скорочення зайнятості у сільському господарстві супроводжується створенням нових робочих місць у позааграрній сфері на селі.

1.3.1. Формування сучасної аграрної економіки

Українське сільське господарство радянського періоду було зорієнтоване на постійне нарощування виробництва для якомога повнішого задоволення продовольчих потреб усього СРСР, що забезпечувалося притаманними командно-адміністративній системі способами. В умовах переходу до економічних відносин ринкового типу і перебудови суспільно-політичного устрою попередні механізми функціонування сільського господарства та його організаційна структура зазнали істотних змін, що не могло не позначитися на розвитку сільської місцевості.

Після розпаду СРСР і централізованої планової економіки становлення ринкових відносин в аграрному секторі України відбувалося в умовах нестабільності, невизначеності, перманентних економічних криз, політичного протистояння і значного падіння виробництва: валова продукція сільського господарства скоротилася майже удвічі.

Визначальний вплив на результати аграрних трансформацій справили сформовані попередньою командно-адміністративною системою інерційність інституціонального середовища (особливо стосовно неформальних норм, правил та інститутів) і ментальність учасників реформаторських дій на державному, регіональному і низовому рівнях.

Дослідники виділяють два етапи аграрних трансформацій в Україні: перший – 1991–1999 рр.; другий – після 2000 р. Під час першого етапу було створено передумови для роздержавлення і приватизації землі та іншого майна колективних і державних сільськогосподарських підприємств та їхньої реорганізації. Колгоспи і радгоспи реформувались у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), що розпайовували належну їм землю і майно між своїми членами. Власники паїв отримали право вийти з господарства й організувати виробництво на власний розсуд. Проте відсутність досвіду самостійного господарювання, належних теоретичних і практичних напрацювань щодо становлення приватного сектора в перехідній економіці, несприятлива економічна ситуація в країні, несхвальне ставлення чиновни-

цтва і певної частини членів сільських громад стримувало селян від таких дій. На кінець 1999 р. в Україні реально було реорганізовано не більше 10% сільськогосподарських підприємств.

Повільно реформувалися й механізми функціонування аграрного сектора. Радянська практика закупівель основних видів сільськогосподарської продукції до державних ресурсів використовувалася до 1997 р. Закупівлі здійснювалися за рахунок безвідсоткових бюджетних позичок та із застосуванням регулювання цін. В умовах постійної інфляції, що супроводжувалася гіперінфляцією, у 1992–1993 рр. відбулося безпрецедентне зростання цінового диспаритету. Якщо у 1990 р. для придбання 1 т дизпалива треба було продати 0,2 т зерна пшениці, то у 2003 р. – 4,6 т, а у 2004 р. – 6,0 т, тобто, відповідно, у 23 і 30 разів більше. Подібне відбувалося і щодо закупівлі мінеральних добрив, інших виробничих ресурсів.

Непослідовність і самоплинність трансформаційних процесів на першому етапі реформування стали причиною різкого занепаду сільськогосподарського виробництва. У 1999 р. обсяг валової сільськогосподарської продукції в усіх категоріях господарств становив 49% від рівня 1990 р., у тому числі в сільськогосподарських підприємствах – 28%. У господарствах населення обсяги виробництва збереглися майже на рівні 1990 р. (98%).

У 2000 р. розпочався другий етап аграрних трансформацій, який пов'язують із грудневим 1999 р. Указом Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". Відповідно до Указу земельні паї трансформувалися у приватні земельні ділянки, що мали конкретно визначені фізичні межі. Власники сертифікатів на право власності на земельну частку (пай) поступово обмінювали їх на державні акти на право приватної власності з виділенням земельних ділянок у натурі. При цьому частина селян вилучала свої ділянки з метою самостійного господарювання. Колективні підприємства ліквідовувалися і на їхніх виробничих фондах і приватних земельних ділянках селян створювалися нові виробничі формування: товариства з обмеженою відповідальністю, фермерські господарства, сільськогосподарські виробничі кооперативи, акціонерні товариства відкритого й закритого типу, особисті селянські господарства. Таким чином, на другому етапі сформувалася дуальна структура сільського господарства, у якій виділяються два типи (сектори) виробників сільськогосподарської продукції – корпоративний (сільськогосподарські підприємства) та індивідуальний (фермерські господарства і господарства населення).

Організаційні зміни у виробництві супроводжувалися лібералізацією торгівлі на ринку сільськогосподарської продукції, скороченням державного втручання в організацію поставок матеріально-технічних ресурсів і позитивними змінами індексів цін на сільськогосподарську продукцію відносно цін на матеріально-технічні ресурси.

Заходи державної політики орієнтувалися на відродження великотоварного виробництва. Поряд із традиційними виробничими дотаціями для сільськогосподарських підприємств були запроваджені: пільгові кредити (часткова компенсація ставки за кредитами комерційних банків), підтримка цін через заставні закупівлі зерна й інтервенційні операції, низькі відсоткові ставки на лізинг сільськогосподарської техніки, постачання пального та добрив за цінами, нижчими від ринкових, податкові пільги. Переважно ці заходи не були доступні малим і середнім виробникам корпоративного сектора та особистим селянським господарствам.

У 1999 р. було запроваджено фіксований сільськогосподарський податок (ФСП). Він замінив понад десяток різних податків і платежів (згодом частину з них було відновлено), ставши досить помірним податковим навантаженням і зручною формою оподаткування для тих, хто нею користується. Платниками ФСП є індивідуальні та корпоративні виробники з підприємницьким статусом, у яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75%.

При переході на фіксований сільськогосподарський податок податковий тиск на сільськогосподарських товаровиробників зменшився у 3–4 рази. Непряма державна підтримка товаровиробників здійснювалася також через спеціальні механізми використання податку на додану вартість (ПДВ). Стимулювалася експортна діяльність через імпорتنі тарифи і квоти, експортні субсидії.

Із 2004 р. в аграрному секторі економіки спостерігаються процеси, які характеризують третій етап трансформаційних змін: індустріалізація та корпоратизація аграрного виробництва на основі концентрації сільськогосподарської землі та майна²². Ці процеси є наслідком незавершеності інституційних трансформацій, що відкрило можливість встановлення тіньового

²² O. Borodina (2007). Peculiarities of creation of extra large agricultural companies under conditions of insufficient legislative regulation in Ukraine: presentation at the 102 EAAE Seminar ["Super large farming companies in Eastern Europe: emergence and possible impacts"]. (Moscow, Russia, May17–18, 2007) [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://agecon.lib.umn.edu/cgi-bin/view.pl>

контролю над розподілом майна колишніх колективних господарств і сільськогосподарських земель, формування тіньового ринку землі. Процеси концентрації через оренду землі та її купівля-продаж розвиваються стихійно шляхом консолідації великих масивів земель сільськогосподарського призначення в руках окремих юридичних і фізичних осіб. На концентрованих землях за рахунок залучення індустріального та торгово-фінансового капіталу формуються горизонтально та вертикально інтегровані, експортоорієнтовані структури, інколи за типом земельних латифундій, які займаються багатопрофільними операціями (часто від постачання ресурсів, первинного виробництва – до перероблення та експорту) на десятках і сотнях тисяч гектарів орендованих земель.

Дуальність організаційної структури сільського господарства виявляється у наявності в ньому двох секторів – корпоративного та індивідуального. *Корпоративний сектор* виробників сільськогосподарської продукції об'єднує сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм: державні підприємства, приватні підприємства, господарські товариства, виробничі кооперативи тощо. Вони мають право юридичної особи та здійснюють виробничу діяльність у галузі сільського господарства. У 2010 р. нараховувалося 14,8 тис. сільськогосподарських підприємств; їхній склад і чисельність, як і чисельність інших виробників сільськогосподарської продукції, подано у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

**Виробники сільськогосподарської продукції в Україні,
2000–2010 рр.**

Організаційно-правові форми	Кількість		
	2000	2005	2010
<i>Корпоративний сектор</i>			
Сільськогосподарські підприємства – всього, од.	13160	15430	14767
у тому числі:			
господарські товариства	6718	7900	7769
приватні підприємства	2519	4123	4243
виробничі кооперативи	3136	1521	952
державні підприємства	385	386	322
Інші	402	1500	1481
<i>Індивідуальний сектор</i>			
Фермерські господарства, тис. од.	34,8	42,4	41,7
Господарства населення, всього, тис. од.	н/д	10105,1	9430,3
із них особисті селянські господарства	н/д	4915,3	4540,4

Джерело: за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

У графі «Корпоративний сектор» табл. 1.1 цифри стосовно сільськогосподарських підприємств подаються без урахування їхньої належності до агрохолдингових структур. Великотоварні корпорації та їхні об'єднання зазвичай організаційно не декларують власний бізнес як українські агрохолдинги. Як правило, вони реєструються в офшорах, що забезпечує пільгові умови оподаткування материнської компанії, а їхні дочірні підприємства залишаються платниками фіксованого сільськогосподарського податку (ФСП) в Україні. Тому офіційно відстежити появу та динаміку функціонування агрохолдингів як повноцінних операторів аграрного ринку практично неможливо. В статистичному обліку такі процеси не отримують належного відображення.

Формування та розформування агрокорпорацій здійснюється дуже динамічно. Останнім часом у корпоративному секторі спостерігаються процеси надконцентрації, коли сформовані агробізнесові структури поглинаються іншими, створюючи мегаагрохолдинги, досить потужні за обсягами земельного банку, наявних активів, значно диверсифікованого кредитного портфеля для залучення фінансових ресурсів, у тому числі через розміщення IPO²³ на міжнародних фондових біржах.

Індивідуальний сектор представлений двома типами одноосібних господарств: фермерськими господарствами та господарствами населення. Фермерські господарства – підприємницькі формування громадян зі статусом юридичної особи, які виробляють товарну сільськогосподарську продукцію, можуть займатися її перероблюванням та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, безоплатно наданих їм для ведення фермерського господарства. У 2010 р. нараховувалося 41,7 тис. фермерських господарств.

До господарств населення відносяться домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як із метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції.

В Україні мають земельні ділянки і, відповідно, проводять сільськогосподарську діяльність 9,4 млн домогосподарств, розміщених як у сільській

²³ IPO (Initial Public Offering) – це перший публічний продаж акцій приватної компанії. IPO насамперед дозволяє залучити додатковий капітал для розширення бізнесу (іноді цей капітал обчислюється мільярдами доларів). Крім отримання фінансування для подальшого розвитку, процедура IPO може служити і деяким іншим цілям, зокрема – убезпечити бізнес від подальшого поглинання конкурентами, рейдерами або просто великими транснаціональними агрохолдингами. Поглинання компанії, що провела перше публічне розміщення, буде складнішим і дорожчим.

місцевості, так і в міських поселеннях (містах і селищах міського типу). В їхньому числі – 4,5 млн особистих селянських господарств – домогосподарств, розміщених у сільській місцевості, членам яких надані земельні ділянки з цільовим призначенням – для ведення особистого селянського господарства. Діяльність особистих селянських господарств регулюється спеціальним законом. Норма землекористування цих господарств – до двох гектарів, але їхня земельна ділянка може бути збільшена у разі отримання в натурі (на місцевості) земельного паю. Завдяки цьому частина господарств населення використовує земельні ділянки, значно більші за 2 га.

Серед сільськогосподарських підприємств і виробників сільськогосподарської продукції індивідуального сектора спостерігається значне розшарування за обсягами землекористування. Так, 45% сільськогосподарських підприємств розміром до 1 тис. га обробляють 11,6% сільськогосподарських угідь, а 0,9% підприємств розміром понад 10 тис. га – 14,2% сільськогосподарських угідь. Подібне має місце й у фермерських господарствах і господарствах населення (табл. 1.2). Водночас дані табл. 1.2 не відображають явища надконцентрації (холдингізації) сільськогосподарського виробництва.

Таблиця 1.2

Розподіл виробників сільськогосподарської продукції за розмірами сільськогосподарських угідь, 2010 р.

Корпоративний сектор (сільськогосподарські підприємства)	Індивідуальний сектор							
	частка, %		Фермерські господарства			Господарства населення		
	у загальній кількості	у площі землі	розмір господарств, га	у загальній кількості	у площі землі	розмір господарств, га	у загальній кількості	у площі землі
до 1000,0	45,0	11,6	до 50,0	64,6	14,2	до 0,25	25,2	3,3
1000,1–4000,0	26,1	46,9	50,1–100,0	9,8	6,8	0,26–1,0	53,0	24,4
4000,1–10000,0	5,5	27,3	100,1–500,0	10,9	24,3	1,01–5,0	18,5	30,4
більше 10000,0	0,9	14,2	500,1–1000,0	2,4	16,5	5,01–10,0	2,0	11,8
не мають сільськогосподарських угідь	22,5	–	понад 1000,0	1,9	38,2	понад 10,0	1,3	30,1
			не мають сільськогосподарських угідь	10,4	–			
Разом	100,0	100,0	Разом	100,0	100,0	Разом	100,0	100,0

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Формування аграрного ринку у процесі трансформацій супроводжувалося ціновим диспаритетом і нерозвиненістю маркетингових мереж, які б забезпечували ефективне просування продукції агропродовольчим ланцюжком за справедливими ціновими співвідношеннями між усіма учасниками ринку. На першому етапі реформ вітчизняне виробництво значно скоротилось, а відкритість кордонів спричинила імпортозаміщення за більшістю товарних позицій із високим ступенем перероблювання. Внаслідок цього аграрний ринок значною мірою формувався під впливом більш дешевого імпортного виробництва, з одного боку, та неефективного високозатратного вітчизняного – з іншого. Після поступового обмеження імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції найбільшу ринкову владу на другому етапі реформ отримали агрохолдинги, які об'єднали у своєму складі сільськогосподарські та переробні підприємства, посередницькі та агротрейдерні компанії. Монополізація ними каналів збуту призводить до втрати вигідних позицій індивідуальних господарств на внутрішньому та світових ринках сільськогосподарської продукції та продовольства. Поки що схеми збуту за більшістю видів сільськогосподарської продукції, що враховували б інтереси малотоварних господарств, не відпрацьовані, особливо якщо йдеться про гуртову торгівлю свіжими продуктами.

Розбалансованість ринку аграрної продукції призвела до суттєвого викривлення структури її виробництва. Налагоджені великими агрокорпораціями і рейдерами схеми дозволяють отримувати стабільний прибуток від реалізації таких "експортних" культур, як зернові, соняшник, ріпак. Починаючи з 2005 р., наприклад, площі, що відводяться під ріпак, стрімко зростали як в корпоративному, так і в індивідуальному секторах практично в усіх регіонах України. Найбільші площі під цією культурою зосереджені у центральних регіонах України, внаслідок чого високопродуктивні землі відволікаються від виробництва продовольчих культур. Спостерігалася тенденція нарощування посівів ріпаку в південних регіонах, наближених до портової інфраструктури експорту.

Загалом під дією ринкових чинників в Україні склалася така структура виробництва сільськогосподарської продукції, у якій корпоративні та індивідуальні господарства мають свої ніші. Корпоративні господарства виробляють найбільш комерційно привабливі та експортоорієнтовані види продукції, а індивідуальні, зокрема господарства населення, зорієнтовані на продовольче самозабезпечення та наповнення внутрішнього продовольчого ринку. При цьому в індивідуальному секторі загалом виробляють 60,1% валової продукції сільського господарства.

Показники продуктивності в сільському господарстві України (урожайність сільськогосподарських культур, продуктивність худоби тощо) порівняно з країнами ЄС нижчі. Водночас вони відрізняються й у різних типах господарств. Урожайність основних культур вища в корпоративних господарствах, продуктивність молочного скотарства – в господарствах населення (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Продуктивність сільськогосподарських угідь і тварин, 2010 р.

Показник	Корпоративний сектор (сільськогосподарські підприємства)	Індивідуальний сектор	
		Фермерські господарства	Господарства населення
Валова продукція сільськогосподарства у порівнянних цінах 2005 р. у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн. – усього,	246,2	116,8	348,4
в тому числі:			
продукція рослинництва	136,1	99,1	202,8
продукція тваринництва	110,1	17,7	145,6
Урожайність сільськогосподарських культур, т/га:			
зернові і зернобобові	2,9	2,2	2,5
цукрові буряки	28,5	25,1	25,7
соняшник	1,6	1,3	1,3
Середній удій молока від 1 корови, кг на рік	3660	2997	4110

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Порівняно низькі середні рівні урожайності, якими оперує офіційна статистика, далеко не завжди відображають реальний стан справ. У багатьох господарствах, особливо невеликих, низька продуктивність частково зумовлена недостатнім внесенням мінеральних, органічних добрив, недотриманням агротехнічних вимог унаслідок обмеженості фінансових ресурсів. Проте часто причиною низьких показників продуктивності є значний рівень тінізації багатьох етапів виробничо-збутового ланцюга. Підприємства обліковують лише частину виробленої продукції, занижуючи цим показники продуктивності. За оцінками експертів, третина торговельного обороту (у тому числі експортного) продукції сільського господарства перебуває в тіні.

У процесі аграрного реформування не було приділено належну увагу екологічним аспектам господарювання. Це зумовлене низькою екологічною

культурою та відсутністю співпраці між аграрними і екологічними органами влади. За роки реформ послабився державний контроль за використанням сільськогосподарських угідь, проведенням природоохоронних заходів.

У законодавчо-нормативних актах задекларовано певні екологічні норми щодо розвитку аграрного сектора²⁴. Разом із тим не сформовано організаційно-економічний механізм реалізації зазначених норм і відсутній контроль за їхнім виконанням на практиці. Такий стан призводить до ігнорування суб'єктами господарювання екологічних вимог при веденні сільського господарства, їхнього масового порушення.

У Законі України "Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року" від 2010 р. стан земельних ресурсів визнано як близький до критичного; за період проведення земельної реформи значна кількість проблем у цій сфері загострилася. На всій території поширені процеси деградації земель, масштабною є ерозія (58% території), забруднення (20%), підтоплення (12%). Зменшується вміст поживних речовин у ґрунтах, активно втрачається гумус²⁵.

Масове ігнорування виробниками сільськогосподарської продукції вимог плодозміни, раціональної структури посівів на користь вирощуванню декількох високоприбуткових експорторієнтованих культур (пшениці, ячменю, соняшнику, ріпаку) зумовило те, що ці комерційні культури з року в рік займають 80–90% у структурі посівів сільськогосподарських підприємств у 10 регіонах країни²⁶. Частка ґрунтовиснажливого соняшнику в посівній площі господарств корпоративного сектора досягла 18,1%, фермерських господарств – 21,6, тоді як фахівцями із землеробства науково обґрунтовується норма на рівні 10–15%²⁷. Перевищується й частка зернових, яка згідно з вимогами належної сільськогосподарської практики не повинна перевищувати 50%.

²⁴ У Законі України "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року" від 2005 р. визначено орієнтир на забезпечення сталого розвитку аграрного сектора. У Державній цільовій програмі підтримки розвитку українського села на період до 2015 р. передбачено заходи щодо переведення аграрного виробництва на засади агроекологічного розвитку.

²⁵ Закон України "Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року" [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.

²⁶ Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2010 р. : стат. бюлетень. – К. : Державний комітет статистики України, 2010.

²⁷ Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах" від 11.02.2010 р. №164 [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://zakon.rada.gov.ua>.

Спробу законодавчого унормування оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних регіонах було відтерміновано до 1 січня 2013 р. (мала набрати чинності у 2010 р.). Причиною став спротив господарюючих суб'єктів уведенню цих норм – вони люблять свої інтереси і знаходять підтримку в органах влади.

Агресивне використання сільгоспугідь, зниження рівня їхньої природної родючості відбувається за недостатнього формування штучної родючості, зокрема, за рахунок застосування мінеральних добрив. У 2010 р. порівняно з 1990 р. внесення мінеральних добрив у поживних речовинах на 1 га посівної площі скоротилося у 2,4 рази (з 141 кг до 58 кг)²⁸. Із 2000 р. внесення мінеральних добрив сільськогосподарськими підприємствами поступово збільшується (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Внесення мінеральних та органічних добрив сільськогосподарськими підприємствами, 1990–2010 рр.

Показник	1990	2000	2009	2010
Внесено мінеральних добрив у поживних речовинах на 1 га посівної площі, кг	141	13	48	58
Співвідношення азотних : калійних : фосфорних добрив	1:0,7:0,7	1:0,1:0,2	1:0,2:0,2	1:0,2:0,2
Внесено органічних добрив на 1 га посівної площі, т	8,6	1,3	0,6	0,5

Джерело: за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Сформувалося нераціональне співвідношення внесення мінеральних добрив за видами – частки калійних і фосфорних добрив значно зменшено (співвідношення азотних : калійних : фосфорних добрив становить 1 : 0,2 : 0,2). Практично не застосовуються органічні добрива. Частка земель сільгоспдприємств, удобрених органічними добривами, з 1990 до 2010 р. скоротилася у 6 разів і становить лише 3% загальної площі. Ігнорується поповнення поживних елементів ґрунту за рахунок зелених добрив, приорування поживних рештків тощо. Істотно скорочено частку в посівах бобових культур, які б могли забезпечити накопичення у ґрунті азоту.

В Україні рівень сільськогосподарської освоєності території досягає 69% (тоді як у світі 37%²⁹, або майже вдвічі менше), а розораності – 54% (у світі – відповідно 11%, або в 5 разів менше) (табл. 1.5).

²⁸ Сільське господарство України 2010 : стат. зб. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – С. 105.

²⁹ Статистичні дані FAO : [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://faostat.fao.org>.

Таблиця 1.5

Розподіл земельного фонду в Україні, %

Роки	Сільськогосподарська освоєність території	Розораність території	Розораність сільгоспугідь	Частка у площі території	
				сінокосів і пасовищ	лісів
2000	68,6	53,9	78,6	13,1	15,8
2005	68,4	53,8	78,6	13,2	15,9
2010	68,6	53,8	78,1	13,1	16,0

Джерело: Сільське господарство України 2010 : стат. збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – С. 75.

Унаслідок цього спостерігається істотна деградація сільськогосподарських угідь і агроландшафтів. Загальна площа сільськогосподарських угідь, які зазнали згубного впливу водної ерозії, становить 13,4 млн га, спільної дії водної та вітрової ерозій – понад 11,9 млн га³⁰. Збиток від деградації ґрунтів офіційно оцінюється в понад 9 млрд грн³¹, що становить майже 10% валової продукції сільського господарства.

Законодавчо затверджені норми щодо вилучення малопродуктивних деградованих угідь (у розмірі 1,6 – 3,3 млн га) з інтенсивного сільськогосподарського обробітку майже не виконуються. Ці землі розпайовані, перебувають у приватній власності. Не розроблено механізм їхнього викупу державою у громадян і за відсутності коштів запровадження такого механізму не варто очікувати. За розрахунками вчених необхідно зменшити площу ріллі на 10 млн га і перевести її у природні кормові угіддя та під заліснення³².

Згідно з Законом України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки" від 2000 р. передбачено забезпечити консервацію 2339,2 тис. га деградованих і забруднених земель і відвести 575 тис. га під заліснення. Законом закріплено важливість відновлення природного ландшафту на цих землях, формування коридорів для переміщення рослин і тварин, створення резерватів для збереження біорізноманіття.

³⁰ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2010 році [Електронний ресурс]. – С. 102. – Доступний з: http://www.menr.gov.ua/ND_2010.pdf.

³¹ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2006 році [Електронний ресурс]. – С. 139. – Доступний з: <http://www.menr.gov.ua/content/article/6004>.

³² Збірник наукових праць Національного наукового центру "Інститут землеробства УААН" – К. : ВД "ЕКСМО", 2010. – Вип. 3. – С. 6.

Ще одним негативним наслідком інтенсифікації аграрного виробництва, монокультуризації, деградації ґрунтів і агроландшафтів є істотна втрата агробіорізноманіття. Встановлено, що "точкові" середовища існування приблизно 45% видів рослин та 47% видів тварин, занесених до Червоної книги України у 1994–1996 рр., розміщувалися на сільськогосподарських територіях. Тому очевидно, що виробники сільськогосподарської продукції повинні брати активну участь у збереженні біорізноманіття.

Україна віднесена Світовим банком до країн із високим рівнем біологічного різноманіття. Карпати і дельта Дунаю в українській її частині визнані "гарячими точками" збереження біорізноманіття і ввійшли до 200 пріоритетних територій глобального значення "Global 200"³³. Індекс природного капіталу сільського господарства (агробіоресурсу) в Україні, розрахований згідно з методикою ОЕСР, у 2002 р. становив лише 55% рівня 1994–1996 рр.³⁴. Тобто, господарюючими суб'єктами 55% агробіорізноманіття збережено й відтворено, а 45% – втрачено.

Останнім часом дещо відновлюється діяльність з охорони земель, а саме вапнування і гіпсування ґрунтів, будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд. Разом із тим значно зросли обсяги робіт з укріплення берегів річок і ставків – у понад 4 рази, що свідчить про значні проблеми з паводками і підтопленнями в Україні (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

Здійснення заходів з охорони земель, 1990–2010 рр.

Показник	1990	2000	2005	2010
Проведено вапнування ґрунтів, тис. га	1407,9	23,9	41,7	73,2
Внесено вапнякового борошна та інших вапнякових матеріалів, тис. т	6930,7	169,7	243,1	340,8
Проведено гіпсування ґрунтів, тис. га	285,4	5,1	2,7	4,4
Внесено гіпсу та інших гіпсовмісних порід, тис. т	1275,9	27,0	12,1	23,4
Будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд:	135,2	9,3	3,6	4,1
вали, вали-канави, км				
вали-тераси, км	5,4	10,9	6,6	0,0
водоскидні споруди, шт.	51	18	2	12
берегоукріплення, км	1,0	4,7	3,9	4,3
Залуження сильнодеградованої і забрудненої	12785	1497	6342	1015

³³ Стратегія сохрания биоразнообразия для региона Европы и Средней Азии. – К. : Всемирный банк, 2003. – С. 16, 117, 137.

³⁴ Агробіорізноманіття України: теорія, методологія, індикатори, приклади. – Кн. 1. – К. : ЗАТ "Нічлава", 2005. – С. 130.

шкідливими речовинами ріллі, га		4		
---------------------------------	--	---	--	--

Джерело: за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Критична ситуація спостерігається з полезахисними лісовими смугами, які практично є основним захистом від ґрунтової ерозії та пилових бур. За останні роки їх садили щороку до 100 га, що далеко не відповідає потребі³⁵. Стан же наявних лісосмуг незадовільний, вони надто проріджені через те, що дерева старіють, їх ламають бурі, вирубують люди, нищать пожежі. Лісівничі заходи стосовно полезахисних лісових смуг практично не проводяться.

Екологічні проблеми у селах пов'язані зі щільною забудовою, обробітком розміщених у межах сіл земель, активною сільськогосподарською діяльністю сільських домогосподарств. Унаслідок діяльності великих сільськогосподарських підприємств, у тому числі птахофабрик, сільські населені пункти піддаються додатковим небезпечним впливам на здоров'я людей, місцеву флору та фауну. Це позначається на якості питної води, призводить до забруднення повітря, водойм, порушення сільських екосистем.

Додаткового екологічного навантаження зазнає життєве середовище селян через неорганізовані звалища у 30% сіл, а у восьми регіонах – у половині сіл; а також склади мінеральних добрив (15% сіл). Поєднання складних умов сільськогосподарської праці, незадовільних умов побуту та навколишнього середовища призводить до того, що смертність серед сільського населення вища, ніж серед міського, тут поширені хвороби, що зумовлені саме несприятливою екологічною ситуацією.

1.3.2. Соціальний вимір аграрного розвитку

У радянський період забезпечення зайнятості сільського населення та надання йому суспільних послуг здійснювалося сільськогосподарськими підприємствами (колгоспами і радгоспами). Завдяки виробництву різноманітної рослинницької і тваринницької продукції, наявності допоміжних підрозділів (транспортних, будівельних, із ремонту техніки тощо), цехів із перероблення сільськогосподарської сировини, випуску інших промислових товарів тощо, ці підприємства давали роботу значній кількості селян. Вони ж утримували власні дитячі дошкільні заклади, медичні пункти, за-

³⁵ За даними Держземагенства за 2008 р. створено 65 га полезахисних лісосмуг. Із 2009 р. інформація не надається.

клади культури, фінансово і матеріально підтримували державні заклади соціальної сфери.

На першому етапі аграрних трансформацій соціальна діяльність сільськогосподарських підприємств згорталася, що негативно позначилося на рівні життя сільського населення. Найнегативнішим соціальним наслідком ринкового реформування стала втрата сільськими жителями місць прикладання праці і, відповідно, заробітків. Виникла потужна хвиля трудової міграції, погіршилися демографічна ситуація, морально-психологічний стан у сільських громадах тощо. Зменшилися контингенти споживачів суспільних послуг і знизився попит на платні послуги, що стало однією з причин скорочення мережі підприємств і закладів, які надають ці послуги.

Після 2000 р. зазначені тенденції загалом збереглися. Водночас реформовані сільськогосподарські підприємства звільнялися від утримання закладів соціальної сфери. Відповідно до низки урядових постанов (1996 р.) та Указу Президента України "Про деякі заходи щодо поліпшення умов господарювання недержавних сільськогосподарських підприємств" (2000 р.) здійснювалася безоплатна передача органам місцевого самоврядування закладів соціально-культурного та комунально-побутового призначення, які належали колишнім колгоспам і радгоспам. Окремі об'єкти приватизувалися. Проте органи місцевого самоврядування через фінансові труднощі не могли забезпечити належне функціонування переданих їм закладів і частина з них закривалася, а приватизовані об'єкти або були перепрофільовані, або підвищили ціни на послуги, що зробило їх малодоступними.

В Україні було зроблено декілька спроб призупинити деградацію села через загальнодержавні рішення. Указами Президента України схвалено Основні засади розвитку соціальної сфери села (2000 р.) та затверджено короткострокову Державну програму розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року (2002 р.). Проте вони не одержали належних механізмів реалізації і фінансового забезпечення. Реальні ж дії органів виконавчої влади, попри постійне декларування "підтримки села", були спрямовані в основному на надання преференцій виробництву комерційно привабливих видів сільськогосподарської продукції.

Зазначене знайшло відображення і у затвердженій 2007 р. Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року. Всупереч назві Програми, основний її зміст стосується нарощення аграрного виробництва і лише незначною мірою – підвищення рівня доступу сільського населення до соціальних благ. Найактуальнішому ж завданню – диверсифікації економі-

чної діяльності та розширенню сфери прикладання праці на селі належної уваги у Програмі не приділено. Виконання цієї Програми фінансується не в повному обсязі. Через фінансову кризу 2008 р. фінансування проектів сільського розвитку в рамках цієї Програми призупинено.

За істотного звуження сфери працевлаштування в селі основним місцем прикладання праці сільського населення залишається сільське господарство. Проте концентрація землекористування та зростання розмірів господарюючих суб'єктів у корпоративному секторі не супроводжується підвищенням рівня зайнятості. Навпаки, спостерігається суттєве скорочення зайнятості в сільськогосподарських підприємствах, зумовлене їхньою орієнтацією на виробництво комерційних експортних культур і згортанням трудомістких галузей – тваринництва, льонарства, хмелярства тощо. Кількість найманих працівників у цих підприємствах скоротилася порівняно з дореформним періодом на 77%, механічно перемістившись у господарства населення (рис. 1.4).

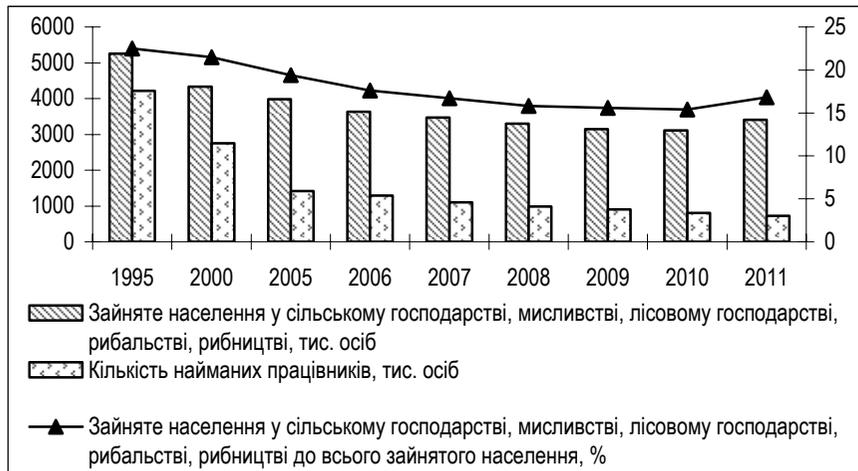

Рис. 1.4. Динаміка зайнятості в аграрному секторі, 1990–2011 рр.

Джерело: за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

У 2010 р. частка зайнятих в сільськогосподарських підприємствах становила 24,6% від загальної кількості працівників сільського господарства і споріднених із ним галузей (які становлять незначну частку), а в індивідуальному секторі – 75,4%, у тому числі в господарствах населення – 72,2% (табл. 1.7).

Зайнятність в корпоративному секторі. Для роботи з сучасними технологіями великих сільськогосподарських підприємств потрібні спеціалісти

широкої кваліфікації, але серед місцевих сільських жителів їх мало. Часто такі працівники проживають не за місцем розміщення орендованих агрохолдингами земель, а в найближчих міських поселеннях. Корпоративні формування зазвичай не інвестують у підготовку персоналу, користуючись можливістю наймати осіб, які здобули професійну освіту власним або державним коштом. Зі свого боку, значна частина випускників аграрних навчальних закладів не зацікавлена у сільськогосподарській праці: підприємства і організації беруть лише найкращих, а працювати в сімейних селянських господарствах чи створювати фермерські господарства і вести селянський спосіб життя більшість молодих людей за сучасних умов не готова.

Таблиця 1.7

Структура трудових ресурсів сільського господарства України, 2011р.

Показник	У тому числі			
	Усього	корпоративний сектор	індивідуальний сектор	
			фермерські господарства	особисті селянські господарства
Чисельність зайнятих у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, рибальстві, рибництві, тис. осіб	3410,3	692,2	99,9	2618,2
% до загальної кількості	100,0	20,3	2,9	76,8

Джерело: розраховано на основі даних Державної служби статистики України.

Рівень заробітної плати в корпоративному секторі. Користуючись надзвичайно важкою ситуацією із зайнятістю у сільській місцевості, роботодавці знижують рівень витрат на людський капітал. Так, у дореформеному 1990 р. частка витрат на оплату праці в собівартості сільськогосподарської продукції становила 37,8%, у найскрутнішому 1995 р. вона знизилася до 23%, а у 2011 р. – 12,2%, тобто зменшилась порівняно з 1990 р. приблизно втричі.

За роки реформ не зазнала змін стала тенденція найнижчого рівня щодо заробітної плати найманих працівників у сільському господарстві серед видів економічної діяльності в Україні. Навіть за умови зростання цієї заробітної плати різниця у рівнях зберігається протягом останніх років. У 2000 р. номінальна заробітна плата у сільському господарстві становила 37,7% її рівня у промисловості, а в 2004 р. – 39,7%. Після 2007 р. тенденція до зменшення відставання сільського господарства від інших галузей економіки за рівнем заробітної плати збереглася, хоч саме відставання залишилося істотним.

У 2011 р. заробітна плата в сільському господарстві становила 59,4% від рівня промисловості і 70,4% від середнього рівня в економіці.

Зайнятість в індивідуальному секторі. У фермерських господарствах працюють члени фермерських сімей і наймані працівники; частка найманих працівників становить приблизно 60%. Рівень заробітної плати і тенденції його зміни подібні до корпоративного сектора, оскільки визначаються вартістю робочої сили на локальних ринках праці. Із загального числа фермерських господарств 82% очолюють чоловіки, 18% – жінки.

Чисельність зайнятих у господарствах населення визначається розрахунковим методом. Зайнятими тут вважаються особи, котрі за результатами статистичного обстеження впродовж тижня хоча б одну годину працювали в своєму господарстві з метою виробництва продукції на продаж. У цих господарствах спостерігається велике розшарування за рівнем надходжень (натуральних і грошових) від виробництва сільськогосподарської продукції. В сільських домогосподарствах частка цих надходжень у 2011 р. становила у середньому 22,3% сукупних ресурсів (табл. 1.8).

Таблиця 1.8

Структура сукупних ресурсів сільських домогосподарств

(у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство), %

Показник	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Оплата праці	27,1	30,3	32,7	32,5	33,7	32,0	34,0
Пенсії, стипендії, допомоги, надані готівкою	27,5	26,5	26,6	27,0	28,1	28,5	27,5
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	3,7	4,2	3,8	3,9	4,6	4,8	3,9
Доходи від продажу с/г продукції	13,6	12,0	11,7	11,1	9,4	10,9	10,1
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	14,6	13,9	12,8	11,2	12,4	12,9	12,2
Допомоги, пільги, субсидії	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,6	0,7
Інші надходження	12,8	12,4	11,7	13,6	11,1	10,3	11,6

Джерело: за даними стат. зб. "Витрати і ресурси домогосподарств" за відповідні роки.

Безробіття на селі. Реальне та приховане безробіття зараз є головною соціальною проблемою, що виникла в результаті аграрних трансформацій. Безробіття – це новий феномен для українського села. Згідно з офіційною статистикою у 2000 р. кількість безробітних у сільській місцевості становила 458,1 тис. у 2005 р. – 400,9 тис. осіб. У 2011 р. чисельність безробітних зрос-

ла до 521,6 тис. осіб. Але реальна незайнятість сільського населення значно вища. Згідно з офіційними даними рівень безробіття економічно активного населення віком 15–70 років на 2005 р. становив 5,7%, рівень зайнятості – 60,5%. У 2011 р. ці показники були відповідно 7,5 та 63,0%. Прихованим безробіттям характеризується категорія зайнятих у господарствах населення. Безробіття на селі охоплює не лише людей, із низьким рівнем освіти або її відсутністю, але й достатньо освічених осіб. Рівень безробіття цієї категорії громадян у 2009 р. становив 14,3% для осіб з освітою коледжу, 65,5% для осіб із середньою та 9,5% – із вищою освітою. У числі безробітних сільських жителів 2/3 – це фахівці, службовці, кваліфіковані робітники.

Незадовільність умов прикладання праці і безробіття на селі є причинами деградації людського капіталу, зниження професійного рівня населення. В останні роки половина сільського населення (2011 р. – 51,7%) зайнята у найпростіших професіях (міського – 10,9%), причому не через брак професійної освіти, а через відсутність належних місць прикладання праці.

Людський капітал села. Розрахована інтегральна оцінка людського капіталу, що поєднує чотири його основних активи (вік, освіту, здоров'я і досвід роботи), щорічно знижується. Протягом 2000–2010 рр. зниження інтегрального показника становило 3,5%.

Такі зміни відбулися за рахунок: погіршення здоров'я всіх верств сільського населення (-14,2%); негативної зміни вікової структури (-4,2%), що супроводжується старінням сільського населення; зниження за активом досвіду роботи (-3,8%) внаслідок збільшення відпрацьованих років (понад 25) і, таким чином, зростання досвіду минулого часу, який потребує оновлення. Зростання відбулося лише за капіталом освіти (+7,6%), хоча цей факт свідчить тільки про збільшення років навчання, а не покращення якості набутих знань. Тривале погіршення стану людського капіталу сільської місцевості призводить до втрати конкурентоспроможності людини на ринку праці.

Тенденція до скорочення чисельності сільського населення розпочалася в радянські часи. У період аграрних трансформацій ці процеси значно прискорилися. Впродовж 1991–2011 рр. сільське населення зменшилось на 2,5 млн осіб (14,9%) і на початок 2012 р. становило 14,3 млн осіб (31,3% від загальної кількості). Як наслідок, села поступово знелюднюються, а деякі зникають: у 1991–2011 рр. їхня загальна кількість зменшилась на 388 од. (1,4%). Основним чинником зазначених процесів є перевищення смертності над народжуваністю (депопуляція). Її рівень у 1990 р. становив 3,4‰; надалі він підвищувався і у 2005 р. досягнув 11,1‰, а потім поступово знижувався до 5,6‰ у 2011 р. За прогнозом Інституту демографії та соціальних досліджень

НАНУ, в Україні до 2050 р. триватиме скорочення чисельності сільських жителів, зумовлене переважно депопуляцією.

За роки реформ значно зріс рівень трудової міграції. Понад третину працює у містах та інших поселеннях. У середньому лише 60% сільського населення, зайнятого на підприємствах і в організаціях різних галузей економіки, працює за місцем проживання. Не менший відсоток трудових мігрантів і серед осіб, які вважаються зайнятими в індивідуальному секторі. Значна їхня частина на тривалий час (3–9 місяців і більше) від'їжджає на заробітки у міста та за кордон, а всі роботи в господарстві виконують інші члени сім'ї. Отже, понад третину зайнятого сільського населення заробляє на проживання, формально не змінюючи місця проживання, але з відривом від своїх сімей. Міграція чинить негативний вплив на сімейне життя. За даними останнього обстеження сільських поселень, у 3,6 тис. сіл (12,5% загальної кількості) упродовж 5 років не народилося жодної дитини, у 3 тис. сіл не має дітей, молодших за 5 років.

На окремих територіях депопуляція і знелюднення сіл набули ознак демографічної та поселенської кризи. Чисельність таких проблемних адміністративних районів збільшується зростаючими темпами: у 1991 р. їх нараховувалося 112, у 1996 р. – 121 (на 8% більше порівняно з попередньою датою), у 2001 р. – 135 (на 11,6% більше), у 2006 р. – 168 (на 24,4% більше). Нині 34,3% загальної кількості районів є проблемними; порівняно з 1991 р. їхня частка збільшилася на 11,1 в. п. Якщо ситуація не зміниться, то кількість районів демографічної і поселенської кризи може збільшитися до 235–245 (48–50% загальної кількості). З'являться території суцільної незаселеності.

Рівень бідності. На кінець першого етапу реформ понад 90% сільського населення перебувало за межею бідності, їхні середньомісячні витрати були нижчими за прожитковий мінімум. За останні роки частка селян із середньодушовими доходами, нижчими за прожитковий мінімум, зменшується. У 2010 р. рівень бідності сільського населення становив 46,4% порівняно з 94,8% у 2000 р. Після 2000 р. спостерігається зростання витрат сільських сімей. Загальна сума місячних витрат на кожного члена сім'ї в поточних цінах у 2010 р. збільшилася порівняно з 2000 р. у 5,6 раза, в тому числі споживчих витрат – у 5,3 раза. За цей же період споживчі ціни зросли у 2,9 раза, але навіть беручи до уваги наявність інфляції, можна констатувати зростання рівня споживання сільського населення.

Збільшення витрат сільських сімей після 2000 р. стало можливим завдяки зростанню їхніх доходів (ресурсів). Середньомісячний обсяг сукупних ресурсів в розрахунку на одного члена домогосподарства у 2010 р.

в поточних цінах був у 7,3 раза, а з урахуванням інфляції – у 2,5 раза більшим, ніж у 2000 р. При цьому він залишався на 18% меншим, ніж у міського населення.

Структура зростання доходів свідчить, що найбільше зросли номінальні надходження від соціальних трансфертів (пенсій, стипендій, допомог) – у 13,8 раза, (навіть більше, ніж від оплати праці – 11,8 раза).

Диференціація доходів селян. Зростання доходів не сприяло зменшенню диференціації сільських жителів за рівнем добробуту. За офіційними даними, різниця в доходах 10% найбільше та найменше забезпеченого населення у 2010 р. досягала 4,6 раза, і цей показник залишався майже стабільним упродовж останніх п'яти років. У групі найбільш забезпечених сільських жителів вищими є практично усі види доходів, але найбільші відмінності спостерігаються в доходах від підприємницької діяльності (в 10,5 раза більше порівняно з групою найменш забезпечених), продажу продукції, виробленої в господарствах населення (у 11,3 раза більше), пенсій (у 6,0 раза більше). Вищі доходи зазвичай мають і сім'ї, які виробляють товарну сільськогосподарську продукцію.

Продовольче забезпечення. Частка витрат на продукти харчування у структурі сукупних витрат сільського, як і міського, населення після 2000 р. зменшується, що нібито свідчить про підвищення рівня життя. Однак при цьому не враховуються якісні характеристики харчування. У 2010 р. середньодобова поживність раціону українця становила 2933 ккал, що майже на 20% менше рівня 1990 р. Основну частину калорій українці отримують від продукції рослинного походження. Лише 27% середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження (пороговий критерій – 55%). У 2010 р. в Україні за більшістю основних видів продовольства фактичне споживання не досягало рівня раціональних норм, встановлених Міністерством охорони здоров'я. Найбільше відставання фактичного споживання від раціонального спостерігалось стосовно плодів, ягід і винограду – на 49%, молока і молокопродуктів – на 44%, м'яса і м'ясопродуктів – на 38%, риби та рибопродуктів – на 24%. Через падіння доходів населення, особливо після фінансової кризи 2008 р., відбувається зменшення фактичного споживання молока, м'яса та риби на фоні суттєвого відставання споживання цих продуктів від раціональних норм. За трьома продовольчими групами, а саме: "хліб і хлібопродукти", "картопля", "олія рослинна всіх видів" фактичне споживання перевищує раціональну норму, що є свідченням незбалансованості харчуван-

ня. Населення намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок більш економічно доступних продуктів.

Дані щорічних державних звітів про продовольчу безпеку свідчать також про зростання частки імпорту у споживанні традиційних для вітчизняного виробництва продуктів: "плоди, ягоди та виноград", "олія рослинна всіх видів", "риба та рибопродукти". Частка імпорту за цими групами у загальному споживанні у 2009 р. становила відповідно 65%; 54 та 44% (порогове значення показника – 30%). У 2009 р. майже до 7% збільшилася питома вага імпортного цукру у внутрішньому споживанні; у 2010 р. внаслідок зростання цін на гречку у 2–2,5 рази, імпорт традиційного українського продукту становив 20 тис. т. В основному позиції вітчизняного продовольства втрачаються через розбалансованість структури виробництва і за тими товарними позиціями, де імпорт обходиться дешевше власного виробництва. При цьому здешевлення продукції для споживача не спостерігається – через олігополію на регіональних ринках та продовольчу інфляцію.

Комунально-побутова сфера. В трансформаційний період в житлово-комунальному господарстві села розвивалися переважно негативні процеси. Наслідком їх стали старіння (зведення до мінімуму оновлюваності) житлового фонду, погіршення стану дорожньо-транспортної інфраструктури, водопровідних і каналізаційних мереж, а також зниження рівня забезпеченості сіл згаданими мережами. Водночас зростала кількість газифікованих сіл.

Обсяги житлового будівництва на селі у 1990-ті роки стрімко зменшувалися: у 2001 р. вони були майже у 3 рази меншими, ніж у 1990 р. Надалі будівництво житла поступово зростало, і у 2010 р. досягло 3035 тис. кв. м (88,7% рівня 1990 р.). Проте це не свідчить про істотне поліпшення житлових умов сільського населення. Характерною особливістю сучасного житлового будівництва у сільській місцевості є його величезна асиметричність: у периферійних селах і районах житло майже не будується, а навколо великих міст і в рекреаційних зонах його зводять у великих обсягах, але не селянами, а багатими міськими жителями і будівельними компаніями з метою вигідного продажу. У 2010 р., наприклад, 63% введеного в дію житла в сільській місцевості збудовано всього у 7 регіонах: Київській, Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій, Закарпатській, Одеській областях та АР Крим, в тому числі 23% – у Київській області. Водночас обсяги сільського житлового будівництва в Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Сумській областях не досягають і 30% рівня 1990 р. В Україні діяла всього одна програма сприяння селянам у житловому будівництві через надання їм довгострокових пільгових кредитів (під 3% річних); за нею спору-

джувалося лише 6–7% житла. Доступ до цієї програми досить обмежений, непрозорий. Через зменшення чисельності сільського населення багато житлових будинків, особливо у віддалених селах, залишаються порожніми.

Українські села характеризуються низьким рівнем централізованого водопостачання і водовідведення: водопровід мають 22%, а каналізацію – 2,6% сіл. Вдалим прикладом співпраці сільських громад, влади і підприємців з поліпшення інженерного обслуговування сіл є їх газифікація. При цьому бюджетні кошти і спонсорська допомога підприємців спрямовуються на будівництво підвідних газопроводів, а внески громадян – внутрішньосільських мереж. Завдяки такій співпраці кількість газифікованих сіл після 1990 р. зросла у 5,7 рази, а частка таких сіл у їхній загальній кількості досягла 49%.

Окрім низької фінансової спроможності селян будувати чи придбавати сучасне, з усіма видами інженерного облаштування житло, на стані житлово-комунального господарства села негативно позначається скептичне ставлення частини представників молодого покоління сільських жителів щодо доцільності подальшого проживання в селах із нерозвинутою сферою прикладання праці і незадовільними умовами самостійного господарювання.

Доступ до соціально-культурних послуг. У трансформаційний період погіршувався доступ сільських жителів до соціально-культурних послуг: мережа закладів соціальної сфери скорочувалася, а якість обслуговування населення знижувалася. Основними причинами цього стали:

- звільнення сільськогосподарських підприємств від утримання власних об'єктів соціально-культурного призначення та участі в їхньому будівництві, мінімізація допомоги відповідним державним (комунальним) закладам;
- неспроможність місцевих бюджетів забезпечити належне фінансування установ і організацій соціальної сфери, які перебувають на їхньому утриманні;
- низький платоспроможний попит населення на платні послуги, неготовність селян до розв'язання проблем життєзабезпечення на засадах самоорганізації та часткової участі у фінансуванні відповідних заходів.

У 1990-ті роки найвищими темпами згорталася мережа дитячих дошкільних установ (їхня кількість у 1991–2000 рр. зменшилася на 30%) і закладів культури (на 16%). Зменшувалася й кількість шкіл та медичних установ, але помірнішими темпами. Після 2000 р. прискорився процес закриття шкіл, чисельність яких у 2001–2005 рр. скоротилася на 4,0%, а у 2006–2010 рр. – на 5,6%, і ця тенденція посилюється. Офіційно все пояснюється зменшенням чисельності дітей шкільного віку і необхідністю поліпшення якості освіти. Негативні наслідки згортання мережі шкіл мала б пом'якшити програма "Шкільний автобус", але вона хронічно недофінансовується і не-

довиконується. Так, у 2011 р. замість очікуваних 496 було придбано всього 112 шкільних автобусів.

Задекларована також реформа і в медичній галузі, метою якої проголошено підвищення якості обслуговування. Вона передбачає модернізацію технічної оснащеності обмеженого числа медичних центрів, поліпшення функціонування системи швидкої допомоги та оптимізацію (зменшення) чисельності медичних закладів у селах. Насправді прискорюється закриття в селах фельдшерсько-акушерських пунктів і дільничних лікарень, а реалізація інших складових реформи затягується.

Зазначене негативно сприймається сільським населенням, особливо через те, що пересувні форми обслуговування не можуть компенсувати закриття стаціонарних закладів через низьку технічну готовність шкільних автобусів і автомобілів швидкої медичної допомоги та незадовільний стан сільських доріг, якими практично неможливо їздити у дощову погоду та в період зимових снігопадів.

На тлі погіршення доступу сільського населення до суспільних благ і послуг останнім часом похвалюється активність господарств корпоративного сектора, спрямована на поліпшення функціонування і розвиток соціальної сфери окремих сіл і надання допомоги сільським жителям у задоволенні їхніх життєвих потреб. Так, певною мірою, відроджується практика соціальної діяльності колишніх колгоспів і радгоспів. Наслідки таких дій неоднозначні. З одного боку, вони уповільнюють деградацію життєвого середовища окремих територій, а з іншого – консервують патерналістську поведінку сільських громад і тісніше "прив'язують" їх до інтересів корпоративних структур.

Отже, для сільського населення загалом, більшості сільських громад наслідки структурних змін на селі виявилися переважно негативними. Головною причиною цього стали фетишизація економічної складової та ігнорування соціальної складової аграрних трансформацій, а саме: забезпечення працевлаштування, певного рівня доходів і соціального захисту селян, їхнього доступу до споживчих благ і послуг тощо. Ліквідація попередньої схеми підтримки життєвого середовища села не супроводжувалася формуванням нової інституційної системи його соціоекономічного розвитку. Новітні реформування галузі соціальної сфери, яке відбувається в умовах холдингізації сільського господарства і занепаду інших видів господарської діяльності на селі, ще більше ускладнює соціально-демографічну ситуацію в сільській місцевості, підриває основи нарощування самого сільськогосподарського виробництва і сталого соціоекономічного розвитку.

КОРПОРАТИЗАЦІЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

2.1. Витоки становлення корпоративного сектора

Суспільні відносини щодо фермерства в країнах Європи та Північної Америки у XVIII–XIX ст. базувалися на засадах філософсько-політичного вчення "аграріанізму", яке розглядало сільське господарство як спосіб життя, що може формувати ідеальні соціальні цінності.

У сучасному розумінні поняття "аграріанізм" використовується у двох значеннях³⁶. Перше з них відображає суспільну (політичну) філософію, що сприймає сільське співтовариство як таке, що є кращим за міське, а незалежного фермера ставить вище найманого працівника. На ідеях аграріанізму у Сполучених Штатах Америки було вибудовано "демократію Джефферсона", головна ідея якої полягала у тому, що фермери є "найціннішими громадянами" і справжніми республіканцями.

Філософські коріння аграріанізму сягають до вчення китайських філософів. Китайська філософська школа аграріанізму захищала селянський утопічний комуналізм і егалітаризм. Ця філософія вплинула на європейських інтелектуалів, таких як Франсуа Кене³⁷, палкого конфуціанця і захисника китайської аграрної політики, що формувала французьку аграрну філософію – фізіократію. Фізіократи разом з ідеями Джона Локка і Романтичної ери сформували основу сучасного європейського та американського аграріанізму.

Друге пояснення терміну "аграріанізм" – пов'язане з політикою земельного перерозподілу, а саме розподілу землі від багатих до бідних (безземельних). Цей термін є загальноприйнятим у багатьох країнах і походить від "Lex Sempronia Agraria", тобто "аграрних законів Римської Імперії" 133 року до нашої ери. Вперше цей термін був введений Тиберієм Грахом (Tiberius Gracchus), коли державна земля (*ager publicus*), яку використовували багатії, була роздана бідним. Це визначення аграріанізму є загальновідомим як "аграрна реформа".

³⁶ Вікіпедія [Електронний ресурс] . – Доступний з: <http://en.wikipedia.org/wiki/Agrarianism>

³⁷ Франсуа Кене – французький економіст, засновник школи фізіократів, основні ідеї цього вчення викладені ним у відомій праці "Економічна таблиця" (1758 р.).

У суспільствах, які знаходилися під впливом вчення Конфуція, фермер вважався поважним виробничим членом суспільства, водночас на тих, хто наживав гроші на торговельних операціях, дивилися з презирством. У Англії у XVIII–XIX ст. терміном "аграріанізм" визначалися будь-які заходи у земельній реформі, що сприяли рівному розподілу сільськогосподарських земель. Зараз це слово майже втратило своє радикальне політичне значення. Замість цього аграріанізм указує на набір політичних, філософських і соціоекономічних ідей, що на основі міждисциплінарного підходу намагаються описати сільськогосподарське життя в ідеальному світі.

Професор Дж. Айкерд³⁸, який поряд з іншими сучасними дослідниками наслідків індустріалізації та корпоратизації сільського господарства США, доводить, що до початку XIX ст. сільське господарство було основним способом життя в Америці; статус "дрібного фермера" визнавався основою американського суспільства. У цей час майже 50% населення США працювало на фермах сімейного типу. За статусом зайнятості понад 60% робочої сили становили фермери. Американське сільське господарство базувалося на дрібних господарствах розміром до 160 акрів (близько 65 га), що вважалося достатнім для утримання родини. У 1892 р. було створено Міністерство сільського господарства, яке американці називали "міністерством американського народу". У 1862 р. Закон "Про садибу"³⁹ відкрив доступ до нових сільськогосподарських земель на заході країни, які були зайняті корінними американцями. Закон спрямовувався не стільки на підтримку сільськогосподарського виробництва, скільки на поширення контролю над західними територіями країни. Будівництво першої міжконтинентальної залізниці між портами узбережжя Атлантичного та Тихого океанів через землі штатів Міннесота та Дакота (1863–1869 рр.) відкрило західний регіон для торгівлі і особливо для аграрного бізнесу.

Ці процеси сприяли збільшенню майже вдвічі розмірів землекористування однією фермою на Заході – до 320 акрів (130 га). Виробництво продукції рослинництва та тваринництва зростало значно швидше, ніж було необхідно для забезпечення родини.

Економічне зростання в аграрному секторі спостерігалось не тільки на заході, а й загалом по країні. Між 1870 р. та 1890 р. кількість ферм у США збільшилася на 80% – до 4,5 млн. Навіть за швидкого зростання кількості населення Америки, у сільському господарстві все ще було зайнято понад

³⁸ Ikerd John, *Corporatization of American Agriculture / Small Farm Today Magazine*, 2010 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://web.missouri.edu/ikerdj/papers>

³⁹ The Homestead Act of 1862

40% робочої сили⁴⁰. Виробництво всіх основних видів сільськогосподарської продукції (пшениці, кукурудзи, хмелю, м'яса тощо) постійно нарощувалося, що, зрештою, спровокувало сільськогосподарську депресію 1893–1894 рр. Поширення банкрутства серед фермерських господарств призупинило зростання їхньої кількості, натомість розпочався процес капіталізації у сільському господарстві. Стимулювання залучення капіталу у сільське господарство зумовило утворення надвеликих ферм, що отримали назву "бонанзи" (*bonanza farms*)⁴¹.

Історія становлення бонанз пов'язується з будівництвом транснаціональної залізниці через землі штатів Міннесота та Дакота, яке здійснювалося Компанією "Північна Тихоокеанська залізниця" ("The Northern Pacific Railroad Company"). Трансконтинентальна залізниця діяла на території північного ярусу східних Сполучених Штатів Америки від Міннесоти до Тихоокеанського узбережжя. Її будівництво було погоджено Конгресом США у 1864 р., для чого компанії передали близько 40 мільйонів акрів (160 000 кв. км) державної родючої землі. Застава землі використовувалася для отримання грошей під будівництво, що розпочалося у 1870 р. Головна лінія була відкрита 8 вересня 1883 р. по всій довжині – від Великих Озер до Тихого океану, коли тодішній президент США Улісс Сімпсон Грант їхав на фінальну церемонію у Східну Монтану. Залізниця простягалася приблизно на 6 800 миль і обслуговувала велику територію, включаючи рельсові шляхи у штатах Айдахо, Міннесота, Монтана, Північна Дакота, Орегон, Вашингтон і Вісконсін. Головними її функціями були: перевезення пшениці й іншої сільгосппродукції, споживчих товарів, транспортування пасажирів. Продаж землі мав місце у процесі будівництва, коли компанія майже збанкрутіла і для продовження будівництва і для розрахунків із інвесторами запровадили обмін облігацій компанії на земельні ділянки навколо залізниці.

За період 1875–1878 рр. 70% усіх операцій з продажу землі здійснювалося шляхом обміну облігацій⁴². Власниками родючих земель ставали люди, які до цього не мали жодного відношення до сільського господарства. Частина бувших менеджерів Northern Pacific Railroad Company консолідували земельні масиви, створювали бонанзи для виробництва зерна, використовуючи при цьому набутий досвід роботи у промисловому виробництві.

⁴⁰ Ikerd John, *Corporatization of American Agriculture / Small Farm Today Magazine*, 2010 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://web.missouri.edu/ikerdj/papers>

⁴¹ Бонанза (від англ. *bonanza*) – золоте дно, джерело великої наживи.

⁴² Coulter John Lee. "Industrial History of the Valley of the Red River of the North." *State Historical Society of North Dakota / Reprinted from Vol. III.* – P.146

Середній розмір бонанз в Дакоті та Міннесоті становив майже 40 тис. га, хоча окремі з них обробляли понад 80 тис. га; переважно більшість оброблюваних площ займали посіви пшениці⁴³.

Поступово бонанзи розповсюджувалися на територіях інших штатів. Земельний банк бонанзи формувався за рахунок великих земельних ділянок або окремих ферм, інколи на території різних штатів. Хоча ферми, що входили до складу бонанз мали виробничу автономію, управлінські рішення приймалися централізовано головним менеджером за погодженням із власниками. Виробничі процеси на бонанзах, які ще називали фабриками-фермами, організовувалися на принципах промислового виробництва. Запровадження індустріальних підходів дозволяло на етапі становлення швидкими темпами наростити обсяги сільськогосподарського виробництва, зробивши його більш прибутковим.

Значний вплив на перенесення засад промислового виробництва у сільське господарство у цей період здійснювала модерністська ідеологія безпеляційної довіри до переконливих масштабів централізації виробництва стандартизованої масової продукції і механізації. Вважалося, що якщо ці підходи виправдали себе у промисловості, вони спрацюють не гірше і в сільському господарстві. Такий спрощений (індустріально уніфікований) підхід до сільського господарства дуже швидко засвідчив свою неспроможність забезпечити результат у середньостроковій перспективі, не говорячи вже про довгострокову.

За висловом сучасних американських вчених Джеймса Скотта та Дебори Фіцджералд щодо становлення індустріальної моделі сільського господарства у США, "багато сил довелося прикласти, щоб перевірити це переконання на практиці"⁴⁴. На початку 90-х років минулого століття у США було створено низку великих індустріальних ферм. У період економічної депресії багато з них збанкрутували, у результаті чого близько тисячі неліквідних господарств перейшли у власність банків і страхових компаній, які не могли їх продати. Основна причина у тому, що ці підприємства мали вузькоспеціалізований профіль і їхнє придбання було ризикованим інвестуванням. Як зазначають дослідники, індустріальні гіганти виявилися неконкурентоспроможними

⁴³ Drache Hiram M. The Day of the Bonanza. – Fargo: North Dakota Institute for Regional Studies, 1964. – P.93.

⁴⁴ Скотт Дж. Благими намереннями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни/ Дж. Скотт; пер. с англ. Э.Н.Гусинского, Ю.И. Турчаниновой. – 2-е изд. – М.: Университетская книга, 2011. – С. 313

порівняно з сімейними фермерськими господарствами. "При тому, що в них було стільки вкладено, враховуючи їхні високі фіксовані витрати в платіжних відомостях і відсоток на капітал, ці господарства ставали вразливими за несприятливих кредитних умов і нижчих реалізаційних цін на тих територіях, де вони були розташовані. А сімейна ферма могла тугіше затягнути пояс або використати інші крайні заходи виживання"⁴⁵.

Найбільш успішним прикладом сільськогосподарського гіганта індустріального типу того часу було підприємство "Кемпбел фармінг корпорейшн", засноване Томасом Кемпбеллом⁴⁶ у південно-східній частині штату Монтана у 1918 р. У той час у місцевому коледжі працював вчений-економіст М.Л.Уїлсон, який захоплювався дослідженнями використання великих масивів землі на основі механізації, проводив важливі експерименти щодо проблем, пов'язаних із промисловим сільським господарством. Він тісно співпрацював з "Кемпбел фармінг корпорейшн"⁴⁷.

Корпорація контролювала 95 тис. акрів землі (майже 40 тис. га) і спеціалізувалась на виробництві пшениці. Томас Кемпбелл був впливовою людиною, тому формування земельного банку здійснювалося при безпосередній підтримці і за рахунок субсидій від Міністерства внутрішніх справ і Міністерства сільського господарства Сполучених Штатів Америки. Значна частина землі орендувалась у місцевих індіанських племен. Фінансове забезпечення здійснювалося за рахунок держаних субсидій і залучення інвестицій від приватних вкладників. Незважаючи на приватні інвестиції, підприємство ніколи не отримало б землю без допомоги і підтримки уряду. При продажу акцій господарство Кемпбелла рекламувалося як "індустріальне диво"; населення США інвестувало у цей проект два мільйони доларів.

Значна частина першого року була витрачена на найм робітників, купівлю машинної техніки, створення загорож, оранку та посів. У перший рік бу-

⁴⁵ Там же. – С. 314

⁴⁶ Томас Кемпбелл помер у 1966 р., після війни він реалізовував свої проекти великих індустріальних сільськогосподарських підприємств в Марокко і Мексиці. Незважаючи на всі коливання світової сільськогосподарської кон'юнктури, він вів бізнес "Кемпбелл Фармінг Корпорейшн" до самої своєї смерті. Через короткий час після смерті Кемпбелла корпорація зазнала значних фінансових труднощів. Спадкоємці Кемпбелла розпродали корпорацію частинами.

⁴⁷ М.Л.Уїлсон приїхав до Монтани в 1909 р. зі ступенем бакалавра аграрного коледжу штату Айова і став першим у Монтані агентом служби естеншн. Після отримання магістерського ступеня з економіки сільського господарства в університеті Вісконсіна, він став першим завідувачем кафедри економіки сільського господарства у державному коледжі Монтани (Montana State College).

ло здійснено повне технічне забезпечення виробництва: тридцять три трактори, сорок снопов'язалок, десять молотарок, чотири комбайни і сто вагонів. У 1920 р. Кембелл закупив 150 розкладних металевих зернових бункерів, на випадок, якщо не буде вистачати вагонів. До осені 1918 р. було засіяно 7000 акрів озимою пшеницею і льоном. У наступному році було зорано інші 28 000 акрів і восени засіяно 45 000 акрів⁴⁸.

Індустріальний тип мислення в організації сільськогосподарського виробництва базувався на стандартизації якомога більшої кількості операцій у виробничому процесі. За висловом самого Кемпбелла, ведення його господарства на 90% промислове і тільки на 10% власне сільське господарство. Базуючись на цих вихідних засадах, він вибрав для вирощування лише дві витривалі сільськогосподарські культури, що потребують невеликого догляду між посадкою і урожаєм – пшеницю і льон. Земля, що захопив Кемпбелл, була переважно цілиною, з високою природною продуктивністю і не потребувала добрив; конфігурація полів сприяла використанню машинної техніки. Тобто, вибір найпростіших, найбільш стандартизованих культур і сільськогосподарської землі відповідної конфігурації здійснювався для застосування індустріальних методів виробництва. Відповідно формувалась модель найму робочої сили з різним типом зайнятих.

Протягом першого року майже всі працівники були міськими мешканцями з Міннеаполісу. Як і на заводі, в нього працювали техніки, некваліфіковані робітники, різні за фахом кваліфіковані робітники, повари, стенографи тощо. Кембелл зазначав, що корпорація наймає "хлопців із гарних сімей", з хорошим вихованням. Напочатку всіх попереджували, що робота є важкою і довгою, "малодушні і недорослі" не зможуть витримати навантаження. На фермі потрібні енергійні працівники, які мають бажання працювати, "мають мізки і є чесними людьми". Перевагу віддавали тим, хто розбирався у механіці. Робочий день тривав 12 годин, робітники приходили на поле о 7 годині ранку і закінчували роботу о 7 годині вечора. Ніякі запізнення чи дострокове припинення роботи не допускались⁴⁹.

Через декілька років у Кембелла працювало близько 20 постійних працівників, яких він наймав на цілий рік. Протягом літа в період між посівом

⁴⁸ Deborah Fitzgerald "Every Farm a Factory: the industrial ideal in American agriculture". Yale Agrarian Studies Series, James C. Scott, series editor, Yale University Press, New Haven and London, 2003. – 255 p.

⁴⁹ Rose, "Biggest Wheat Farm", p. 36; Campbell to D. L. Egnus (elected official, Hardin), October 13, 1927 (TDC, box 1, file 50).

і врожаєм додатково наймалося близько 50 осіб, а в період збору врожаю залучалася найбільша група додаткової робочої сили у кількості близько 250 осіб⁵⁰.

Серед претендентів на сезонну роботу у корпорації були учні середньої школи та коледжу, які хотіли знайти роботу на літо. Багато з них вивчали сільськогосподарську інженерію та мали досвід у керуванні сільськогосподарською технікою. Деякі претенденти були середнього віку та молоді люди, які мали спеціальну підготовку у тракторних школах, що почали діяти у зонах індустріального сільського господарства. Серед людей середнього віку були й колишні солдати, які здобули певний досвід управління автомобілем чи з ремонту тракторів в армії, особливо гусеничного типу.

Кембелл із задоволенням наймав колишніх фермерів з сім'ями, які втратили землю через неможливість конкуренції з великими корпораціями. До кінця 1920 р. внаслідок засух і завдяки неймовірним успіхам нової великої сільськогосподарської техніки здавалося очевидним, що сімейне фермерство у Монтані назавжди відійшло у минуле. На початку 1920-х років ціни на пшеницю різко упали, а податки зросли, що призвело до банкрутства багатьох фермерів. Більшість колишніх фермерів були віком за тридцять п'ять років, мали жінок і дітей і мало хто мав якийсь досвід роботи на новій сільськогосподарській техніці, що частково й спричинило їхнє банкрутство. Як зазначив тоді М.Л.Уїлсон, було майже неможливо бути успішним фермером, вирощуючи пшеницю на засушливому заході, якщо не обробляти щонайменше 800 акрів. І жодна сім'я фізично не могла справитися з такою великою фермою без нової техніки. Будь який фермер, який не хотів переходу до великотоварного виробництва чи не зміг отримати банківську позику, щоб купити техніку, був приречений на банкрутство.

Уїлсон вважав Кембелла унікальною особистістю, людиною, яка могла вселити корпоративний дух у багатьох людей. На початку 1920-х років, коли він їхав з Кембеллом у його машині на об'єкт, Уїлсон спостерігав типову сцену, яку потім описував у своїх спогадах. "Коли ми досягли поля, де працювали трактори, він зупинив машину, побіг і заплигнув на перший трактор, потиснув руки інженерові, поплескав його по спині і сказав, який він хороший хлопець, знову сплигнув і повторив ті самі дії з плугатарем і так з усією

⁵⁰ Malcolm Cutting, "A Manufacturer of Wheat", p. 19. An excellent assessment of Campbell's labor situation is Edwards, "The Greatest Hazard".

командою. У звичайної людини це б забрало багато часу, але з атлетичною поставою Кембелла вся процедура зайняла менш, ніж десять хвилин"⁵¹.

Протягом літа Кембелл постійно спостерігав за своїми працівниками, полями та машинною технікою. Коли він помічав проблему, то казав: "Я помітив вчора, що головний підшипник вісі у тракторі на об'єкті номер 1 був пошкоджений через те, що бракувало бензину. Цього не можна вибачити і я збираюсь наполягати на звільненні того, хто є таким некомпетентним і неефективним і не зацікавленим, що навіть не заправив свого трактора..."⁵². Кембелл не проявляв жодної толерантності до того, хто виявляв неухважність та байдужість, його вважали непримиренним до того, хто недбало ставився до роботи. Як результат, він здійснював тотальний контроль за об'єктами, переважно критикуючи як робітників, так і менеджерів.

Кембелл описував діючу у корпорації систему управління як чітку і ефективну, якою управляли треновані менеджери: "Керівник виробництва керує роботою в полі. Керівник ферми керує кожною з семи ферм і відповідає перед керівником виробництва за економічні операції свого об'єкту. Його щоденний звіт ... висвітлює всі важливі факти його робочого дня. Кожна ферма (об'єкт) має свою власну квоту людей, машинної техніки, запасних частин і машин технічної допомоги для надзвичайних ремонтних робіт і організаційно забезпечується як об'єкт. Польові операції з оранки, посіву тощо, перебувають під наглядом окремого майстра, який звітує перед керівником ферми"⁵³.

За даними Дебори Фіцджералд⁵⁴, багато років у фінансовому відношенні корпорація ледь зводила кінці з кінцями, після того як посуха знищила врожай у 1919 р., падіння ринку зруйнувало прибуток ферми у 1920 р., а потім навала саранчі знищила сотні акрів посівів. Хоча у кінці 1920 р. ферма отримала близько 1 млн дол., усі гроші були спрямовані на покриття великих боргів, а не на виплати акціонерам чи інвесторам. Витрати були астрономічними за сільськогосподарськими стандартами. До кінця 1919 р. Кембелл

⁵¹ M. L. Wilson to H. A. Wallace, June 30, 1928 (MLW, box 3 of 46, folder D-29).

⁵² Campbell to all unit managers, August 13, 1919 (TDC, box 13, file 13);

⁵³ Campbell, "Operating a 95,000 Acre Wheat Farm", p. 752;

⁵⁴ Cutting, "A Manufacturer of Wheat", p. 44; J. S. Johnston (assistant treasurer, Montana Farming Corporation) to board of directors, September 28, 1920, and Thomas Campbell to board of directors, March 9, 1920; cost sheet (both in TDC, box 13, file 3); Cutting, "A Manufacturer of Wheat", quoting Campbell, p. 18; Howard, "Thomas Campbell", p. 62; Dan Maddox to Kelly-How-Thomson Co., August 28, 1931 (TDC, box 2, file 34); Kelly-How-Thomson Co. to Campbell, November 8, 1934; O. B. Maddox to Kelly-How-Thomson Co., November 20, 1934 (both in TDC, box 12, file 7).

витратив 830 000 дол. на машинну техніку та обладнання, понад 141 000 на дороги, загорожі, землю та будівлі, більш ніж 110 000 дол. орендарам і 156 000 на необґрунтоване інвестування у тваринництво, і це був не повний список. У 1928 р. витрати Кембелла все ще були високими. Місячні рахунки на паливо та бензин для машин і транспорту становили від 4 200 до 10 000 дол.; витрати на робочу силу – 6 700–19 000 дол.; харчування працівників ферми в середньому – близько 2 500 дол. на рік. При цьому Кембелл заявляв, що його витрати становили половину від того, якими вони були на середній пшеничній фермі (у розрахунку на акр).

Посуха повторювалась час від часу до 1926 р. і знову повернулась у 1929 р. У 1931 р. Кембелл засіяв 32 000 акрів пшениці, але не зібрав жодного бушелю через посуху, і в 1934 р. ферма переживала скрутні часи, покриваючи лише свої рахунки, такими малими були врожаї.

Дж. Скотт, досліджуючи наслідки гігантоманії у сільському господарстві, зазначає: "Хоча корпорація і проіснувала до смерті Кемпбелла в 1966 р., вона не довела, що індустріальні господарства перевершують сімейні по ефективності та прибутковості. Індустріальні господарства дійсно мали переваги порівняно з дрібними, але вони були іншого плану. Їхні величезні розміри надавали їм переваги у доступі до кредитів, до реального політичного впливу (відносно податкових преференцій, додаткової матеріальної підтримки, запобігання позбавлення прав господарювання у разі прострочення платежів тощо), до вигідних ринків (маркетингу). Втрати від кваліфікації працівників і якості праці перекривалися значною політичною і економічною підтримкою від уряду"⁵⁵.

У період кризи великі бонанзи виявилися найуразливішими до потрясінь на ринках, умов господарювання та кліматичних змін. Малі та середні фермерські господарства швидше адаптувалися до змінюваних умов: управління витратами тут було спрощеним, витрати мінімізувались за рахунок підвищення інтенсивності праці та скорочення виробництва. На початку 90-х років минулого століття більшість бонанз закінчили свою діяльність на відміну від малих ферм, які змогли успішно пережити кризу.

Нове економічне піднесення американського сільського господарства пов'язане з Першою світовою війною, що припала на період загального похвалення економіки США впродовж десятиліття до 1918 р. Ціни на сільськогосподарську продукцію зросли, загальна кількість ферм і їхні розміри вирів-

⁵⁵ Скотт Дж. Благими намереннями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни. – С. 314

нялись, механізація виробничих процесів дозволила кожному фермеру обробляти більше землі. Вищі ціни та поширення процесів механізації сільського господарства знову призвели до надлишків виробництва. Хронічне перевиробництво разом із повоєнною рецесією 1920–1921 років створили передумови наступного двадцятирічного падіння сільськогосподарських цін і доходів ферм. Середній розмір ферми у 1920 р. був лише 140 акрів (60 га), кількість зайнятих на фермах знизилась, фермери становили 27% робочої сили. Загальна кількість ферм протягом 1920-х років сягнула найвищої відмітки у США – 6,5 млн і залишалась стабільною протягом Великої депресії 1930-х років. Лише економіка воєнного періоду 1940-х років повернула американського фермера до економічного піднесення. Однак сільське господарство втратило свій попередній статус бажаного способу життя. Багато фермерських сімей зазнали суттєвих втрат від переходу сільського господарства на засади бізнесу порівняно з фермерством як способом життя.

Хоча бонанзи у сільському господарстві функціонували короткий проміжок часу, вони змінили устрій американського сільського господарства та уявлення щодо можливостей нарощування обсягів виробництва, а їхній досвід був перенесений на умови централізовано-планового господарювання.

Незважаючи на принципові політичні, економічні та суспільні відмінності, радянська аграрна ідея 1920–1930 рр. мала фактично ту ж мету, що й американська: перетворення села і сільського господарства за зразком великих промислових підприємств міста.

У агроекономічній історичній спадщині співпрацю з американцями у сфері розбудови сільськогосподарських індустріальних гігантів пов'язують з іменами: менеджера-комуніста Гаррі Уейра (1889–1935), аграрного консультанта, професора М.Л.Уілсона (1885–1969), капіталіста Томаса Кембелла (1882–1966).

У 1928 р. Радянський Союз розпочав офіційну кампанію по впровадженню американського досвіду індустріалізації сільського господарства. 11 липня 1928 р. пленум ЦК ВКП (б) прийняв резолюцію "Про організацію нових (зернових) радгоспів", яка ставила завдання на 1928 р. довести загальну площу оранки до розміру, достатнього для отримання в 1929 р. 5–7 млн пудів товарного хліба. Для виконання резолюції була прийнята Постанова ЦВК і РНК СРСР від 1 серпня 1928 р. "Про організацію великих зернових господарств". Пункт 1 постанови свідчив: "Визнати за необхідне організувати нові великі зернові радянські господарства (зернові фабрики) на вільних земельних фондах із урахуванням того, щоб до врожаю 1933 р. забезпечити

отримання товарного зерна від цих господарств в кількості не менше 1 650 000 т (100 000 000 пудів). Пункт 4 цієї ж постанови, передбачав створення зернового тресту ("Зернотрест") загальносоюзного значення, безпосередньо підпорядкованого Раді Праці і Оборони⁵⁶.

Цільове призначення "Зернотресту" зводилось до створення в країні "фабрик зерна" – зернових радгоспів і централізованого управління їхньою виробничою діяльністю. Досвіду створення рентабельних зернових господарств у СРСР не було. Однак такий досвід уже був за кордоном. Крім того, у Радянському Союзі на той час зовсім не було підготовлених механізаторських кадрів, а також достатньої кількості фахівців, здатних керувати створюваними великими сільськогосподарськими підприємствами.

Для виконання рішень липневого 1928 р. пленуму ЦК ВКП (б) і створення потужного сектора великих механізованих зернових господарств (радгоспів) було налагоджено стосунки з США задля обміну спеціалістами для освоєння технологій, виділені значні кошти на закупку техніки для сільського господарства. У Нью-Йорку заснували штаб-квартиру компанії "Амторг", яка закуповувала техніку та за щедрої винагороди наймала американців для роботи в радянській країні. У 1929 р. (на початку Великої депресії у США) Радянський Союз закупив у американських виробників тракторів більше, ніж вони змогли продати у себе в Америці. За підрахунками Міністерства торгівлі США, між січнем та березнем 1930 р. обсяг продажу тракторів до СРСР становив приблизно 20 млн дол. США. У липні того ж року Радянський Союз замовив ще тракторів та комбайнів на 40 млн дол. США. В деякому сенсі радянський ринок мав більше значення для американських виробників, ніж власний ринок⁵⁷.

"Зернотрест", під керівництвом М.Калмановича⁵⁸, мав забезпечити стрімке нарощення виробництва пшениці та навчити менеджерів управляти виробництвом, а тисячі селян керувати сільськогосподарською технікою. Проект передбачав створення ферм на сотнях тисяч гектарів землі. Потрібно було створити своєрідні "лабораторії радгоспного будівництва", на яких відпрацювати моделі фабрик зерна.

⁵⁶ Всесоюзная Коммунистическая Партия в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1935). Ч. II / Партиздат ЦКВКП(б). – С.284–293

⁵⁷ "Tractors in Russia," Farm Implement News 54 (March 16, 1933): 8; "Soviet Sales Boost Exports", Farm Implement News 51 (May 15, 1930): 19; "Russia Places Big Orders", Farm Implement News 51 (August 14, 1930): 12.

⁵⁸ М. Калманович очолював "Зернотрест" до кінця 1929 р. У грудні він був призначений на посаду заступника народного комісара землеробства.

У зв'язку з тим, що Радянський Союз перебував у процесі створення декількох досить великих ферм, компанія "Амторг" звернулася до М.Уілсона щодо надання консультацій з вирощування пшениці у великих масштабах, який залучив Г.Уейра до розроблення спільними зусиллями плану індустріалізації виробництва зерна в Радянському Союзі. На початку грудня 1928 р. М.Уілсон та Г.Уейр разом з кількома іншими особами у готелі міста Чикаго розробили генеральний план досягнення поставлених радянським урядом виробничих цілей.

У звіті для "Зернотресту" М.Уілсон та Г.Уейр зазначили, що Радянський Союз має прийняти фактично систему вирощування пшениці, що застосовує Томас Кемпбел у Монтані. Однак вони зазначали, що деякі складові системи господарювання у Монтані (наприклад, "своєчасність операцій") буде значно складніше забезпечити у Радянському Союзі. Їхній план зводився до того, що це виключно технічне (майже шаблонне) завдання, що можна вирішити без урахування соціальних, психологічних, політичних або культурних проблем. Саме можливість простого запозичення американського досвіду М.Уілсон вбачав такою привабливою у радянській ситуації⁵⁹.

До кінця 1928 р. було створено 10 високо механізованих (для того часу) агрогігантів із виробництва зерна, що контролювали майже 1 млн га сільськогосподарської землі: 5 – на Нижній Волзі, по 2 – на Середній Волзі і в Казахстані, по 1 – на Північному Кавказі та Уралі. У 1932 р. радгоспи Зернотресту вже контролювали 4 543 тис. га сільськогосподарських угідь, з яких 22% – на Північному Кавказі, 14% – у Середньо-Волзькому краї, 11,2% – на Україні, 8,4% – у Нижньо-Волзькому краї, 6% – у Казахстані, 11,2% на Західному Сибіру, 9% – на Уралі. На оброблюваних землях культивувалися зернові культури, серед яких основною була пшениця, яка займала в 1931 р. 69% усієї посівної площі і 71% – у 1932 р. Вузька спеціалізація підприємств Зернотресту обумовлювалася основними вимогами великого виробництва, найголовнішим серед яких є масовість продукції, що випускається, висока стандартність сортів і глибокий поділ праці⁶⁰.

⁵⁹ H. M. Ware, M. L. Wilson, and Guy Riggan, "Tentative Plan for Organizing Demonstration Factory Wheat Farm for Grain Trust at Verblude [sic] North Caucasus [sic], U.S.S.R." [February 1929] (MLW, box 10 of 46, file T-22).

⁶⁰ "Зернотресты": БСЭ / под. ред. О.Ю Шмидт. – М.: ОГИЗ, 1933. – Т.27.

За різними оцінками⁶¹, з 1928 р. по 1932 р. до 2000 американських технічних експертів відвідали Радянський Союз як радники. Значна їхня частина була залучена до навчання радянських спеціалістів з інженерних робіт. Це були співробітники таких відомих американських компаній, як "Дженерал Електрик", "Форд" та "Катерпіллер", які відправляли механіків, інженерів та виконавців на кілька місяців або навіть років до Радянського Союзу. Серед технічних експертів була невеличка група американських аграрників, котрі, як і їхні промислові колеги, мали привести радянське сьогодення відповідно до американських наукових та технологічних підходів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Американські радники стверджували, що між американським і російським сільським господарством була низка подібних ознак. Природні умови та сільськогосподарські ландшафти вирощування зернових у Монтані були подібні до умов значної частини Росії; і там і там напівпосушливий або посушливий клімат та рівнинна територія, майже позбавлена перешкод для застосування сільськогосподарської техніки. В американському індустріальному сільському господарстві рівні ділянки землі були головною умовою для успішного використання сільськогосподарських машин. Тракторам та комбайнам було потрібне місце для розвороту та безперервного руху, і лише великі ділянки землі могли забезпечити фінансову віддачу від інвестування у таке дороге устаткування.

Разом з тим Радянський уряд в першу чергу був зацікавлений у виробництві пшениці, яка мала такі характеристики вирощування, що робили її культурою, яку легше індустріалізувати. Значна ж частина досвіду великомасштабного сільськогосподарського виробництва в Америці стосувалася вирощування саме пшениці.

Рейнгольд Нібур, характеризуючи ситуацію тих часів в СРСР, зазначав: "фермера потрібно колективізувати, щоб зруйнувати його індивідуалізм, головну протидію радянській політиці. Також його слід колективізувати для збільшення продуктивності, що зумовить збільшення експорту зерна. Експорт зерна дасть змогу купувати більше машин для промислових заводів, які розпочнуть свою роботу. Промислові заводи збільшать промислове населення і водночас забезпечуватимуть машинами колективні ферми, на яких психологія промислового працівника буде перетворена у психологію країни. Тож логіка рухається по колу"⁶².

⁶¹ Peter Kuznick. Beyond the Laboratory: Scientists as Political Activists (Chicago: University of Chicago Press, 1987). – P. 113.

⁶² Reingold Niebuhr, "Russia's Tractor Revolution" Christian Century (September 17, 1930): 1111-12.

За роки першої п'ятирічки американсько-російська гігантоманія індустріального сільського господарства мала надзвичайний успіх. У звітах уряду наголошувалося, що ці перетворення засновані на іноземному, насамперед американському досвіді та техніці, але на соціалістичній центрально-плановій системі управління, яка дозволяє збільшити розміри іноземних аналогів у три-чотири рази.

Найбільш відомі перші пілотні проекти індустріалізації були закладені у Ростовській області; один із них мав назву радгосп "Гігант", інший – навчально-дослідний радгосп № 2, розгортання центральної садиби якого було в районі роз'їзду Верблюд. В американській літературі він згадується під назвою радгосп "Верблюд"⁶³. Розглядалися проекти створення на базі цих гігантів агрокомбінатів, що включали б в себе всі навколишні колгоспи і радгоспи.

Під радянсько-американський радгосп "Верблюд" було виділено 200 тис. га родючих сільськогосподарських земель навколишніх сіл, які передбачалось використовувати як для виробництва дешевого зерна, так і для демонстраційних показів новітньої сільськогосподарської техніки та навчання роботі на ній студентів сільськогосподарських вузів і технікумів. За підтримки радянського уряду, заступником директора радгоспу №2 був призначений американський радник Г.Уейр.

Радгосп був забезпечений електропостачанням, водопостачанням, каналізацією та централізованим опаленням у більшості будинків та робочих приміщень. На роботу у радгосп була залучена велика кількість американських фахівців, а також вітчизняні працівники, які не були селянами. Це були студенти аграрних учбових закладів та інженери, які хотіли вивчати західну техніку ведення сільського господарства. Таким чином, загальне населення радгоспу було молодшим, освіченішим та сповненим бажанням здійснити індустріальну сільськогосподарську революцію.

Увесь земельний масив радгоспу був поділений на вісім полів, кожне з яких мало свій окремих табір, який складався з вагончиків і наметів, в яких жили працівники. Кожний табір мав власне управління, склад, механічний цех, клуб, місце для харчування.

На місці працівники готували трактори і комбайни до роботи: заливали в них бензин, масло і воду. Для забезпечення технічної підтримки в полі

чергували кваліфіковані механіки-американці, які на конях надавали майже негайну допомогу, бо трактори і комбайни часто ламалися. Техніка була ненадійна, а багато механізаторів – неосвічені молоді люди, які не мали досвіду практичної роботи. Сільськогосподарські роботи в пік сезону тривали майже цілодобово.

Радянський підхід повністю ігнорував американський план обробітку великих масивів землі. У США бонанзи зводили портативні польові станції, які рухались разом із групою робітників. Радянський підхід базувався на створенні стаціонарних польових станцій (таборів). За оцінками американців, портативні були працівники, а не споруди.

Улітку 1930 р. Томас Кемпбелл здійснив візит до СРСР і був запрошений у радгосп "Верблюд". Свої позитивні враження від радянської гігантоманії він опублікував у книзі під назвою "Росія: ринок чи загроза?", яка вийшла у США у 1932 р. У цій книзі Кемпбелл описав свої враження від того, що він побачив у СРСР досі невідому форму революційного управління. Ця форма управління заснована на всеосяжній програмі індустріалізації з централізованим контролем. Кемпбелл дійшов висновку, що радянський експеримент неможливо просто ігнорувати: революція розбудила гігантські соціальні сили і він щиро радий, що експериментальним полем комуністичного врожаю стала Росія, а не Сполучені Штати.

Для радгоспу "Гігант" радянський уряд у 1928 р. виділив величезний масив незайнятої землі площею майже 130 тис. га, з яких лише 9% були оброблюваними, а понад 90% становили цілинні землі. Землі радгоспу розкинулися між річками Манич і Середній Єгорлик з півночі на південь на 73 км і з заходу на схід – на 40 км. Завдання полягало в тому, щоб підняти цілину, створивши в одному з найглухіших куточків Задоння потужну, найбільшу в світі фабрику зерна.

Навесні 1929 р. поля "Гіганта" були засіяні і радгосп зібрав хороший врожай – в середньому по 70 пудів з гектара, в той час як у сусідніх селах і хуторах селяни-одноосібники отримали лише по 40 пудів. Успіхи "Гіганту" радянська влада рекламувала по всій країні. Радгосп почали відвідувати делегації селян із різних регіонів Радянського Союзу. Тогочасна пропаганда зазначала, що тільки за 1930 р. "Гігант" відвідали 50 тис. екскурсантів. Вони переконувалися в перевагах великого соціалістичного господарства над дрібним, одноосібним.

⁶³ Американський механік Лемонт Харріс, який працював у радгоспі "Верблюд" з початку його заснування, опублікував у США книгу своїх спогадів про радянсько-американський радгосп і радянське життя того часу.

У 1930 р. площа полів радгоспу сягнула 240 тис. га і зрівнялась з площею такої європейської держави, як Люксембург (2600 кв. км)⁶⁴.

У зразкових радгоспах "Верблюди" і "Гігант", які використовували родючі землі, спрощену агротехніку (монокультуру пшениці без сівозмін, мілку оранку, скорочення парів) та знаходилися на повному державному утриманні, з американською технікою та спеціалістами у перші два роки не було особливих проблем: були зібрані високі врожаї, відбудована інженерна та соціальна інфраструктура.

До кінця першої п'ятирічки (1932 р.) наступив спад у радгоспному виробництві, який найбільше зачепив радгоспи-гіганти. Вони практично втратили керованість, що проявлялось, насамперед, у недотриманні аграрних технологій і значній втраті продуктивності. У 1932–1933 рр. у радгоспах "Гігант" і "Верблюди" збирали не більше 3,5–4 центнерів зерна з гектару. План по зерну радгоспи виконували менше, ніж на 30%. Техніка ставала дедалі більш ненадійною, кількість землі в обробітку постійно скорочувалась і поля стрімко заростали бур'янами, скорочувалась кількість працівників. Розпочалися процеси розукрупнення підприємств.

У 1933 р. радгосп "Верблюди" був спершу розділений на чотири радгоспи, а незабаром ці радгоспи розукрупнили ще раз. У 1934 р. "Гігант" також був поділений на чотири окремі радгоспи – "Гігант", "Целінський", "Юловський" і "Сальський". За "Гігантом" залишилася значна земельна площа – в 500 кв. км (50 тис. га). Після розукрупнення радгоспу його центральна ремонтна майстерня була реорганізована в авторемонтний завод, який здійснював капітальні ремонти тракторів, моторів, автомашин; виробляв запасні частини до них.

Основними причинами швидкого економічного краху сільськогосподарських гігантів стала неконтрольована концентрація землі і виробництва у надвеликих розмірах. У 1928 р. було утворено десять радгоспів із середньою земельною площею 54 тис. га землі. У 1930 р. функціонувало чотирнадцять радгоспів з середньою земельною площею 80 тис. га⁶⁵.

Недотримання правил доброї сільськогосподарської практики дуже швидко зумовило виснаження цілинних земель, неконтрольованість виробництва відзначалася порушенням оптимальних строків посівів, оранки під озимину,

⁶⁴ Достопримечательности Ростовской области [Електронний ресурс]. – Доступний з: [www://rostov-region.ru](http://rostov-region.ru)

⁶⁵ Розраховано за даними: "Центральное Статистическое Управление СССР. Сельское хозяйство СССР. Статистический сборник." М. 1960 г

відведення парів, збирання врожаю. Гігантські розміри посівів призводили до великих втрат при збиранні та обмолоті зерна, що обсіпалося або згнивало у скиртах. Порушення аграрних технологій ще більше виснажувало землю і робило її непридатною для вирощування високих врожаїв.

Значну негативну роль зіграв людський фактор: низький рівень культури праці, кваліфікації працівників, зрівнялівка, відсутність мотивації працівників, нестабільність бригад і ланок.

Радянське сільське господарство ще кілька років натужно долало наслідки своєї форсованої гігантоманії. При перших ознаках катастрофи американські радники були відправлені за межі СРСР. Їм заявили, що Радянський Союз тепер і сам впорається з великим аграрним виробництвом, а значить, і не потребує більше зарубіжної агропомогі. "Американо-радянська агрогігантоманія 1920–1930 рр. залишилася в історії великим драматичним пам'ятником – глухим кутом аграрної еволюції"⁶⁶.

За даними Дебори Фіцджералд⁶⁷, для американців запрошення відвідати ферми Радянського Союзу і допомогти запровадити на них сільське господарство на промисловій основі було надзвичайною можливістю розширити експеримент із масового виробництва пшениці на великих земельних ділянках. Радянський Союз запропонував значно більші ділянки землі, ніж ті, на яких були організовані американські ферми на промисловій основі. Американським аграрникам була надана можливість експериментувати, практично нічого не витрачаючи і ні за що не відповідаючи. Цей експеримент надавав можливість розробити методику планування по-справжньому великомасштабних ферм (значно більших, ніж були у США) і отримати відповіді на ключові технологічні питання: скільки годин може працювати комбайн без перерви; скільки людей потрібно, щоб зорати певну кількість гектарів, скільки знадобиться для цього часу тощо. Всі питання, що виникали під час роботи на радянських полях, тепер розглядалися у значно більшому масштабі, демонструючи переваги та недоліки практики фермерства на індустріальній основі.

Як зазначає Джеймс Скотт,⁶⁸ незважаючи на малий обсяг часу, який американські аграрники провели у Радянському Союзі і незважаючи на

⁶⁶ Никулин А.М. "Ты теперь в совхозе!..." // Знамя. – №10. – 2008.

⁶⁷ Deborah Fitzgerald "Every Farm a Factory: the industrial ideal in American agriculture". Yale Agrarian Studies Series, James C. Scott, series editor, Yale University Press, New Haven and London, 2003; (255 pages).

⁶⁸ Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни. – С. 311–318

брак їхнього колективного впливу на міжнародні справи, їхні знання мали могутній вплив на американське сільське господарство у 1930-х роках. Це відбувалося не тому, що ці люди мали політичні симпатії до Радянського Союзу і не тому, що вони були зачаровані радянським способом життя, а тому, що ці аграрники були натхненні поняттям централізованого планування. Швидше за все, це було тому, що радянські плани вирощувати пшеницю в промислових масштабах та на промисловий лад були подібні американським тогочасним уявленням щодо напрямку, в якому повинно рухатись американське сільське господарство.

Проте прихильники промислового виробництва у надвеликих розмірах не враховували, що вищі ціни та подальша механізація знову призведуть до надлишків виробництва. Хронічне надвиробництво разом із поствоєнною рецесією 1920-21 років стали передвісниками наступного двадцятирічного періоду занижених цін на сільськогосподарську продукцію та низьких доходів ферм. Лише економічний підйом періоду Другої світової війни повернув американському фермерству можливості економічного відродження. Однак, сільське господарство вже ніколи не повернулось до попереднього статусу як бажаного способу життя. Після Другої світової війни сільське господарство США перетворилось на бізнес, стало на шлях трансформації у галузь промисловості, але з врахуванням гіркого досвіду гігантоманії.

2.2. Міжнародні корпоративні структури

Сучасні корпорації зі світовим ім'ям пройшли складний шлях боротьби із суспільством та владою, що, зрештою, змусило їх рахуватися з інтересами села, впроваджувати заходи екологічного характеру, спрямовувати частину своїх доходів на соціальний розвиток та застосовувати інновації у виробничому процесі (нульовий обробіток ґрунту, нові покоління пестицидів і гербіцидів, вторинна переробка відходів, альтернативне паливо тощо).

Досвід розвинених країн світу свідчить, що поява агрохолдингів співпадає з аграрними кризами, які розгортаються паралельно з економічним зростанням в інших секторах економіки, з проведенням аграрних реформ, початком індустріалізації аграрного сектора та капіталізації сільського гос-

подарства⁶⁹. У світовій практиці прийнято виділяти три моделі побудови холдингів⁷⁰.

1) Горизонтальна інтеграція – створення холдингу передбачає поступове поглинання підприємств-учасників бізнесу, що займаються однотипним видом діяльності, при цьому ефект масштабу дозволяє знизити собівартість виробництва продукції та транзакційні витрати, посилити ринкові позиції новоствореного підприємства. Такі формування характеризуються високим ступенем концентрації виробництва, тому їхня діяльність жорстко регламентується антимонопольним законодавством.

2) Вертикальна інтеграція (організаційно-технологічна) – об'єднання підприємств єдиного технологічного циклу; основною метою створення такого типу холдингу є зменшення витрат, досягнення цінової стабільності та збільшення обсягів капіталу. Цей вид інтеграції дозволяє повною мірою реалізовувати інноваційну діяльність.

На думку президента американського агрохолдингу Smarthfeld Foods Лютера Смітфелда, "вертикальна інтеграція дає змогу холдингу уникати циклічних коливань бізнесу, що допомагає триматися цінним паперами на Wall Street, тому що там не люблять підняття чи падіння доходності"⁷¹.

Вертикальна інтеграція здійснюється у двох формах:

➤ виробнича контракція, що передбачає зобов'язання виробника сільськогосподарської продукції передати заготівельному (закупівельному) або переробному підприємству чи організації вироблену ним продукцію у строки, кількості, асортименті, що передбачені договором, а контрактант зобов'язує сприяти виробникові у виробництві зазначеної продукції, прийняти та оплатити її;

➤ інтеграція власності, що передбачає наявність інтегратора (однієї чи групи компаній), якому належать підприємства технологічного ланцюга.

3) Диверсифікація – передбачає перерозподіл капіталу з однієї галузі в іншу. В цьому випадку компанії з достатнім рівнем власного капіталу та обсягів вільних ресурсів скуповують найбільш перспективні бізнеси.

⁶⁹ Базаев Ю.И. Основные принципы и направления повышения эффективности деятельности агрохолдингов / Ю.И. Базаев // Фундаментальные исследования. – № 11. – 2006. – С. 55–57.

⁷⁰ Федулова Л.І. Інтеграційні процеси корпоративних структур: можливості для інноваційного розвитку економіки України / Л.І. Федулова // Економіка і прогнозування. – 2007. – № 3. – С. 9–31.

⁷¹ Perkins Jerry, "Smithfiled Fattens Business, Profits", The Des Moines Register. – June 18. – 2000.

В останні два десятиліття на міжнародну арену світових гравців аграрного бізнесу вийшла низка структур, які здійснюють мільярдні обороти та контролюють сотні тисяч сільськогосподарських угідь. Серед них можна виділити вісім потужних агрохолдингів, які обробляють близько 6 092 тис. га орної землі в усьому світі: американський агрохолдинг ADM – 500 тис. га, на яких вирощуються зернові та зернобобові, какао боби; малайзійський агрохолдинг Sime Darby (600 тис. га), що спеціалізується на виробництві пальмової олії; бразильський експортер цукру та етанолу Cosan (700 тис. га); аргентинський експортер зерна та соняшнику El Tejar (660 тис. га), що використовує виключно орендовані землі та залучає техніку та обладнання на умовах аутсорсингу; казахський агрохолдинг Іволга (1 500 тис. га), що є лідером з експорту зерна, здійснює значні інвестиції у російський сільськогосподарський бізнес; бразильський експортер целюлози – Fibria (1 062 тис. га); два російські агрохолдинги – виробники зерна та цукру Продімекс (570 тис. га) та Разгуляй (500 тис. га). Основні їхні характеристики представлені в табл. 2.1.

Вивчення офіційної консолідованої звітності їхньої діяльності дало змогу монографічного дослідження особливостей їхнього створення та розвитку.

Бразильська компанія з виробництва цукру Cosan була заснована у 1932 р. у формі вертикально-інтегрованої структури, що стала світовим лідером з виробництва цукру та етанолу. Наразі обробляє близько 700 тис. га землі, переробляє 50,3 млн т цукрової тростини, виробляє в рік 3,5 млн т цукру та 1,8 млрд л етанолу, при цьому рівень механізації виробництва становить 65%.

Агрохолдинг Cosan володіє такими активами: 23 заводи, 48 терміналів для продажу палива, 240 центрів зберігання палива, 1700 заправочних станцій під брендом "Esso". Цукор реалізується на роздрібному ринку під такими брендами: два міжнародних – Da Varga, União та три регіональних – Dolce, Neve та Duçula.

Загальний обсяг інвестицій агрохолдингу у 2010 р. становив 975 млн дол., які були використані для створення двох підприємств нового покоління – "грінфілд" (так звані "зелені поля") для нарощення виробництва цукру, запуску електричної когенераційної установки. У 2009 р. Cosan відкрив перший грінфілд в провінції Goiás, який є одним із найсучасніших підприємств із високим рівнем автоматизації, загальною кількістю працюючих – 6 тис. осіб, потужністю 4 млн т перероблення цукрової тростини та виробництва 370 млн л етанолу за рік. Для реалізації цього проекту Національний банк соціально-економічного розвитку Бразилії надав агрохолдингу цільову позику у розмірі 355 млн дол.

Агрохолдинг Cosan інвестував у 2010 р. 200 млн дол. у будівництво електричної когенераційної установки. У цьому ж році агрохолдинг заснував комплексний логістичний центр "Rumo". На початку 2010 р. агрохолдинг створив об'єднане підприємство з транснаціональною нафтовою компанією Shell для виробництва етанолу, цукру та енергії, що дозволить представити продукцію бразильського агрохолдингу на "захищених" ринках США та Європи. Американська агенція з захисту навколишнього середовища (EPA) визнала бразильський етанол як "паливо вищого класу", що на практиці означає, що продукт зменшує викиди вуглекислого газу на 61%⁷².

Таблиця 2.1

Основні характеристики зарубіжних агрохолдингів

Назва агрохолдингу	Головна країна, де здійснюється діяльність	Рік заснування	Спеціалізація	Земельний банк, га	Примітки
ADM	США	1902	кукурудза, зерно, соєві та какао боби	> 500 000 ⁷³	Планує інвестувати у розширення власної збутової мережі
Sime Darby	Малайзія, Індонезія	1900	пальмова олія	600 000	Планує інвестувати 1 млрд дол. у плантацію у Лівії (220 000 га)
Cosan	Бразилія	1932	цукор, етанол	300 000 у власності + 400 000 га в оренді	Планує подвоїти обсяг виробництва, інвестувавши 12 млрд дол.
El Tejar	Аргентина, Бразилія, Парагвай	1987	зерно, соняшник	> 660 000 (100% оренда)	Розширює бізнес у Колумбію
Іволга	Казахстан, РФ	1992	зерно, соняшник	> 1 500 000	–
Fibria	Бразилія	1992	евкаліптова целюлоза	1 062 000	Утворився після злиття "Aracruz" та "JVC"
Продімекс холдинг, група компаній	РФ	1992	цукор	> 570 000	–

⁷² За прогнозами аналітиків, світовий ринок потребуватиме 135 млрд л етанолу до 2022 р. відповідно до нинішнього законодавства, тому цей агрохолдинг має всі перспективи подальшого нарощування обсягів діяльності.

⁷³ Земельний банк ADM було розраховано на основі вартості землі, відображеної у консолідованому балансі (277 млн дол. США), при врахування середніх цін за 1 га землі в США (від 400–500 дол. США у північних та гірських районах до 10 тис. дол. в щільнонаселеній місцевості), враховуючи те, що ADM була заснована у двох штатах: Міннесота (північно-західний центр) та Мінеаполіс (північ).

Розділ 3. Індивідуальне (сімейне) господарювання в аграрному секторі

Разгулай холдинг, група компаній	РФ	1992	зернові культури, цукровий буряк, рис-сирець, соя	~ 500 000 (80% – орендовані землі)	–
"Група "Русгро"	РФ	2003	цукор, свинина, майонез та маргарину	452 000	Планує нарощення свинарства; обсягів вирощування сої та нута; спільні інвестиційні проекти з урядом.

Джерело: узагальнено на основі офіційної консолідованої звітності агрохолдингів.

За 2010 р. прибуток компанії становив 548 млн дол. при EBITDA – 944 млн дол. Для рефінансування короткострокового боргу, CCL Finance Ltd здійснила емісію "старших облігацій"⁷⁴ строком до 2014 р., вартістю 350 млн дол. під 9,5% річних, під заставу Cosan Combustíveis e Lubrificantes (CCL).

ADM (Archer Daniels Midland), США – еталон холдингу змішаного типу. Був заснований у 1902 р. і зараз контролює більше як 0,5 млн га земельних угідь в усьому світі. ADM підпорядковано 570 структурних підрозділів у 60 країнах світу, які постачають сільськогосподарську сировину (соеві боби, кукурудзу, зерно, какао боби), основні з яких: Golden Peanut, Stratas Foods, ACH Jupiter, Wilmar International, Edible Oils; компанії з перероблення сировини та виробництва упаковки, основні з яких: Gruma S.A.B., Almidones Mexicanos, Eaststarch., Telles, Red Star Yeast (усього 247); 105 міжнародних та 142 американських елеватори; торговельні та експортні компанії, зокрема всесвітньовідома Toerfer International; фінансові установи, зокрема власний банк (Hickory Point Bank), трастовий фонд та страхова компанія; лабораторії з дослідження нових видів рослин, хімічних сполук (біодизель, етанол); розвинену мережу транспортних компаній (1,5 тис. барж, 14,1 тис. вантажних потягів, 700 вантажівок, 7 морських суден тощо).

Розширення бізнесу відбувається у сфері розбудови власної збутової мережі.

Надвеликий агрохолдинг Fibria з виробництва евкаліптової целюлози був створений у 2009 р. після злиття "Araguz" та "JVC", активи якого за 2010 р. становили 30,163 млрд дол., капітал – 15,381 млрд дол., володіє п'ятьма заводами. Станом на 31.08.2011 р. структура власників компанії виглядала таким чином: Votorantim Industrial S.A. (29,34%), BNDESPar

⁷⁴ Облігації, що мають перевагу порівняно з іншими облігаціями по відношенню до прав на активи та доходи корпорацій.

Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір

(30,42%) та інші акції, що продаються на фондовому ринку (40,24%). Котирування акцій Fibria використовуються при розрахунку індексу Доу-Джонса та ISE. Крім того, агрохолдинг працює з постачальниками сировини, у 2010 р. було підписано 3 593 контракти з незалежними виробниками целюлози, що мають у розпорядженні близько 115 000 га насаджень евкаліпту. Загальна кількість зайнятих в агрохолдингу – 17 тис. осіб.

Потужність агрохолдингу з виробництва целюлозної маси становить 5,25 млн т/рік, виробництва паперу – 0,16 млн т/рік, чистий дохід компанії за 2011 маркетинговий рік становить понад 6 млрд дол.; площа, що знаходиться у розпорядженні агрохолдингу та обробляється, становить 599 000 га, включаючи 50%, що належить компанії з виробництва вибіленої евкаліптової целюлози "Veracel" та виключаючи площі, зайняті під лісом (124 000 га). Чистий борг компанії становить 7,9 млрд дол., показник чистий борг/EBITDA – 3,2.

В обсягах продажу виробленої агрохолдингом продукції майже 90% становить експорт у 40 країн світу. Для підтримання стабільних відносин із клієнтами агрохолдинг створив дистриб'юторську мережу – 7 центрів та 6 представництв компанії в різних країнах.

За даними консалтингової компанії Hawkins Right, агрохолдинг Fibria займає лідируючу позицію на ринку целюлози, здійснюючи виробництво виключно вибіленої сульфатної целюлози із твердих порід дерев (ВНKP) (5,250 тис. т/рік), другу позицію займають одразу дві компанії: азійський агрохолдинг APRIL75 (4,0 тис. т/рік виключно сульфатної целюлози із твердих порід дерева) та чилійський агрохолдинг Arauco (3,5 тис. т/рік), який здійснює виробництво целюлози у таких пропорціях: 60% – вибіленої сульфатної целюлози із м'яких порід дерева (BSKP), 30% – вибіленої сульфатної целюлози із твердих порід дерева (ВНKP) та 10% – невибіленої сульфатної целюлози (UKP)⁷⁶.

На світовому ринку виробництва целюлози агрохолдинг Fibria займає 11% (загальна місткість ринку 48,5 млн т/рік), на ринку целюлози із твердих порід дерева – 22 (загальна місткість ринку 25 млн т/рік) та на ринку евкаліптової целюлози – 31% (загальна місткість ринку 17 млн т/рік).

⁷⁵ Asia Pacific Resources International Limited (APRIL), здійснює виробництво переважно у Китаї та Індонезії.

⁷⁶ Веб-сайт міжнародної консалтингової компанії Hawkins Wright [Електронний ресурс]. – Доступний з: www.hawkinswright.com/

Комерційна стратегія компанії Fibria базується на таких положеннях: 1) диференціація виробництва продукції; 2) постійне зменшення середніх витрат на виробництво целюлози; 3) розвиток виробництва евкаліптової целюлози; 4) концентрація продаж (на 10 основних клієнтів припадає 70% усіх продажів компанії: 46% – Європа, 29 – Північна Америка, 14% – Азія, 11% – Латинська Америка); 5) підписання міжнародних контрактів; 6) підтримання зв'язків з постійними клієнтами.

Дані табл. 2.2 свідчать, що Fibria серед основних країн-експортерів є лідером у рівнях середніх витрат на виробництво целюлози – 267 дол./т. Цей показник менший середньобразильського рівня на 7 дол. та вдвічі менший від рівня витрат основної країни-експортера целюлози – Канади (482 дол./т). Політика зменшення середніх витрат за рахунок власної логістичної системи та будівництва енергоефективних переробних заводів, дозволяє компанії реалізовувати стратегію прибуткового розвитку.

Таблиця 2.2

Основні інвестиційні проекти агрохолдингу Fibria за період 2011–2013 рр.

Проект	2011	2012	2013
Скорочення капітальних витрат на суму 201 млн дол.	+		
Запуск нової лінії із відбілювання целюлози на заводі Aracruz	+		
Запуск енергетичного блоку Jacarei	+		
Розширення використання залізниці завдяки заводу Tres Lagoas		+	+
Підписання довгострокових контрактів із логістики		+	+
Реалізація проектів, пов'язаних із лісом		+	+
Будівництво розсадника у Гельвеції (південна частина штату Бахія) для виробництва 30 млн саджанців, починаючи з 2011 р. (для реалізації проекту місцеві мешканці пройдуть курс навчання та компанія створить 250 нових робочих місць)	+	+	+
Реалізація проекту "Зелений коридор" спільно з Асоціацією Екологічний коридор долини Параїба для відновлення 150 000 га лісів, а також висадження насаджень евкаліпту від Ріо Гранде до Сан Паоло.	+	+	+
Зростання екологічної ефективності за рахунок збільшення обсягів переробки відходів виробництва (переробка шлаків у 2009 р. становила 701 т, 2 135 т у 2010 р.)	+	+	+

Джерело: узагальнено на основі офіційної консолідованої звітності агрохолдингу.

У серпні 2011 р. компанія Fibria задекларувала перед інвесторами основні інвестиційні напрями для оптимізації роботи та підвищення ефективності (табл. 2.2). Інвестиційне забезпечення реалізації зазначених проектів можливе завдяки позичковим ресурсам – сумарний борг агрохолдингу становить 10,448 млрд дол., чистий борг – 7,952 млрд дол. (14% – короткострокові та 86% – довгострокові кредити). Основною валютою боргу є іноземна (84%), вітчизняна (рупії) становить лише 16%. Основним борговим інструментом виступають облігації – 44% сумарного боргу, 23 – передплата, 16% – Банк розвитку Бразилії тощо.

Компанія використовує інноваційну методологію "Six Sigma" – "Шість сигм", високотехнологічну методику налаштування бізнес-процесів, що застосовується з метою мінімізації вірогідності виникнення дефектів в операційній діяльності. Плановий показник якості при використанні цієї методики – не більше 3,4 відхилень (дефекту) на мільйон операцій. Поряд з цим агрохолдинг пройшов сертифікацію у п'яти напрямках: система якості менеджменту ISO 9001, система екологічного менеджменту ISO 14001, сертифікований порт – OHSAS 18001, сертифіковані ділянки з вирощування лісу – FSC, CERFLOR.

Таблиця 2.3

Структура інвестицій агрохолдингу Fibria за період 2009–2010 рр., дол.

Вид інвестицій	2009	2010
Інвестиції у соціальний розвиток (добривільні пожертвування, дослідницькі інститути, громадські організації, що не пов'язані з агрохолдингом тощо)	16 104 901,55	16 941 274,42
Інвестиції у розвиток інфраструктури агрохолдингу (для збільшення ефективності виробництва та покращення умов праці)	44 118 252,65	10 496 838, 65
Завод Aracruz	1 452 919,8	352 133,41
Завод Tres Lagoas	42 432 232,85	8 639 000,00
Завод Jacarei	233 100	1 474 705,24
Завод Capao Bonito Forest	0	11 000
Завод Piracicaba	0	20 000
Усього інвестицій	60 223 154,20	27 438 113,07

Джерело: узагальнено на основі офіційної консолідованої звітності агрохолдингу.

Основним фактором успіху інвестиційно-інноваційного розвитку бразильського агрохолдингу стала виважена державна політика, а саме :

1) законодавче обмеження інвестицій нерезидентів, що утруднило неконтрольований приплив грошових коштів;

2) запровадження цільового фінансування інноваційних проектів бразильським компаніям;

4) запровадження пільгового оподаткування операцій з купівлі новітньої техніки, створення сприятливих умов оподаткування при реалізації енергозберігаючих технологій.

"Разгуляй" – вертикально-інтегрований агрохолдинг Росії, що функціонує на кластерній основі та об'єднує три галузевих напрямки – цукровий, сільськогосподарський та, зокрема, зерновий, а також підрозділ із взаємодії з роздрібними мережами. Агрохолдинг є лідером із виробництва рису в Росії (понад 30% внутрішнього споживання). Кількість працівників становить 18 тис. осіб, земельний банк більше – 460 000 га (100 000 га у приватній власності агрохолдингу), у тому числі 290 000 гектарів знаходяться в обробітку; володіє власною торговельною маркою "Дивниця".

Виробничі потужності агрохолдингу охоплюють 18 регіонів Російської Федерації і включають 56 виробничих компаній:

- 12 елеваторів (потужністю 2,4 млн т);
- 23 сільськогосподарські підприємства;
- 7 борошномельних підприємств;
- 3 круп'яних заводи (у тому числі рисопереробні заводи потужністю 370 тис. т на рік);
- 10 цукрових заводів (потужністю 4 млн т цукрових буряків та 1,4 млн т цукру сирцю);
- 1 молочноконсервний комбінат.

Агрохолдинг контролює близько 14% ринку цукру в Росії. Обсяг виробництва у 2012 р. становив понад 550 тис. т.

Основні культури – зернові, цукрові буряки, рис-сирець, соя.

У 2011 р. вирощено більше 1,5 млн т цукрових буряків та близько 800 тис. т зернових та інших культур, у тому числі понад 130 тис. т рису.

Власник: Avangard Asset Management, яку контролює Рустем Міргалімов (30% акцій Групи).

Акції агрохолдингу котируються на російських біржах: Московській міжбанківській валютній біржі (ММВБ) та Російській торговій системі (РТС)⁷⁷.

Подальші плани розвитку:

1) збільшення обсягів вирощування цукрового буряку для зменшення залежності від постачальників сировини;

2) інтеграція активів у регіональних кластерах: "цукрових", "рисових";

3) максимальна інтеграція активів в єдиний ланцюг формування доданої вартості;

4) збільшення вартості бізнесу в декілька разів.

"Група "Русагро" – потужний російський вертикально-інтегрований агрохолдинг, що спеціалізується на виробництві цукру, свинини, майонезу та маргарину. "Русагро" займає 16% ринку виробництва цукру, на ринку кускового цукру займає 1-е місце (з часткою понад 34%) за результатами 2011 р. Кількість працівників – 11 тис. осіб. Володіє власною дистриб'юторською мережею.

Головна компанія агрохолдингу зареєстрована на Кіпрі – Ros AGRO PLC. Власник – Вадим Мошкович, член Ради Федерації.

Земельний банк станом на 2012 р. включає 452 000 га сільськогосподарських земель у різних регіонах Російської Федерації. Значна частина землі обробляється. Динаміка землекористування за роками така:

- 2008 – 244 000 га (220 тис. га в обробітку)
- 2009 – 255 000 га (200 тис. га в обробітку)
- 2010 – 380 000 га (338 тис. га в обробітку)
- 2011 – 424 000 га (361 тис. га в обробітку)

Виробничі потужності: 7 цукрових заводів; 10 сільськогосподарських підприємств (на 50% забезпечують сировиною власні переробні заводи); 2 маслоекстракційні заводи; 3 елеватори; 2 свинокомплекси.

Рентабельність (по чистому прибутку) – 23%.

Агрохолдинг "Русагро" присутній у чотирьох найбільших секторах АПК Росії:

• "Русагро" – потужна група компаній з перероблення цукру в Росії, володіє 7-а цукровими заводами загальною потужністю перероблення цукрового буряку 3,95 млн т на рік та цукру-сирцю – 1,04 млн т на рік. Торговельні марки: "Русский сахар", "Брауни", "Чайкофський".

• "Русагро" – входить в п'ятірку найбільших виробників майонезу та маргарину. Потужність виробництва Єкатирибурзького жирового комбінату, що входить в Групу, становить 74 тис. т майонезу, 46,5 тис. т маргарину та більше 2 тис. т кетчупу та інших продуктів. Потужність Самарського маслоекстракційного заводу становить 140 тис. т масла на рік.

• "Русагро" займає 5-е місце за обсягами виробництва серед власників свинокомплексів Росії. Щорічна виробнича потужність становить 62 тис. т у живій вазі. Ефективність виробництва досягається за рахунок використання власної кормової бази та синергії із зерновим бізнесом. "Русагро" планує реалі-

⁷⁷ Офіційні сайти [Електронний ресурс]. – Доступний з: www.micex.ru, www.rts.ru

зувати інвестиційний проект із будівництва свиногокомплексу в Тамбові та збільшити виробничі потужності Групи більше ніж на 115 тис. т у живій вазі.

- "Русагро" – один із тих агрохолдингів, що швидко нарощує власний земельний банк. Наразі земельний фонд компанії становить 452 тис. га. Загальна потужність елеваторів – 346,500 т. Компанія також займається виробництвом ячменя, пшениці, сояшнику та сої.

Сільськогосподарські угіддя агрохолдингу розташовані в Белгородській, Тамбовській та Воронежській областях. Відомі своєю родючістю землі Центрального Чорноземного району дають можливість агрохолдингу щорічно досягати високого рівня урожайності сільськогосподарських культур. Сільгоспугіддя розташовані в зоні переробних підприємств агрохолдингу, цукрових, комбікормових заводів та елеваторів. 100% цукрових буряків поставляється на власні заводи, а зерно слугує сировиною для виробництва комбікормів для свиногокомплексів "Русагро". Володіючи власними елеваторами, агрохолдинг має можливість зберігати зерно протягом року. Агрохолдинг сприяє розвитку аграрних програм у регіоні, тим самим має можливість реалізовувати надлишкову продукцію на ринку та постійно отримувати довгострокові інвестиції.

Історія агрохолдингу: компанія "Русагро" заснована у 1995 р. ТОВ "Група Компаній "Русагро" заснована у 2003 р. ВАТ "Група Компаній "Русагро" створена 19 лютого 2010 р. з 99,99% часткою участі ТОВ "Група Компаній "Русагро". Операційна діяльність здійснюється дочірніми операційними компаніями.

Акціонери компанії почали займатися продуктами харчування в 1995 р. з поставок українського цукру російським кондитерським компаніям. Згодом компанія самостійно почала імпортувати та переробляти цукор-сирець. Для підвищення стабільності поставок компанія у 1997–2003 рр. придбала 7 цукрових заводів (2 з яких були згодом продані) та землю сільськогосподарського призначення для забезпечення власних цукрових заводів цукровими буряками. Саме тоді компанія розпочала виробництво рослинного масла та жирівих продуктів в Єкатеринбурзі, Краснодарському краї та Воронежській області та запустила свій перший роздрібний бренд "Чайкофський".

З 2006 р. Група продовжує розширювати напрями діяльності та щороку нарощує виробничі потужності. За 2006 р. Група розширила власний бізнес в Белгородській, Тамбовській та Воронежській областях та продала масло-жировий бізнес в Центральній та Південній Росії.

З 2007 р. розпочалося будівництво свиногокомплексу в Белгороді, що було завершено у 2009 р. У 2009 р. Група придбала 2 цукрових заводи в Белгородській та Тамбовських областях.

У 2010 р. агрохолдинг розпочав будівництво свиногокомплексу в Тамбовській області та збільшив власний земельний фонд до 380 тис. га. У 2009–2010 рр. "Русагро" взяв під контроль сільськогосподарський бізнес компанії "Стойленська Нива", отримавши в оренду 100 тис. га сільськогосподарських угідь з правом подальшого викупу. Також агрохолдинг викупив молочні комплекси.

У 2011 р. агрохолдинг придбав 75% акцій заводу з виробництва масла в Самарській області (1050 т на добу) та розпочав проектування свиногокомплексу в Челябінській області.

У квітні 2011 р. "Русагро" здійснила первинне розміщення власних цінних паперів (IPO) на Лондонській фондовій біржі, розмістивши акцій на суму 330 млн дол. США, при цьому вся компанія була оцінена в 1,8 млрд дол. США.

У 2012 р. агрохолдинг придбав два елеватори – Алексєєвський потужністю зберігання 14 тис. т сояшнику та Похвистневський – 13 тис. т сояшнику. Загальний обсяг потужностей агрохолдингу зі зберігання насіння в цій області становить 100 тис. т насіння сояшнику чи 195 тис. т зернових.

На сьогодні, сільськогосподарський бізнес агрохолдингу включає дві аграрні компанії в Белгородській та Тамбовській областях із загальним земельним банком 450 тис. га, а також 3 елеватори, що дає право Русагро вважатися одним із найпотужніших агрохолдингів у Росії.

Станом на березень 2011 р. 75% акцій агрохолдингу Ros AGRO PLC належало родині Вадима Мошковича (до IPO – 95%), та 5% – Максиму Басову. Генеральний директор – Максим Басов.

Таблиця 2.4

Цукрові заводи агрохолдингу "Група Компаній "Русагро"

Назва заводу	Рік запуску	Потужність переробки, т/добу	
		цукрового буряку	цукру-сирцю
"Валуйкисахар"	1973	4800	720
"Знаменский сахарный завод"	1972	5800	850
"Ника"	1954	3650	780
"Ржевский сахарник"	1861	3250	720
"Сахарный завод "Жердевский"	1938	3800	720
"Сахарный завод "Никифоровский"	1965	6800	1100
"Чернянский сахарный завод"	1964	4800	750

Джерело: узагальнено на основі офіційної консолідованої звітності агрохолдингу.

Сільськогосподарський бізнес: ЗАО "Русагро-Айдар", ОАО "Оскольские просторы", ООО "Нежеголь-Агро", ООО "Русагро-Инвест", ЗАО "Чаплыженский элеватор", ОАО "Жердевский элеватор", ООО "Агротехнологии", ООО "Заря", ООО "Полетаевское", ООО "Никифоровский элеватор".

Свинарство: ОАО "Белгородский бекон", "Тамбовский бекон". На підприємстві ВАТ "Белгородський бекон" використовується поголів'я двох генетичних компаній: PIC та Topigs. Це поголів'я дозволяє отримувати беконну свинину високої якості (з високим виходом м'яса та низькою товщиною шпика). На підприємстві "Тамбовський бекон" будуть використовуватися поголів'я DanBred, що характеризується не тільки високим виходом м'яса, але і високою плодovitістю (кількість порослят сягає 14 та більше за опорос).

Діючі підприємства агрохолдингу повністю забезпечують себе кормами власного виробництва. Потужність комбикормового заводу в м. Шебекіно Белгородської області – 40 т на годину. Комбикормовий завод обладнаний лабораторією, що гарантує високу якість кормів.

Утилізація та прибирання гною, інших відходів свинокомплексів здійснюється шляхом первинного розподілу за допомогою шнекового сепаратора на фракції з наступним компостуванням твердої фракції та карантинуванням рідкої – в накопичувачах. Це необхідно для того, щоб відокремити тверді частинки перш ніж їхні забруднюючі навколишнє середовище елементи розчиняться в рідині. Органічні добрива, що виробляються компанією, вносяться на земельні масиви за допомогою системи транспортуючих шлангів і танків для перевезення рідких добрив і рівномірно розподіляються по полях спеціалізованою технікою.

Основні фінансові показники за дев'ять місяців 2012 р.:

Рентабельність по EBITDA – 25%, рентабельність по чистому прибутку – 23%. Чистий прибуток компанії – 5 333 млн руб. Частка собівартості в продажах становить 77%.

Найбільш успішними секторами в звітному періоді стали (порівняно з попереднім аналогічним періодом): сільське господарство (EBITDA збільшився на 228%) та виробництво масел і жирів (EBITDA збільшився на 1345%). Агрохолдинг збільшив власний земельний банк до 452 тис. га, для вирощування кукурудзи. Самим високодохідним сегментом для "Русагро" залишається виробництво свинини: рентабельність по EBITDA становить 44%.

Подальші плани розвитку:

- 1) нарощення потужностей виробництва свинарства;

2) збільшення обсягів вирощування високодохідних сільськогосподарських культур – сої та нута;

3) організація тісної співпраці з місцевими адміністраціями для реалізації спільних інвестиційних проектів.

Казахський агрохолдинг Іволга входить у трійку найбільших зернових компаній Казахстану, збирає близько 500 тис. т зерна – в основному пшеницю 4-го та 5-го класів. Загальна кількість працівників – 42 тис. осіб. Компанія володіє понад 500 тис. га у РФ, а також 10 елеваторами, основні регіони присутності в РФ – Оренбурзька, Челябінська та Курська області. Значна частина інвестицій спрямовується на закупівлю та оновлення сільгосптехніки. Агрохолдинг на базі власного заводу "Агротехмаш" спільно з ЗАТ "Петербурзький тракторний завод" здійснює збірку тракторів.

Плановим проектом агрохолдингу є створення дочірньої компанії ТОВ "Зернова компанія Поволжя", що передбачає інвестиційні вкладення у розмірі 12–15 млн дол., які спрямовуватимуться на збільшення врожайності зернових за 2–3 роки з 8–9 ц/га до 30–32 ц/га. Компанія використовує переважно сучасні ґрунтово- та вологозберігаючі технології. Виходячи з тверджень аналітиків, загальна площа, що зможе обробити ця мегаферма – 60–120 тис. га⁷⁸.

Основні фактори, що сприяли становленню агрохолдингу Іволга, такі:

- 1) наявність значного обсягу капіталу, вивільненого з інших галузей промисловості;
- 2) високий рівень доходності інвестованого капіталу;
- 3) наявність пільгового оподаткування.

Аналіз функціональної структури агрохолдингів свідчить про те, що окрім основних напрямків діяльності, компанії нарощують доходи за рахунок альтернативних видів діяльності – розбудова власних транспортних систем, виробництво сільськогосподарської техніки та супутніх товарів, виробництво енергії. Серед особливостей розвитку зарубіжних агрохолдингів слід відзначити такі:

- 1) мета вертикальної інтеграції – здобуття контролю над постачальниками для зменшення ризиків невиконання контрактів, забезпечення безперервності сільськогосподарського циклу, тобто вертикальна інтеграція "назад";
- 2) здійснення проектного фінансування: будівництво нових високоавтоматизованих заводів, терміналів, електричних установок (окрім російських

⁷⁸ Веб-сайт інформаційно-аналітичного агенства АПК-Інформ [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.apk-inform.com/showart.php?id=31228>

агрохолдингові, які надають перевагу купівлі збанкрутілих підприємств та уникають фінансування нових затратних проектів через відсутність підтримки державних фінансових інститутів);

3) поглиблення диверсифікації продуктового ряду через коливання світових цін;

4) утворення спільних товариств із підприємствами різних галузей, що виступає допоміжним шляхом купівлі частки акцій;

5) зменшення витрат;

6) чітко виражені два напрями діяльності – виробництво та оброблення сільськогосподарської продукції, виробництво промислових товарів.

7) наявність впливу на світову продовольчу кризу, стабільні прогностичні значення доходності інвестицій в сільське господарство (10–18%)⁷⁹ свідчать про те, що капітал у досліджуваних агрохолдингах (окрім російських) не є короткостроковою спекуляцією.

Основним важелем стимулювання зарубіжних агрохолдингові здійснювати інвестиції в інноваційні проекти є відповідна державна політика. Вдало побудована інституціональна структура забезпечила ефективний перерозподіл доходів між агрохолдингами та суспільством. Як противагу прогресивним досягненням інших країн можна розцінювати діяльність російських агрохолдингові, які здійснюють інвестування переважно у модернізацію існуючих об'єктів.

2.3. Сучасні тенденції корпоратизації вітчизняного сільського господарства

У сучасному сільському господарстві України корпоративний сектор почав формуватися в кінці минулого століття, проте інтенсифікувалися ці процеси після 2004 р. За короткий проміжок часу, практично за десять років, сформувався потужний сектор корпоративних надвеликих структур, що мають сотні тисяч гектарів підконтрольних сільськогосподарських угідь, високий рівень капіталізації і централізації управління, високоефективну ринкову владу. У ейфорійних пошуках "реального власника на селі" Україна повторила шлях, який пройшли зарубіжні країни у XIX–XX ст. Реальним результатом аграрних трансформацій стало становлення нового аграрного корпоративного устрою. Корпоративний устрій – це створений в процесі

⁷⁹ Веб-сайт міжнародної консалтингової компанії Hawkins Wright [Електронний ресурс]. – Доступний з: www.hawkinswright.com/

аграрних трансформацій специфічний порядок організації великомасштабного індустріального аграрного виробництва на основі концентрації землі і вертикальної інтеграції виробництва в специфічних структурах – агрохолдингах⁸⁰, які діють виключно як бізнесові структури, основна мета яких полягає в примноженні власного капіталу.

Використовуючи таку організаційно-правову форму ведення бізнесу, корпорації активно залучають капітал різними способами, у тому числі за допомогою випуску і розміщення акцій на фондових біржах за кордоном. Поряд із класичними агрохолдингами, до їхнього числа також включають інших великих операторів аграрного ринку, які працюють в промисловості, торгівлі, банківській сфері, орендуючи при цьому великі масиви сільськогосподарських земель, для власного виробництва комерційної, експортно-привабливої сільськогосподарської продукції.

Швидкому становленню корпоративного агрохолдингового устрою у сільському господарстві сприяли такі особливості перехідної економіки⁸¹.

1. Функціонування перехідних ринків, на яких порушуються ринкові механізми. Це призводить до гіпертрофованого розвитку вертикальної і горизонтальної інтеграції як інструменту, що дозволяє протистояти надмірно високим транзакційним витратам і ризикам. У рамках нерозвинутих ринків спостерігаються також нерівні умови конкуренції.

2. Занадто високі бар'єри входу в "традиційні" сектори сільського господарства, зумовлені заборгованістю та численними недоліками новостворених форм господарювання на базі реформованих колгоспів і радгоспів. Зовнішнє інвестування в сільське господарство за таких обставин могло здійснюватися через створення нових бізнесових структур.

3. Вплив іноземних (у тому числі прямих) інвестицій на національну економіку через тісний зв'язок нових сільськогосподарських операторів з іноземними інвесторами, насамперед зайнятими в галузях харчової промисловості та торгівлі.

4. Зміни рівня і макроекономічної галузевої структури змінних (альтернативних) витрат: довготривалі зовнішні інвестиції в сільське господарство

⁸⁰ Агрохолдинг – організаційно-правова форма ведення бізнесу на централізованій основі материнською компанією, яка повністю керує діяльністю інших підприємств, що входять до складу холдингу за допомогою належного їй контрольного пакету акцій.

⁸¹ Храмова І.Г., Серова Е.В. Вертикальна інтеграція в продовольственому комплексі Росії. – М.: Інститут економіки перехідного періоду, 2002; Рьлько Д. Новые операторы в сельском хозяйстве России": доклад ИМЭМО [Електронний ресурс]. – М. – 1999 (октябрь). – Доступний з: <http://ecsocman.hse.ru/data/220/698/1219/rylko.pdf>

та агробізнес можуть розглядатися як одних із найбільш привабливих довгострокових напрямів розміщення капіталу.

Суттєвий вплив на успішність експансії корпорацій в Україні відіграє активна державна підтримка розвитку великотоварного аграрного виробництва та нівелювання ролі і значення сімейних ферм, яка бере свій початок із радянських часів. Дрібні землевласники, що отримали у приватну власність землю у процесі земельної реформи, не маючи жодних преференцій від держави і суспільства, поступово адаптуються до своєї "непотрібності", тому масово віддають землю в оренду корпораціям, або ж продають її, не замислюючись над довгостроковими наслідками таких дій.

Незважаючи на динамічність змін політичних еліт, протягом усього періоду аграрних трансформацій урядова політика сприяла створенню і розвитку великого бізнесу в сільському господарстві. За старими стереотипами суспільству нав'язується думка про те, що саме великі індустріальні підприємства, контролюючи тисячі гектарів землі, можуть забезпечити продовольчу безпеку, здатні "витагнути" сільське господарство із застою, забезпечити високу якість виробленої продукції, наростити експортний потенціал тощо. Натомість сімейним формам господарювання відводиться роль підсобних, якими вони були у дореформений період, хоча за останнє десятиліття переважно половину сільськогосподарського ВВП в Україні виробляється у секторі особистих селянських та фермерських господарств.

Корпоративний уклад в аграрному секторі значно посилює свій вплив на структурну динаміку галузі, чому сприяє недосконалість у законодавчому регулюванні створення і функціонування агрохолдингів. Закон "Про холдингові компанії в Україні" був схвалений у 2006 р., однак його дія обмежувалася галузями виробництва та перероблення сільськогосподарської продукції, що було закріплено Указом Президента України від 11.05.1994 р. №224 "Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоративізації та приватизації". Стрімке захоплення земель корпоративними структурами, що супроводжувалося посиленням їхнього політичного впливу, призвело до скасування цього обмеження через рік після схвалення Закону "Про холдингові компанії в Україні" іншим Указом Президента України № 640 від 12.07.2007 р.

Згідно з Законом України "Про холдингові компанії в Україні" та Господарського кодексу України⁸², холдинговою компанією є "відкрите акціонерне товариство, що володіє, користується, а також розпоряджається холдинго-

⁸² Господарський кодекс України, затверджений ВРУ від 16.01.2003 р., № 436-IV [Електронний ресурс]. –Доступний з: <http://zakon.rada.gov.ua>

вими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств".

Наразі великотоварні аграрні підприємства та їхні об'єднання, що входять до складу холдингу, не декларують власний бізнес із позиції холдингу, не ведуть консолідованої корпоративної звітності, тому офіційно відстежити повний перелік нових операторів ринку є неможливим.

Водночас досвід зарубіжних країн свідчить про те, що наявність вертикально інтегрованої групи промислових підприємств, пов'язаних технологічним ланцюгом (сировина – перероблення – товарна продукція) при високому рівні концентрації земельного ресурсу детермінуються як агрохолдинги (наприклад, Archer Daniels Midland, Bunge, Wilmar International, Tyson Foods, Adecoagro). Дуже часто у ролі головної компанії виступає компанія з іншої галузі (металургійної, хімічної тощо), що не належить до єдиного технологічного процесу, проте є альтернативою для агрохолдингу при залученні дешевих ресурсів та інвестицій.

З огляду на це, ми вважаємо, що точнішим визначенням нових великотоварних аграрнопромислових формувань є "агрохолдинг", як група взаємопов'язаних підприємств аграрного сектора зі значним земельним банком, який здійснює великотоварне виробництво, перероблення, зберігання та реалізацію сільськогосподарської продукції, причому контрольний пакет акцій належить головній компанії. Агрохолдингу мають бути притаманні обов'язкові характеристики: приналежність до агробізнесу (у структурі агрохолдингу мають бути присутніми аграрні виробники), значний земельний банк (понад 50 тис. га), поєднання кількох галузей чи сфер агробізнесу, залучення грошових ресурсів шляхом отримання міжнародних кредитів та/або вихід на IPO. За цими критеріями, на нашу думку, в Україні до агрохолдингів можна віднести: "Українські аграрні інвестиції" (земельний банк – 330 тис. га), "ММК ім. Ілліча" (225 тис. га), "Мрія агрохолдинг" (218 тис. га), ДП "Нафком-Агро" (200 тис. га), "Астарта-Київ" (185 тис. га), "Миронівський хлібопродукт" (180 тис. га), "Агротон" (150 тис. га), "Укрландфарм" (436 тис. га після поглинання двох агрохолдингів: "Райз" та "Дакор"), "Кернел Холдинг" (192,5 тис. га після поглинання агрохолдингу "УкрРос"), "Укрзернопром-Агро" (96 тис. га), "Сінтал-Д" (94 тис. га), "Укрпромінвест" (88 тис. га), "Нібулон" (70 тис. га).

До запропонованих підходів можна долучити міжнародну класифікацію холдингів, які за напрямками функціонування поділяються на три групи: чистий або майновий холдинг – виконує фінансово-інвестиційні та фінансово-контрольні функції; управлінський або договірний холдинг – забезпечує виро-

бничо-технологічне і економічне управління підрозділами; змішаний холдинг – займається, окрім виконання перерахованих функцій, підприємницькою діяльністю: фінансово-кредитною, виробничою, торговельною, транспортною тощо. У цьому випадку, на нашу думку, найбільш розповсюдженим напрямом функціонування вітчизняних агрохолдингів виступає змішаний холдинг.

Наприклад, "Миронівський хлібопродукт", який очолює Ю.Косюк, спеціалізується на виробництві та переробці м'яса птиці, має власне комбикормове виробництво (4 заводи), птахофабрики (4), м'ясопереробні підприємства (15), елеватори (7). Поряд з цим агрохолдинг розвиває альтернативний напрям – вирощування фруктів. "Миронівський хлібопродукт" є субхолдингом кіпрського холдингу "RHL", що виконує фінансово-інвестиційні функції.

Відомий агрохолдинг "Астарта-Київ", що підпорядкований В.Іванчику, володіє цукровими заводами (5), сільськогосподарськими підприємствами (20), компанією з переробки овочів і фруктів, комбикормовим заводом та низкою торговельних компаній. Яскравим прикладом змішаного агрохолдингу є "Укрландфарм", що підпорядкований О. Бахматюку⁸³. В кінці січня 2011 р., за даними ІК "Тройка Діалог", агрохолдинг "Укрландфарм" придбав контрольні пакети акцій двох агрохолдингів: "Райз" та "Дакор Агро Холдинг"⁸⁴. Тепер агрохолдинг спеціалізується не тільки на вирощуванні ВРХ та виробництві іншої продукції тваринництва, а також на виробництві зерна та цукру.

Ще одним прикладом змішаного агрохолдингу виступає "Кернел Холдинг", який належить групі компаній "Кернел", власником 60% акцій є А.Вереvський. Після придбання агрохолдингу "Укррос" він спеціалізується на виробництві зерна, цукру та соняшникової олії, володіє підприємствами з переробки насіння олійних культур (3) потужністю 730 тис. т/рік, терміналом із перевалки зернових "Трансбалк", мережею елеваторів (1,7 млн т одночасного зберігання), цукровими заводами (6), сільськогосподарськими підприємствами (24) та торговельними компаніями (4)⁸⁵.

У 2010 р. був створений державний агрохолдинг – "Державна продовольчо-зернова корпорація", що об'єднує 44 підприємства. Залучення фінансових ресурсів таким агрохолдингом можливе за допомогою державних гарантій

⁸³ Знакомьтесь, в Украине появился новый крупнейший лендлорд! [Електронний ресурс] // Українська зернова асоціація. – 2011. – 22 березня. – Доступний з: <http://uca-report.org.ua/novosti/ukraina>

⁸⁴ Олег Бахматюк высадился на землю (Ukrlandfarming купил "Райз" и "Дакор Агро Холдинг") // Коммерсантъ. – 2011. – 31 января. – № 11 (№ 1285).

⁸⁵ Кернел купил "Укррос" [Електронний ресурс] // Інвест газета. – 2011. – 23 березня. – Доступний з: <http://www.investgazeta.net/kompanii-i-rynki/kernel-kupil-ukrros-160962/>

з бюджету країни (наприклад, відповідно до Меморандуму про співробітництво між Україною та Китаєм обсяг кредитування планується у розмірі 300 млн дол. під державні гарантії у розмірі 39 млрд 300 млн грн).

Українські агрохолдинги специфічні за своїми ознаками, шляхами створення і темпами розвитку, причому останній не відповідає критеріям стабільності. Поява та стрімкий розвиток агрохолдингів в Україні відзначаються такими специфічними рисами: концентрація виробничих активів великими фінансовими та промисловими підприємствами у вигляді оплати боргу або як "соціальне навантаження" (за такою схемою утворилися агрохолдинги "ММК ім. Ілліча", "Миронівський хлібопродукт", "Астарта-Київ", "Приват-АгроХолдинг")⁸⁶; низька орендна плата за землю (за даними Держкомзему, у 2010 р. середня річна вартість оренди гектара становила близько 293 грн); орієнтація на зменшення ризиків при здійсненні господарської діяльності (єдиним можливим ефективним інструментом інвестування в аграрний сектор є купівля часток у статутному капіталі підприємств – учасників агробізнесу, причому з контрольним пакетом акцій, подібна схема створення агрохолдингів забезпечує майбутнім інвесторам цільове використання вкладених коштів за рахунок контролю за фінансово-господарською діяльністю та дозволяє сформулювати оптимальну схему інтеграції всередині об'єднання); розрахунок на посилення продовольчої кризи у світі.

Незважаючи на незначний часовий проміжок створення та функціонування агрохолдингових структур в Україні, є підстави виділити три етапи їхнього розвитку.

I етап – первинна інтеграція (1998–2000 рр.), що передбачала купівлю підприємствами промисловості фермерських господарств та утворення агропромислових об'єднань різного типу. Українські агрохолдинги почали формуватися переважно за рахунок диверсифікації – переливу капіталу (інвестицій) з високоризикових галузей промисловості, таких як нафтогазова та металургійна, до сільського господарства (наприклад, Шахта ім. Засядька, ММК ім. Ілліча, ДП "Нафком-Агро", "Миронівський хлібопродукт", "Астарта-Київ", "Укрзернопром" тощо).

II етап – поглиблення інтеграції агрохолдингів за рахунок придбання однотипних підприємств (2000–2005 рр.). Процес інтеграції в АПК здійснювався переважно за рахунок вертикальної інтеграції та зосередження виробничих потужностей для реалізації повного технологічного циклу.

⁸⁶ Єранкін О.О. Маркетинг в АПК України в умовах глобалізації: [монографія] / О.О. Єранкін. – К.: КНЕУ, 2009. – 419 с.

III етап – поява "мета-агрохолдингів" (2009 р. – дотепер), що є досить потужними за обсягом земельного банку та наявних активів, здійснюють розміщення IPO на міжнародних фондових біржах. Третій етап свідчить про подальшу можливу монополізацію агрохолдингами продуктивних систем у зерновій, молочній та м'ясній галузях аграрного сектора.

Узагальнення практики створення та діяльності вітчизняних агрохолдингів дає підстави для виокремлення низки сучасних особливостей їхнього функціонування.

- Вертикальна інтеграція у формі інтеграції власності.
- Концентрація значного земельного банку.
- Використання земельного банку переважно на орендній основі (близько 80–90% використання землі здійснюється за договорами довгострокової оренди).
 - Висока економічна ефективність за результатами фінансово-господарської діяльності (рівень рентабельності агрохолдингів досить високий – 30–40%; у 2010 р. рівень рентабельності рослинництва становив 27,2%, тваринництва – 24,3%).
 - Ключовою спеціалізацією є рослинництво (у виручці від реалізації більше, ніж 80%), що обумовлено високим рівнем його рентабельності: насіння соняшнику – 64,5%, цукрові буряки – 37,0%, ріпак – 25,9%, зернові культури – 13,7%, високорентабельним є виробництво курячих яєць – 49,3%)⁸⁷.
 - За рівнем масштабності та територіальної розосередженості, агрохолдинги є міжрегіональними (присутні майже у всіх областях України).
 - Реєстрація агрохолдингів в офшорах за участю українського капіталу, що дозволяє забезпечити пільгові умови оподаткування. Вартим уваги є той факт, що такі потужні агрохолдинги, як ТОВ "Група компаній "Мрія агрохолдинг", ВАТ "Дакор-Вест", ЗАТ "Агротон", ТОВ "Сінтал-Д", ТОВ "Лендком", "Агрохолдинг "Авангард" зареєстровані у Республіці Кіпр, що дозволяє використовувати пільгову ставку оподаткування згідно з діючою Угодою між Урядом СРСР та Урядом Республіки Кіпр про уникнення подвійного оподаткування доходів та майна⁸⁸.
 - Додатковими напрямками діяльності агрохолдингів виступають: дистрибуція сільгосптехніки, добрив і засобів захисту рослин.

⁸⁷ Статистичний бюлетень Державного комітету статистики України "Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2011 р." [Електронний ресурс]. – Доступний з: www.ukrstat.gov.ua

⁸⁸ Діє з 1983 р.

- Наявність значного диверсифікованого кредитного портфеля у більшості агрохолдингів в Україні відбувається переважно за рахунок залучення міжнародних кредитних ресурсів (частка кредитів, залучених від вітчизняних банків, становить – 20–30%, від міжнародних банків – 70–80%).

- Боргове навантаження агрохолдингів порівняно з отримуваними прибутками є незначним, про що свідчить показник "борг/ЕВІТДА"⁸⁹ за 2011 р., у середньому агрохолдингам потрібні один–два річних прибутки для повного покриття власної заборгованості (наприклад, "Астарт-Київ" – 1,04, "Миронівський хлібопродукт" – 1,82, "Авангард" – 3,13, "Кернел Холдинг" – 1,84).

- Нарощування власних активів відбувається також за рахунок проведення IPO на міжнародних фондових біржах (Франкфуртська фондова біржа, Варшавська фондова біржа, Лондонська фондова біржа).

Аналіз офіційної звітності агрохолдингів свідчить, що у більшості випадків задля реалізації обраних цілей розвитку приносяться у жертву надійність та стійкість функціонування – частка позикових і позичкових ресурсів є надмірною, налагодженість бізнесу по єдиному вертикально-інтегрованому ланцюгу не вирішує питання залучення дешевих грошей, отримані надприбутки спрямовуються за кордон (материнські компанії агрохолдингів розташовані в офшорах).

З метою вивчення стану та основних проблем залучення інвестиційних ресурсів вітчизняними агрохолдингами нами було вибрано для дослідження чотири вертикально-інтегровані підприємства холдингового типу, що спеціалізуються на виробництві як на рослинницької, так і тваринницької продукції: "Астарт" (цукор), "Кернел" (соняшникова олія), "Мрія" (пшениця, цукровий буряк) та "Миронівський хлібопродукт" (курятини).

Результати аналізу основних економічних показників діяльності сільськогосподарського виробництва агрохолдингу "Астарт" свідчать про те, що він відіграє досить важливу роль у розвитку сільського господарства загалом і його рослинницької галузі зокрема (табл. 2.5).

Так, агрохолдинг "Астарт", маючи у користуванні 245 000 тис. га сільгоспугідь (з них 82% ріллі), займає лідируючі позиції у виробництві цукрових буряків (2 100 тис. т) – 11,2% у загальному обсязі виробництва цукрових буряків та сої (76 тис. т) – 3,4 % в Україні у 2011 р. В агрохолдингу під цукрові буряки відведено 39,9 тис. га, що становить 7,5 % від загальноукраїнських посівних площ цукрових буряків. Дещо скромніші позиції займає

⁸⁹ ЕВІТДА – прибуток компанії без урахування відсотків, податків, амортизації та щорічної переоцінки активів.

"Астарта" у виробництві пшениці (162 тис. т, або 0,7 % загального обсягу виробництва по Україні), кукурудзи (135 тис. т, або 0,6 %), ячменю (42 тис. т, або 0,5%) та соняшнику (29 тис. т, або 0,2%). Агрохолдинг є вертикально-інтегрованим, тому щороку нарощує поголів'я ВРХ, яке у 2011 р. становило 28 тис. голів. При цьому виробництво молока досягає 70 тис. т, що становить 3,2 % від загальноукраїнського обсягу.

За рівнем урожайності цукрових буряків, пшениці, сої, ячменю та соняшнику агрохолдинг має значно вищі показники, ніж ті, яких досягнуто в середньому по Україні. Особливо вигідно вирізняються показники вирощування цукрових буряків, валовий збір яких в розрахунку на 1 га площі, з якої зібрано врожай, у агрохолдингу перевищував середні дані по країні в 1,5 раза. Програє показник урожайності кукурудзи, що є меншим на 30% від середнього значення (табл. 2.6).

Таблиця 2.5

Місце та роль агрохолдингу "Астарта" у розвитку сільськогосподарського виробництва, 2011 р.

Показник	Вид продукції						
	Цукровий буряк	Пшениця	Соя	Кукурудза	Ячмінь	Соняшник	Молоко
Загальний обсяг виробництва в Україні, тис. т	18741	22324	2264	22838	9098	12454	2217
Обсяг виробництва агрохолдингу "Астарта", тис. т	2100	162	76	135	42	29	70
Частка агрохолдингу "Астарта", %	11,2	0,7	3,4	0,6	0,5	0,2	3,2
Частка сільськогосподарських культур у загальній площі посівів агрохолдингу "Астарта", %	20,0	18,0	16,0	15,0	7,0	6,0	–
Загальна площа посіву в Україні, га	532400	6781200	1134200	3620300	3787100	6859400	–
Площа посіву агрохолдингу "Астарта", га	39950	35955	31960	29963	13983	11985	–
Питома вага агрохолдингу "Астарта", %	7,5	0,5	2,8	0,8	0,4	0,2	–

Джерело: розроблено автором на основі даних Державної служби статистики України та консолідованої звітності агрохолдингу "Астарта". Веб-сайт агрохолдингу "Астарта" [Електронний ресурс]. – Доступний з: www.astartakiev.com/. Рослинництво України 2011 : статистичний збірник / за ред. Н.С. Власенко. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 108 с.

Агрохолдинг "Астарта" провадить свою діяльність у чотирьох областях: Харківська, Полтавська, Вінницька та Хмельницька. Найвагомішу позицію він займає у Полтавській області, де розміщуються три цукрові заводи: "Кобеляки", "Ярецький", "Глобино" та "Веселоподільський" та ціла низка допоміжних підприємств.

Варто зазначити, що масштаби діяльності агрохолдингу дозволяють акумулювати значний прибуток та забезпечують високий рівень рентабельності капіталу, а також високі котирування акцій агрохолдингу, що мають офіційний лістинг. У 2007 р. агрохолдинг "Астарта" прийняв рішення залучити позичкові ресурси через проведення IPO на Варшавській фондовій біржі, первинний випуск акцій становив 25 млн штук, стрімке зростання котирувань (з 40 грн у 2007 р. до 179 грн у 2011 р.) показує підвищену зацікавленість іноземних інвесторів до агрохолдингу.

Таблиця 2.6

Порівняльний аналіз урожайності основних видів сільськогосподарських культур агрохолдингу "Астарта", 2011 р.

(ц з 1 га площі, з якої зібрано врожай)

Показник	Цукровий буряк	Пшениця	Соя	Кукурудза	Ячмінь	Соняшник
Агрохолдинг "Астарта"	525,7	45,0	23,8	45,0	30,0	24,2
Україна	352,0	32,9	20,0	63,1	24,0	18,2

Джерело: розроблено автором на основі даних Державної служби статистики України та консолідованої звітності агрохолдингу "Астарта". Веб-сайт агрохолдингу "Астарта" [Електронний ресурс]. – Доступний з: www.astartakiev.com/. Рослинництво України 2011 : статистичний збірник / за ред. Н.С. Власенко. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 108 с.

Основні тенденції у зміні ресурсного забезпечення агрохолдингу "Астарта" є такі: по-перше, чисельність працівників у агрохолдингу збільшилася в 1,9 раза за три роки (з 6,8 тис. осіб у 2009 р. до 13 тис. осіб у 2011 р.), що пояснюється в основному зростанням земельного банку агрохолдингу на 70 тис. га; по-друге, в цілому по агрохолдингу відбулося зростання вартості основних фондів у 9,6 разів. Стрімку динаміку зростання показує прибуток агрохолдингу, який збільшився втричі у 2011 р. порівняно з 2005 р. Рентабельність капіталу є досить високою та коливається в межах від 9% до 38% (окрім 2008 р., коли агрохолдинг зафіксував збитки у сумі 89 248 тис. грн) (табл. 2.7).

Високий рівень рентабельності капіталу забезпечує його власникам отримання надприбутків та стимулює подальше зростання інвестицій, що власне відбувається, за словами академіка НАН України В. М. Гейця "...через надмірну власність, що збільшується за рахунок неконтрольовано-

го доступу до ресурсів країни та держави"⁹⁰. За досліджуваній період вартість товарної продукції агрохолдингу значно зросла (рис. 2.1).

Таблиця 2.7

Динаміка основних показників фінансово-господарської діяльності агрохолдингу "Астарта", 2005–2011 рр.

Показник/Роки	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2011 до 2005/07, %
Площа с-г угідь, тис. га	67	90	135	166	175	210	245	365,7%
Вартість основних фондів, тис. грн	217456	568827	634564	908204	1417866	1720038	2101871	966,6%
Прибуток, тис. грн	305617	-86943	149027	-89248	329917	834788	976110	319,4%
ROE, %	32,0%	9,0%	22,0%	-13,0%	25,0%	38,0%	29,0%	90,6%
Середньорічні котирування акцій, грн/акція	-	-	40	67	64	170	179	448,6%

Джерело: розроблено на основі інформації з Веб-сайту агрохолдингу "Астарта" [Електронний ресурс]. – Доступний з: www.astartakiev.com/

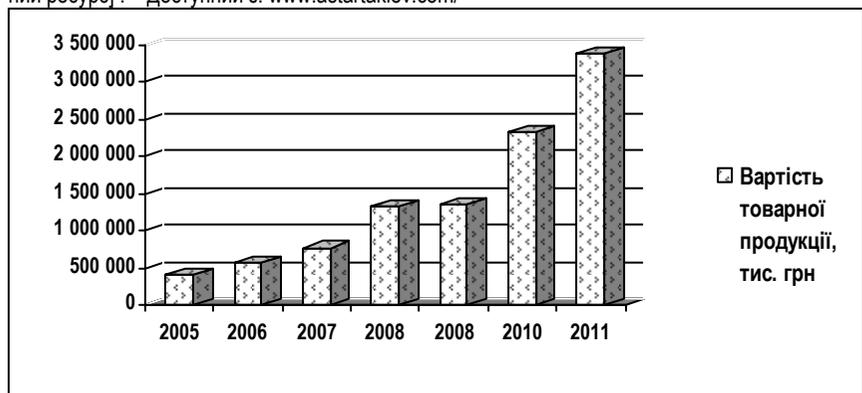

Рис. 2.1. Динаміка обсягів товарної продукції у агрохолдингу "Астарта", тис. грн

Джерело: розроблено на основі інформації з Веб-сайту агрохолдингу ТОВ "Астарта- Київ" [Електронний ресурс]. – Доступний з: www.astartakiev.com/

Таким чином, найбільші агрохолдинги України стали лідерами на вітчизняному ринку сільськогосподарської продукції і дедалі більше "відвойовують" відчутне місце на світовому ринку. Звісно, функціонування агрохол-

дингів має низку як позитивних, так і негативних характеристик. Проте результати діяльності таких структур свідчать про їхній значний вплив на економіку країни, а масштаби залучення сільськогосподарських земель до господарського використання – про необхідність державного регулювання процесу їхнього створення та функціонування.

Головна небезпека експансії агрохолдингів полягає в можливому відпливу капіталів із сільського господарства, що призведе до багатьох негативних наслідків як для аграрного сектора, так і села. За певних обставин вкладений у сільське господарство капітал може знайти собі інше застосування, що спричинить його переливання в інші сектори економіки. Значним недоліком подальшого розвитку та капіталізації агрохолдингів у найближчій перспективі може стати недосконалість законодавчої бази: головні проблеми пов'язані з дотриманням правових норм, регулюванням відносин між інвестором і сільськогосподарськими організаціями, що входять до складу агрохолдингу, узаконенням прав власності на консолідовані землі тощо.

Узагальнення світового досвіду становлення, поширення, занепаду та нового етапу розвитку агрохолдингів дає підстави припустити, що в Україні після закінчення етапу активного укрупнення таких інтегрованих структур відбуватиметься оптимізація їхніх розмірів, організаційної структури та взаємодії із зовнішнім економічним середовищем і державою.

Однак наразі агрохолдинги продовжують укрупнюватися, різними способами консолідує земельні банки (у тому числі скуповуючи сільськогосподарську землю). При цьому держава не має дієвих важелів впливу на ці процеси, не контролює їх (хоча б на рівні консолідованої статистичної звітності). З інституційної точки зору це можна ідентифікувати як незбалансований інституційний розвиток, який породжує певні мотивації у поведінці господарюючих суб'єктів, спрямовуючи її на визискування природних ресурсів та ігнорування завдань соціоекономічного розвитку суспільства. "Процес йде, незважаючи на існуючі обмеження і негнучкість ринку. Основне питання полягає в тому, чи здатні агрохолдинги підняти ефективність галузі і як їхня поява вплине на вітчизняних споживачів, економічне благополуччя дрібних сільськогосподарських виробників і сільських мешканців"⁹¹. Адже в період аграрних трансформацій відбулося звуження дореформених соціально-економічних прав селян. Держава більше не гарантує стабільних цін на сільськогосподарську продукцію і продовольство, доходів у розмірі прожитко-

⁹⁰ Стенограма Відкритого засідання "Українського форуму" у м. Запоріжжя 21 березня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.bank.gov.ua> <http://www.uf.org.ua/>

⁹¹ Рылько Д. Новые операторы в сельском хозяйстве России": доклад ИМЭМО. – М. – 1999 (октябрь) [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://ecsocman.hse.ru/data/220/698/1219/rylko.pdf>

вого мінімуму, тим паче гідного рівня життя; повної зайнятості, відсутності безробіття. Звузилася сфера дії права на безкоштовну медичну допомогу і безкоштовну освіту тощо. Ці зміни в інституційно-правовому просторі офіційно задали нові правила гри для корпоративних структур на селі, що мотивує їх до певних управлінських моделей функціонування.

Емпіричні спостереження свідчать, що холдингізація сільського господарства пов'язана із структурними перекосами в економіці країн, і створює додаткову небезпеку для соціально-економічного, демографічного та екологічного розвитку села.

Економічно слабкий клас дрібних і середніх сільгоспвиробників, а також малі та середні підприємства з перероблення аграрної продукції, що функціонують паралельно з агрохолдингами, навряд чи зможуть вижити в умовах їхнього наступу на земельні права та їхнього монопольного панування на аграрних ринках і в політиці. Відсутність реальної державної підтримки малого та середнього виробника в аграрному секторі побічно сприяє зміцненню позицій холдингів у сільському господарстві. Загроза продовольчому самозабезпеченню країни при цьому посилюється, оскільки саме дрібний і середній бізнес здатний підтримати економіку і населення в умовах фінансової нестабільності чи нових кризових явищ в економіці. Експортна орієнтація великого аграрного капіталу дестабілізує внутрішню пропозицію, обумовлюючи дефіцит окремих видів продовольства та сировини.

Значна небезпека лежить у сфері сільського розвитку, оскільки сільське господарство – це не тільки виробництво сільськогосподарської продукції. Це сфера виробництва суспільних благ, що є для країни не менш важливим, ніж продовольство і сільськогосподарська сировина. Експерти Світового банку стверджують, що забезпечення суспільними благами і недеформованими цінами на фактори виробництва є ключовими макроекономічними умовами регулювання процесів стихійної концентрації в сільському господарстві в країнах із перехідними економіками.

У процесі становлення корпоративного устрою в Україні повністю ігнорується загальновідома істина, що сільськогосподарське виробництво, на відміну від індустрії, пов'язане з живою природою і людиною; господарську діяльність на селі не можна розглядати поза межами загальної системи його соціальних зв'язків і екологічних обмежень. Сільське господарство – це не тільки сфера виробництва, а й сфера життя. Економічна поведінка господарюючих суб'єктів на селі формується не стільки ринком, скільки сукупністю соціальних відносин і норм, що складають інституційне середовище сільського розвитку.

2.4. Землекористування в корпоративному секторі та шляхи підвищення його ефективності

Як зазначалось у попередніх підрозділах, землекористування в Україні має ознаки інтенсивного із одночасним розширенням земельних масивів в користуванні корпоративним сектором.

Протягом останнього десятиліття українські землі знаходились під тиском інтенсивного антропогенного впливу через порушення технології вирощування сільськогосподарських культур. Результатом цих дій стали колосальні втрати родючості ґрунтів, поширення процесів вітрової та водної ерозії, спустошення сільських територій. Інтенсифікація використання земельних ресурсів посилює негативний соціоекономічний вплив на сільський розвиток.

Використання землі сільськогосподарськими підприємствами в Україні характеризується надмірним розорюванням сільськогосподарських угідь, нарощуванням площ посівів найбільш привабливих сільськогосподарських культур (монокультуризацією) та незбалансованим хіміко-техногенним впливом на ґрунт, що не відповідає головним засадам інтенсифікації використання земельних ресурсів. У класичному розумінні інтенсифікація означає раціональне використання землі в межах територіально визначеної ділянки. Головним завданням тут є підвищення економічної родючості ґрунту, що є сукупністю його природної та штучної родючості, тобто такої, що створюється шляхом дотримання належної культури землеробства.

Виробництво сільськогосподарської продукції в корпоративному секторі планується переважно, виходячи із потреби досягнення швидкої окупності вкладеного капіталу. Проте в землевикористанні досягнення короткострокових цілей не завжди узгоджується із стратегічними завданнями. Наприклад, порушення сівозміни на користь прибуткових сільськогосподарських культур зазвичай супроводжується виносом корисних речовин швидше, ніж ґрунт здатен їх нагромаджувати. При цьому економічна ефективність господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників беззаперечна, проте виникають великі сумніви з приводу доцільності саме такої практики землевикористання.

Щодо розораності сільськогосподарських угідь, то її рівень у корпоративному секторі ще у 2005 р. становив майже 90%, а у 2011 р. він досягнув 95% (рис. 2.2). Це пояснюється тим, що сільськогосподарські підприємства практично не орендують інших сільськогосподарських угідь, окрім тих, які можна розорати і використати під посів сільськогосподарських культур.

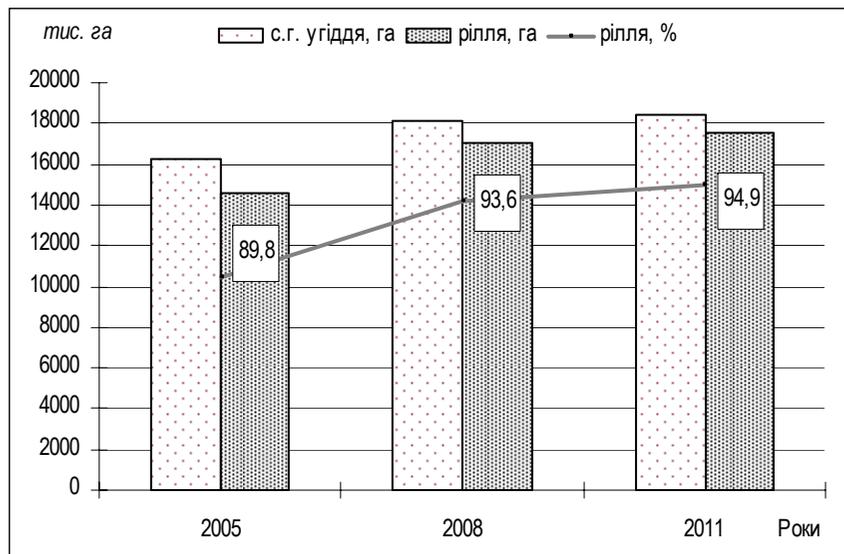

Рис. 2.2. Динаміка землекористування корпоративного сектора, 2005–2011 рр.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма статистичної звітності №-50 сг.).

Аналіз розмірів землекористування і використання земель в корпоративному секторі свідчить про стрімке нарощення ним обсягів оброблюваних земель і посівів вигідних культур практично на всій території країни, окрім західних областей. Якщо в 2004 р. лише у Черкаській області сільськогосподарські підприємства обробляли понад 55% усієї площі сільськогосподарських угідь, то в 2011 р. кількість областей з такою часткою землекористування господарствами корпоративного сектора становила вже вісім. Протягом аналізованого періоду в посівних площах сільськогосподарських підприємств домінувала обмежена кількість сільськогосподарських культур: пшениця, кукурудза, соняшник та ріпак. Зокрема, в західних областях з року в рік відбувалось нарощення ріпаку, в центральних і східних – переважали кукурудза та соняшник (рис. 2.3). Ці культури є найбільш виснажливими та їхнє вирощування, навіть при досконалій системі удобрення повинно чергуватись інтервалом у 7–8 років⁹².

⁹² Зінченко О.І., Салатенко В.Н., Білоножко М.А. Рослинництво. – К.: Аграрна освіта, 2001. – 591 с.

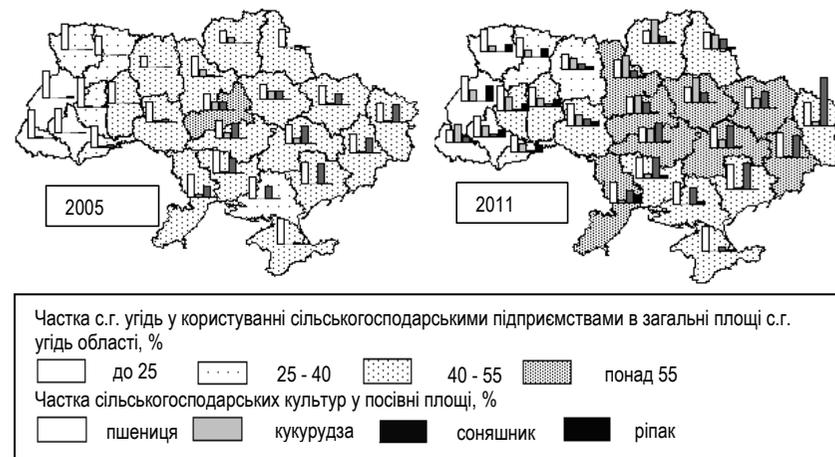

Рис. 2.3. Землекористування і посіви основних культур в сільськогосподарських підприємствах, 2005–2011 рр.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма статистичної звітності №-50 сг.).

У 2011 р. в корпоративному секторі було удобрено близько 76% оброблюваних земель із внесенням 68 кг поживних речовин на гектар посівної площі; при цьому площа, на якій вносились органічні добрива, становила лише 2,0 %, а рівень внесення 0,5 т/га. В структурі мінеральних добрив співвідношення між азотомісткими, калійними та фосфорними добривами становило 1:0,18:0,21, тоді як раціональним є співвідношення 1:1:0,9. Спостерігається помітна тенденція до збільшення частки азотних добрив у загальній структурі, а внесення решти постійно зменшується (рис. 2.4).

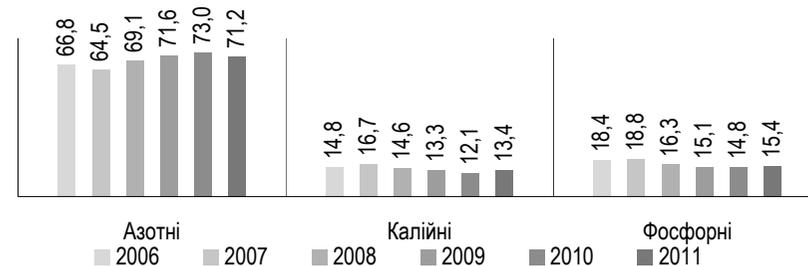

Рис. 2.4. Структура використання мінеральних добрив у господарствах корпоративного сектора, %

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (внесення мінеральних та органічних добрив під урожай сільськогосподарських культур 2006–2011 рр.).

Причини критично мінімального внесення органічних добрив криються у відсутності тваринництва та зменшенні існуючого поголів'я ВРХ і свиней в аграрних підприємствах. Це поки що дає можливість отримувати прийнятний рівень урожайності без внесення органічних добрив: українські чорноземи достатньо насичені корисними речовинами і можуть певний час підтримувати урожайність сільськогосподарських культур на належному рівні. Але без зміни такої практики наслідки її можуть бути незворотними.

У загальній структурі витрат корпоративного сектора на виробництво продукції рослинництва найбільші частки зараз належать мінеральним добривам і паливно-мастильним матеріалам (табл. 2.8). Високі рівні цих витрат спричинені швидше розширенням площі угідь у користуванні, ніж заходами, спрямованими на збільшення урожайності сільськогосподарських культур та покращення якості ґрунту. В умовах використання великих земельних масивів через збільшення валових витрат дуже важко, а іноді навіть неможливо ретельно дотримуватись усіх вимог технологічного процесу. Мінімізуючи витрати, господарства домагаються більших обсягів продукції за рахунок використання природного потенціалу земельних ресурсів. Виникає диспропорція між виносом поживних речовин із ґрунту та їхнім відновленням. Нівелюється значення землі як довготривалого активу, орієнтованого на перспективу.

Таблиця 2.8.

Структура виробничих витрат корпоративного сектора, 2010 р.

Показник	Виробничі витрати		Насіння		Добрива		Паливо		Заробітна плата		Інші прямі витрати	
	млрд грн	млрд грн	%	млрд грн	%	млрд грн	%	млрд грн	%	млрд грн	%	
Пшениця	10,36	1,13	10,9	2,01	19,4	1,45	14,0	0,83	8,0	2,67	25,8	
Кукурудза	6,92	1,11	16,0	1,24	17,9	0,82	11,8	0,44	6,3	1,65	23,8	
Соняшник	7,68	1,00	13,1	0,98	12,8	1,25	16,3	0,61	7,9	2,07	26,9	
Ріпак	2,39	0,25	10,3	0,56	23,5	0,29	12,0	0,15	6,1	0,52	21,7	
Усього	27,35	3,49	-	4,79	-	3,81	-	2,02	-	6,91	-	

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма статистичної звітності №-50 сг.).

Слід зазначити, що впровадження новітніх технологій дозволяє залучати до роботи меншу кількість працівників і відповідно зменшувати витрати на оплату праці. Отже, із розширенням землекористування корпоративних формувань рівень зайнятості в аграрному виробництві знижується. Яскравим свідченням цього є той факт, що за останні 5 років площа землі

в обробітку в розрахунку на одного працівника, зайнятого в сільськогосподарських підприємствах, збільшилась вдвічі.

Домінування монокультури, надмірна розораність і незбалансоване внесення добрив зумовлюють низку негативних явищ, які проявляються в деградації земельних ресурсів, зниженні родючості ґрунту, посиленні ерозійних процесів, забрудненні хімічними речовинами та пестицидами ґрунтів, водойм, повітря, звуженні біорізноманіття, зниженні рівня здоров'я населення.

Сучасна сільськогосподарська практика корпоративного сектора порушує основний закон раціонального землекористування, не забезпечуючи відновлення ґрунтів внаслідок деструктивної інтенсифікації використання земель господарюючими суб'єктами. Для пом'якшення негативних тенденцій важливо, щоб землекористування здійснювалось із дотриманням основних засад сталого агрогосподарювання.

Сучасний рівень урожайності більшості сільськогосподарських культур є низьким навіть порівняно з останнім роком існування Радянського Союзу. За період з 1990 р. по 2011 р. урожайність деяких культур істотно коливалась по роках, але стабільного зростання при цьому не спостерігалось. Так, завдяки сприятливим кліматичним умовам у 2008 р., урожайність практично всіх сільськогосподарських культур була вищою, ніж в попередні роки, але надалі знову знизилась (табл. 2.9).

Серед екологічно безпечних та економічно обґрунтованих механізмів підвищення урожайності сільськогосподарських культур важливим є застосування вірно розрахованої сівозміни. Її дотримання полягає в тому, щоб кожна культура розміщувалась в агротехнічно кращих умовах і готувала сприятливі умови для наступної культури. З метою планування аграрного виробництва на науковій основі Міжнародним інститутом прикладного і системного аналізу (IIASA) і Інститутом економіки та прогнозування НАН України була розроблена математична модель оптимізації сівозміни. Із її запровадженням господарська діяльність аграрних виробників може бути спрямована на покращення землекористування в корпоративному секторі сільського господарства.

Науково обґрунтована сівозміна являється дієвим механізмом, здатним протистояти мінливим кліматичним умовам і сприяти покращенню ефективності використання земельних ресурсів. Для її моделювання була застосована дворівнева стохастична модель оптимізації, що розроблялась для

аналізу продовольчої безпеки і соціоекономічних аспектів сталого сільсько-го розвитку в Україні⁹³.

Таблиця 2.9.

**Урожайність сільськогосподарських культур в Україні,
1990 – 2011 рр., ц/га**

Показник	Роки				Абсолютне відхилення 2011 до 1990 рр.
	1990	2005	2008	2011	
Пшениця	40,2	28,7	37,4	33,9	-6,3
Жито	24,3	16,5	22,4	16,5	-7,8
Зернобобові	23,3	19,3	21,8	14,4	-8,9
Гречка	11,6	6,7	8,6	9,7	-1,9
Кукурудза	37,9	45,9	49,5	68,6	30,7
Ячмінь	33,9	20,4	30,7	24,7	-9,2
Овес	26,8	16,8	21,2	16,2	-10,6
Насіння соняшнику	15,7	12,8	15,8	19,0	3,3
Ріпак	14,5	14,7	21,0	17,4	2,9

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Модель будувалася для сівозміни, що складається із 7 основних культур: пшениці, жита, ячменю, кукурудзи, соняшнику, сої і ріпаку. Досліджено їхнє оптимальне розміщення в сівозміні, що дозволяє мінімізувати різницю між отриманою $a_{ij}(\omega)$ і деякою бажаною урожайністю, де i – індекси культур та j – їхні виробники (адміністративні райони / області). Модель дозволяє аналізувати можливості наближення до бажаної урожайності (зменшення різниці між отримуваною і бажаною урожайністю) із мінімальними на це витратами в умовах ресурсних обмежень із дотриманням належних сільськогосподарських норм.

Базою даних для аналізу послужили показники, зібрані із різних джерел і відповідним чином гармонізовані. Для моделі були відібрані такі показники: урожайність, посівна площа, попит на продовольство, прибуток, виробнича собівартість, ціна реалізації продукції, валовий збір тощо. Модель вираже-

⁹³ Borodina A., Borodina E., Ermolieva T., Ermoliev Y., Fischer G., Makowski M., van Velthuisen (2012). Food security and socio-economic risks of agricultural production intensification in Ukraine: a model-based policy decision support. Submitted to K. Marti, Y. Ermoliev, M. Makowski (Eds.), *Coping with Uncertainty: Robust Solutions*. Springer Verlag, Berlin; 2. Borodina A. (2009). *Food Security and Socioeconomic Aspects of Sustainable Rural Development in Ukraine*. Interim Report IR-09-053, International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA), Laxenburg, Austria; 3. Kirizyuk S. (2010). *Model-based risk-adjusted planning for sustainable agriculture under agricultural trade liberalization: Ukrainian case study*. Interim Report IR-10-016, International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA), Laxenburg, Austria

на просторово, включає показники на рівні адміністративних районів (490) і областей (25).

У розрахунках закладені ресурсні обмеження, що дозволяють обмежувати використання землі та інших природних ресурсів (вода, земля, повітря) в допустимих для навколишнього середовища нормах. Обмеження щодо продовольчої безпеки враховують прямий попит на продовольство і непрямий попит, наприклад, зобов'язання за міжнародним експортом і міжрегіональною торгівлею всередині країни.

Вирощування основних сільськогосподарських культур розосереджено за районами або областями. Під $x_{ij} \geq 0$ ми розуміємо площу вирощування культури i в області j для задоволення попиту d_{ij} в культурі i . Діяльність підприємств за місцем розташування j охарактеризовано такою агрегованою виробничою функцією:

$$I_j = \sum_{i=1}^n P_{ij} a_{ij}(\omega) x_{ij} - \sum_{i=1}^n c_{ij} x_{ij} - \sum_{i=1}^n \pi_{ij} + \sum_{i=1}^n \varphi_{ij} x_{ij} \max \{0, a_{ij}^* - a_{ij}(\omega)\} P_{ij} + \sum_k P_{ki} z(\omega)_{kij} - \sum_k P_j z(\omega)_{ijk}, \quad (1)$$

де: $j = \overline{1 : n}$ ($n = 490$ або $n = 491$, якщо береться до уваги експорт товарів за кордон). В (1) прибуток підприємств визначений як різниця між валовим доходом (виручкою) і сукупними витратами. Прибуток складається із доходів від продажу продукції $\sum_{i=1}^n P_{ij} a_{ij}(\omega) x_{ij}$ та з інших джерел

$\sum_{i=1}^n \varphi_{ij} x_{ij} \max \{0, a_{ij}^* - a_{ij}(\omega)\} P_{ij}$. Витрати складаються із виробничих $\sum_{i=1}^n c_{ij} x_{ij}$ та інших витрат $\sum_{i=1}^n a_{ij}$, наприклад плата за кредит.

Міжрегіональні потоки визначені як різниця між вартістю закупівлі продукції $\sum_k P_{ki} z_{kij}$ в області j і вартістю реалізованої продукції $\sum_k P_{ki} z_{kij}$, із області j . Торгівля перерозподіляє товари між виробниками і споживачами з метою задоволення вимог регіональної і національної безпеки з понесенням мінімальних витрат.

Отримані результати в просторовому виразі представлено на рис. 2.5 – 2.8. Для спрощення візуального сприйняття вони агреговані до обласного рівня (24 області і Автономна Республіка Крим). На рисунках відображені існуючі частки посівів відповідних культур у загальній площі посівів сільськогосподарських підприємств і можливі частки посівів цих культур після запровадження сівозмін, сформованих у процесі моделювання.

Отже, після запровадження пропонованих сівозмін можливе збільшення виробництва пшениці у Вінницькій, Київській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Хмельницькій та Чернігівській областях (рис. 2.5). В АР Крим, Волинській і Чернівецькій областях можливе значне скорочення вирощування цієї культури. У Запорізькій та Дніпропетровській областях площа під посів майже не зміниться.

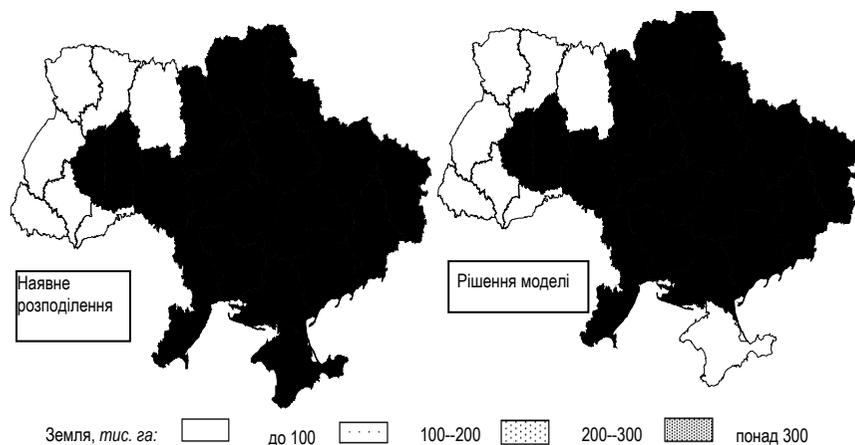

Рис. 2.5. Посівна площа пшениці до і після моделювання, тис. га

В більшості центральних, південних і східних областей пропонується нарощення виробництва кукурудзи (рис. 2.6). Зокрема, в Одеській, Черкаській і Полтавській областях можливе значне нарощення культури. Серйозних змін до частки кукурудзи в сівозміні таких областей, як: Волинська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернігівська не запропоновано. Проте у Закарпатській, Львівській і Рівненській модель пропонує суттєво скоротити її вирощування.

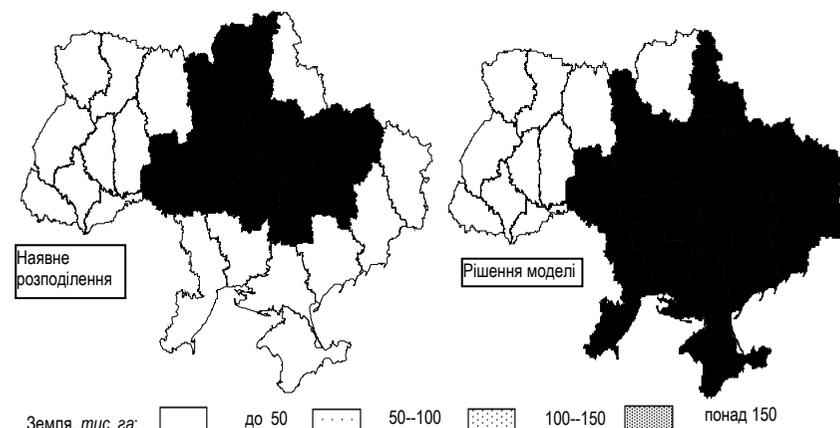

Рис. 2.6. Посівна площа кукурудзи до і після моделювання, тис. га

Вирощування соняшнику сконцентровано на відкритих площах східної і центральної частини країни (рис. 2.7). Модель дає підстави пропонувати розсередження його вирощування за областями таким чином, щоб забезпечити зменшення навантаження на ґрунти Кіровоградської, Луганської, Одеської, Полтавської та Херсонської областей.

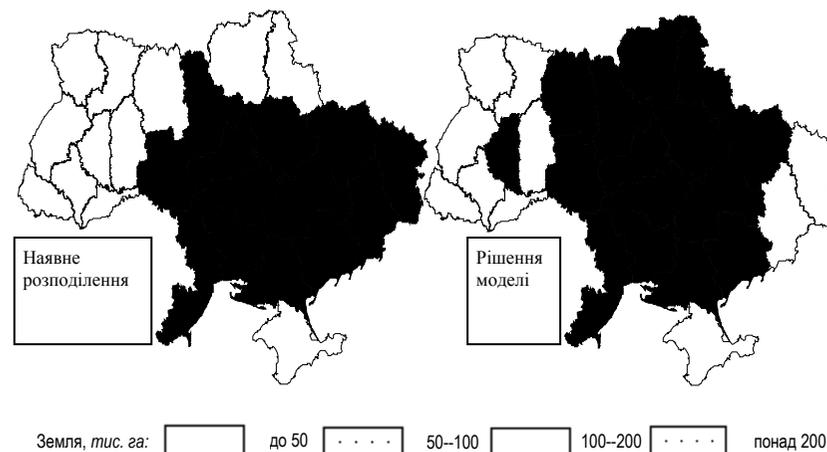

Рис. 2.7. Посівна площа насіння соняшника до і після моделювання, тис. га

Що стосується насіння ріпаку, то лише у двох областях (Рівненській і Дніпропетровській) пропонується залишити рівень його вирощування (рис. 2.8). На решті території країни можливе значне зменшення площ посіву під цією культурою. Так, у південних та західних областях (Одеській, Чернівецькій, Івано-Франківській та інших областях) пропонується значне скорочення насіння ріпаку в сівозміні, а в деяких областях навіть повністю скоротити його вирощування, що дозволить створити умови для відновлювальних процесів ґрунту.

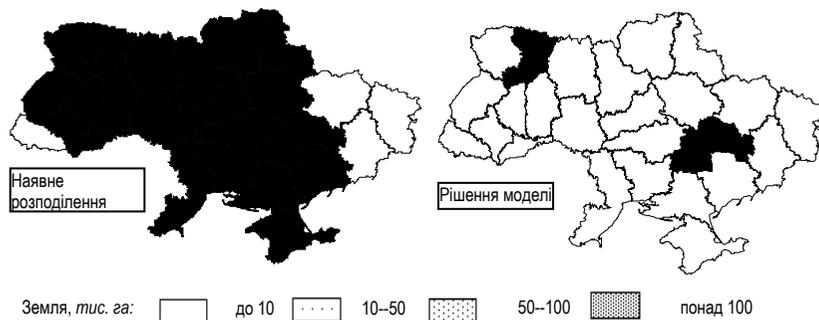

Рис. 2.8. Посівна площа насіння ріпаку до і після моделювання, тис. га

Таким чином, розрахована сівозміна забезпечить чергування сільськогосподарських культур і дозволить виробникам мінімізувати виробничі витрати. Результати гарантують дотримання належних норм використання природних ресурсів.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ (СІМЕЙНЕ) ГОСПОДАРЮВАННЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

3.1. Роль в сільськогосподарському виробництві і сільському розвитку

Як уже зазначалося, дуальність організаційної структури сільського господарства України проявляється у наявності в ньому двох типів виробників – корпоративних та індивідуальних. Індивідуальні представлені фермерськими господарствами (підприємницькими формуваннями зі статусом юридичної особи) і господарствами населення, що провадять сільськогосподарську діяльність з метою як самозабезпечення продуктами харчування, так і виробництва товарної продукції.

Категорія "господарства населення" об'єднує виробників сільськогосподарської продукції, які не мають статусу юридичної особи. Ними є: особисті селянські господарства; громадяни, що займаються сільськогосподарською діяльністю на землях, виділених для будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель, ділянках колективного й індивідуального садівництва і городництва, дачних ділянках; фізичні особи – підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства.

Відповідно до законодавства фермерське господарство може бути створене одним громадянином, або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї. Подібне формулювання міститься і в Законі України "Про особисте селянське господарство". Зазначений порядок створення (діяльності) згаданих господарств дає підстави вважати їх формами сімейного господарювання. Такими ж фактично є й інші господарства населення. Оскільки ж проблеми сімейного господарювання у вітчизняному аграрному секторі найбільш рельєфно проявляються в сегменті господарств населення, а думки щодо перспектив розвитку цих господарств як у науковців, так і в управлінців та широкого загалу істотно розходяться, подальший розгляд питань, винесених у заголовок цього розділу, розглядатимемо на прикладі господарств населення.

У процесі ринкових трансформацій аграрного сектора господарства населення отримали широкий доступ до земельних ресурсів і можливість за-

лучення до сільськогосподарської діяльності, переважно вимушеної, надлишку робочої сили, який утворився внаслідок звільнення з роботи працівників сільськогосподарських та інших підприємств і організацій. Нарощувалась й їхня матеріально-технічна база. Якщо у 1990 р. у користуванні цих господарств перебувало 2,7 млн га сільськогосподарських угідь, то у 2001 р. – 9,7, а у 2011 р. – 16,0 млн га. Чисельність зайнятих у господарствах населення у 1990 р. не визначалася (їхня діяльність вважалася "підсобною"); у 2001 р. вона оцінювалася на рівні 1,6 млн, у 2010–2011 рр. – 2,2–2,6 млн осіб. У 2011 р. 15% сільських домогосподарств мали певні технічні засоби, майже 73% використовували для обробітки землі трактор (власний або на засадах платного обслуговування).

Завдяки зазначеному в кризових умовах перехідного періоду господарства населення пом'якшили негативні для продовольчого забезпечення країни наслідки катастрофічного спаду виробництва у секторі сільськогосподарських підприємств. Унаслідок різноспрямованої динаміки виробництва у 1990-ті роки в сільськогосподарських підприємствах (– 72,4%) і господарствах населення (+ 11,2%) співвідношення між ними у структурі валової продукції сільськогосподарства змінилося від 70:30% у 1990 р. до 38:62% у 2000 р. У 2001–2011 рр. обсяги виробництва в сільськогосподарських підприємствах за вагомої державної підтримки збільшилися на 91,1%, а в господарствах населення, що не мали такої підтримки, – на 21,1%; їхні частки у валовій продукції сільськогосподарства у 2011 р. становили відповідно 45 та 48%; ще 7% припадало на фермерські господарства (табл. 3.1). Загалом же сільськогосподарське виробництво в усіх категоріях господарств у 2011 р. досягнуло 83% рівня 1990 р., у тому числі в сільськогосподарських підприємствах становило 53%, а в господарствах населення – 135% цього рівня.

При цьому за період реформ господарства населення значною мірою утримали обсяг виробництва *тваринницької* продукції – у 2000 р. виробляли 82,0% від рівня 1990 р., тоді як сільськогосподарські підприємства допустили спад до 15,0% від цього рівня. У подальшому зростання у тваринництві відбувалося здебільшого за рахунок сільськогосподарських підприємств, а в господарствах населення спостерігалось поступове зменшення обсягів. Та все ж понад 59% валової продукції тваринництва 2011 р. виробляли саме господарства населення.

Загального приросту виробництва сільськогосподарської продукції господарства населення досягають завдяки рослинницьким галузям, вартість валової продукції рослинництва яких у 2011 р. перевищувала рівень 1990 р.

Динаміка і структура валової продукції сільського господарства за групами виробників, 1990–2011 рр.

Показник, роки	Всі категорії господарств	в тому числі		
		сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення
Валова продукція сільського господарства у постійних цінах 2010 р. млрд грн:				
1990	282,8	199,2	–	83,6
2000	151,0	54,9	3,1	93,0
2005	179,6	64,6	8,2	106,8
2008	201,6	87,4	14,1	100,1
2009	197,9	84,1	12,1	101,7
2010	194,9	82,1	12,0	100,8
2011	233,7	104,9	16,2	112,6
Індекси валової продукції, %				
1990	100,0	100,0	–	100,0
2000	53,4	27,6	100,0	111,2
2005	63,5	32,4	264,5	127,7
2011	82,6	52,7	522,6	134,7
Частка типів господарств у виробництві валової продукції, %				
1990	100,0	70,4	–	29,6
2000	100,0	36,3	2,1	61,6
2005	100,0	35,9	4,6	59,5
2011	100,0	44,9	6,9	48,2

Джерело: Сільське господарство України 2011: стат. збірник / Держ. служба статистики України. – К., 2012. – С. 44, 46, 166.

у 2,5 раза, а рівень 2000 р. – у 1,5 раза. Приріст виробництва відбувся в усіх основних рослинницьких галузях, включаючи плідництво і ягідництво, продукція яких упродовж тривалого часу не досягала рівня 1990 р. (табл. 3.2).

Водночас при цьому чітко вирізняються два процеси: вагоме зростання обсягів виробництва у традиційних для господарств населення галузях – картоплярстві й овочівництві та освоєння цим сектором таких не властивих (чи мало властивих) для нього раніше галузей, як зернове господарство, буряківництво та вирощування насіння соняшника. Якщо виробництво картоплі та

овочів у 2011 р. збільшилося порівняно з 1990 р. у 2,0–4,6 раза, то зернових і насіння соняшника – у 9–22 рази. Буряківнича ж галузь в секторі господарств населення, будучи практично новоствореною, відзначилася ще стрімкішим зростанням. Господарства населення займають вагоме становище у рослинницьких галузях: у картоплярстві, овочівництві, плодівництві та ягідництві забезпечують виробництво 84–97% усього обсягу продукції, у зерновому господарстві, буряківництві та вирощуванні соняшнику – 8–32%.

Таблиця 3.2

Динаміка виробництва основних видів сільськогосподарської продукції в господарствах населення, 1990–2011 рр.

Вид продукції	1990	2000	2011	2011, % до 1990	Довідково: частка у продукції галузі 2011, %
Продукція рослинництва					
Зернові та зернобобові культури, тис. т	1445,2	4494,8	12527,5	у 8,7 разів більше	22,1
Цукрові буряки (фабричні), тис. т	2,8	1604,7	1595,1	у 0,6 тис. разів більше	8,5
Соняшник, тис. т	61,6	431,7	1381,7	у 22 рази більше	15,9
Картопля, млн т	11,9	19,6	23,5	197,5	96,9
Овочі, тис. т	1794,3	4835,0	8292,4	462,1	84,3
Плоди та ягоди, тис. т	1554,6	1188,5	1596,5	102,1	84,2
Продукція тваринництва					
М'ясо (у забійній вазі), тис. т	1258,8	1224,7	928,5	73,8	43,3
Молоко, тис. т	5874,2	8989,2	8840,1	150,5	79,7
Яйця, млн шт	6160,7	5831,3	6951,6	112,8	37,2
Вовна, тис. т	3,3	2,1	3,2	97,0	83,3
Мед, тис. т	40,0	48,9	68,8	172,0	97,9

Джерело: Сільське господарство України 2011: стат. збірник / Держ. служба статистики України. – К., 2012. – С. 87, 126.

Серед тваринницьких галузей найбільші позитивні зрушення у господарствах населення відбулися в молочному скотарстві та бджільництві – обсяги виробництва продукції 2011 р. порівняно з 1990 р. збільшилися – в 1,5 раза молока і на 72% меду. Зросло також виробництво яєць на 12,8%. Водночас виробництво м'яса зменшилося на 26,2%, а вовни на 3%. Окрім м'яса і яєць, господарства населення займають нині домінуючі позиції за

всіма іншими видами тваринницької продукції. Це забезпечується переважною часткою господарств населення у загальному поголів'ї худоби (табл. 3.3). При цьому якщо у поголів'ї ВРХ їхня частка становить $\frac{2}{3}$, у тому числі корів – понад $\frac{3}{4}$, то вівці та кози, коні, кролі і бджолосім'ї на рівні 83–99% утримуються у господарствах населення. Разом з тим, слід звернути увагу на поступове посилення тенденції скорочення більшості видів поголів'я худоби і птиці у цій категорії господарств.

Таблиця 3.3

Динаміка поголів'я худоби та птиці в господарствах населення, 1990–2011 рр., тис. голів

Вид худоби	1990	2000	2011	2011, % до 1990	Довідково: частка у загальному поголів'ї 2011, %
Велика рогата худоба	3540,1	4386,4	2915,2	82,3	65,9
у т.ч. корови	2186,6	3107,3	1998,5	91,4	77,4
Свині	5355,7	5237,9	4054,0	75,7	55,0
Вівці та кози	1253,2	1461,7	1449,4	115,6	83,3
Коні	37,5	45,4	358,8	956,8	90,7
Кролі	6161,2	5527,9	5518,3	89,6	97,8
Птиця, млн голів	113,1	98,4	95,0	84,0	47,3
Бджоли, тис. сімей	2527,3	2515,3	2807,0	111,1	97,1

Джерело: Сільське господарство України 2011 : стат. збірник / Держ. служба статистики України. – К., 2012. – С. 116, 117.

Як уже згадувалося, в процесі ринкових трансформацій в аграрному секторі обсяги землекористування господарств населення істотно зросли. Цьому сприяли дозвіл збільшувати до 2,0 га граничний розмір земельної ділянки для ведення особистого селянського господарства (ОСГ), надання можливості приєднати земельні паї до особистих господарств і передання у власність громад ділянок для сінокошення й випасання худоби. Вирішальну роль у розширенні землекористування відіграло саме передання громадянам земель для товарного виробництва сільськогосподарської продукції (приєднання паїв). Якщо у 1990 р. у громадян зовсім не було угідь цього виду цільового призначення, то у 2000 р. на них припадало 27%, а 2011 р. – уже 59,2% загальної площі землекористування. Істотно збільшилася також площа угідь для ведення особистих селянських господарств (табл.3.4).

Одночасно із збільшенням обсягів землекористування зростало і технічне оснащення господарств населення. У 2011 р. в них нараховувалося

179 тис. шт. тракторів, 65 тис. шт. мінітракторів і мотоблоків, 2,2 тис. шт. зернозбиральних комбайнів, чимало інших машин і знарядь, що використовуються у виробництві і переробці сільськогосподарської продукції. Кількість тракторів у населення перевищила їхню чисельність у сільськогосподарських підприємствах (147,1 тис. шт.). І хоча в населення цей та інші види техніки представлені менш потужними, ніж в сільгоспідприємствах, і старішими за часом випуску машинами, та й належать вони лише частині домогосподарств, все ж таки їхня наявність дозволяє широкому колу селянських господарств виконувати найважчі роботи за допомогою механізмів, що значною мірою спростовує поширену думку про "примітивний спосіб виробництва на базі сапи і лопати".

Таблиця 3.4

**Площа сільськогосподарських угідь у користуванні громадян,
1990–2011 рр.**

Цільове призначення	1990 р.	2000 р.	2011 р.	2011 р. +, – до 1990 р.
Всього сільськогосподарських угідь, тис. га	2669,0	8543,4	15984,0	+13315
Із загальної кількості:				
– ведення особистих селянських господарств та ділянки для будівництва й обслуговування житлового будинку та господарських будівель	2476,4	4323,8	4984,3	+2507,9
частка у загальному обсязі, %	92,8	50,6	31,2	х
– товарне виробництво	-	2306,7	9471,9	+9471,9
частка у загальному обсязі, %	-	27,0	59,2	х
– ділянки для сінокошіння та випасу худоби	-	1429,5	1150,6	+1150,6
частка у загальному обсязі, %	-	16,7	7,2	х
– колективні та індивідуальні сади	127,4	180,3	184,6	+57,2
частка у загальному обсязі, %	4,7	2,1	1,1	х
– колективні та індивідуальні городи	65,2	299,6	184,7	+119,5
частка у загальному обсязі, %	2,5	3,5	1,1	х

Джерело: складено за даними: Сільське господарство України 2011 : Стат. збірник / Держ. служба статистики України. – К., 2012. – С. 78.

Крім вагомого внеску у виробництво сільськогосподарської продукції, господарства населення виконують важливі суспільні функції: забезпечення населення продуктами харчування, самозайнятості громадян, економічної бази розвитку сільських територій, соціальної бази відтворення селянства тощо. Тим самим вони чи не найповніше з-поміж інших суб'єктів господарювання в сільському господарстві забезпечують реалізацію галузю її багатofункціональної місії і формують засади сталого сільського розвитку.

Про вагому роль господарств населення у забезпеченні продовольчої безпеки країни достатньо повно свідчать дані табл. 3.2 щодо їхньої частки у виробництві окремих видів продукції, зокрема тих, які становлять основу харчування населення і функціонування внутрішнього продовольчого ринку. Продовольче самозабезпечення – найперший (базовий) мотив сімейного господарювання в сільському господарстві. Його результати, виступаючи запорукою виживання селян в мінливих соціально-економічних умовах, в процесі суспільного розвитку виходять за межі домогосподарств і служать задоволенню потреб у продовольстві дедалі більших людських спільнот.

Зазначене проявилось, зокрема, у кризові 90-і роки минулого століття, коли загальні обсяги сільськогосподарського виробництва в Україні скоротилися майже удвічі, але в господарствах населення вони зросли на 11%. Водночас, збільшуючи виробництво сільськогосподарської продукції у власних господарствах, сільські жителі (як і міські) істотно зменшили споживання продуктів харчування, причому рівень споживання окремих продуктів у них виявився навіть нижчим, ніж у міського населення. За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2000 р. в середньому за місяць в розрахунку на одну особу у міських поселеннях було спожито м'яса і м'ясопродуктів 3,3 кг, а в сільській місцевості – 3,2 кг, яєць відповідно 20 і 16 шт., овочів і баштанних – 9,7 і 9,3 кг, фруктів, ягід і винограду – 2,7 і 1,9 кг. Замість того, щоб самим споживати вироблену продукцію, селяни її продавали, щоб на виручені гроші придбати найнеобхідніші промислові товари, і таким чином "ділилися" з міськими жителями виробленим продовольством.

Послаблення функції продовольчого самозабезпечення і посилення товарного спрямування господарств населення продовжувалось і після 2000 р. Проте, на відміну від 90-х років, цей процес не супроводжувався подальшим самообмеженням селян у споживанні продуктів харчування, що стало можливим завдяки збільшенню їхніх грошових доходів, отриманих з інших джерел. Навпаки, споживання ними основних продовольчих товарів у 2011 р. порівняно з 2000 р. загалом збільшилося: м'яса і м'ясопродуктів – на 1,1 кг в середньому на місяць в розрахунку на 1 особу, або на 34%, яєць – на 3 шт., овочів і баштанних на 0,85 кг, фруктів і ягід – на 0,5 кг. Водночас скоротилося використання в їжу картоплі, що в поєднанні зі збільшенням м'яса, овочів і фруктів свідчить про поліпшення якості харчування, а також молока і молокопродуктів, що пов'язано зі зменшенням поголів'я корів. При цьому споживання селянами продуктів, вироблених у власних господарствах, зменшилося (табл. 3.5).

Як видно з даних табл. 3.5, частка власного виробництва у загальному обсязі спожитих у сільських домогосподарствах м'яса і м'ясопродуктів скоротилася з 61,0% 2000 р. до 34,5% 2011 р., молока і молокопродуктів – з 64,5 до 41,2%, овочів і баштанних – з 75,5 до 49,2%, фруктів, ягід, горіхів і винограду – з 68,8 до 33,7% відповідно. Водночас зросли обсяги спожитих продуктів, закуплених, або отриманих у подарунок чи як допомогу. Зазначене свідчить про розшарування господарств населення: одна їхня частина припиняє виробництво певних видів продукції (зокрема тваринницької, а також овочів, фруктів, ягід), інша – нарощує це виробництво як з метою задоволення внутрішньосільського попиту, так і для постачання на інші продовольчі ринки.

Таблиця 3.5

Споживання продуктів харчування в сільських домогосподарствах, 2000–2011 рр. (в середньому за місяць, в розрахунку на 1 особу), кг

Вид продукції	2000			2006			2011			2011, (+, -) до 2000	
	усього	у тому числі власного виробництва		усього	у тому числі власного виробництва		усього	у тому числі власного виробництва		всієї продукції	у тому числі власного виробництва
		%	кількість		%	кількість		%	кількість		
М'ясо, м'ясопродукти та сало	3,2	61,0	1,9	3,8	38,1	1,4	4,3	34,5	1,5	+1,1	-0,4
Молоко, молокопродукти та масло	20,5	64,5	13,2	23,3	42,0	9,8	18,6	41,2	7,7	-1,9	-5,5
Яйця, шт.	16,0	79,3	13,0	17,0	74,5	12,7	19,0	70,4	13,4	+3,0	+0,4
Картопля	13,1	88,4	11,6	11,4	93,7	10,7	9,8	83,7	8,2	-3,3	-3,4
Овочі і баштанні	9,3	75,5	7,0	9,3	56,2	5,2	10,1	49,2	5,0	+0,8	-2,0
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	1,9	68,8	1,3	1,8	39,1	0,7	2,4	33,7	0,8	+0,5	-0,5

Джерело: розраховано за даними статистичних збірників: Витрати і ресурси (доходи) домогосподарств України за відповідні роки.

Виконання господарствами населення функції сільськогосподарської галузі як економічної бази розвитку сільських територій проявляється насамперед у тому, що вони є місцем прикладання праці членів сільських до-

могосподарств і джерелом формування ресурсів (доходів) цих домогосподарств. У кризові 1990-і роки, коли понад 3 млн сільських жителів втратили роботу в сільськогосподарських підприємствах, що реформувалися, та були звільнені з підприємств і організацій інших галузей (у тому числі розташованих у містах), виробництво сільськогосподарської продукції у власних господарствах стало засобом виживання більшості сільських сімей. Нині ж, коли чисельність зайнятих в сільськогосподарських підприємствах і далі зменшується, до праці в них все більше залучаються міські жителі і трудові мігранти, а несільськогосподарські види діяльності на селі розвиваються вкрай повільно, зайнятість місцевого населення в особистих (сімейних) селянських господарствах залишається вагомим стабілізуючим чинником функціонування сільських територій.

У різні періоди соціально-економічного розвитку села господарствам населення належала різна роль у ресурсному забезпеченні життєдіяльності сільських сімей. У 1995 р., наприклад, частка натуральних і грошових надходжень від особистих господарств досягала 57%, а у 2000 р. – 48,3% сукупних доходів (ресурсів) сільських домогосподарств. Надалі сукупні ресурси, зокрема надходження від заробітної плати працюючих за наймом членів домогосподарств, пенсії і допомоги особам, які мали право на їх отримання, зростали значно вищими темпами, ніж доходи від особистих господарств, внаслідок чого частка останніх зменшувалась. У 2011 р. вона становила 22,4% від загального обсягу сукупних ресурсів, що удвічі з лишнім менше порівняно з 2000 р. Водночас сумарні надходження від особистих господарств сільського населення (вартість спожитих продуктів власного виробництва і доходи від продажу сільськогосподарської продукції) в поточних цінах збільшились проти 2000 р. у 3,6 раза. При цьому співвідношення між двома зазначеними частинами сумарних надходжень змінювалось на користь товарної продукції: її частка зросла від 27,8% у 2010 р. до 45,2–49,5% у 2008–2011 рр. (табл. 3. 6).

Отже, господарства населення є одним із основних економічних чинників забезпечення його життєдіяльності на сільських територіях (в окремих місцевостях – визначальним), іншими словами – одним із життєзабезпечуючих чинників сільського розвитку. Причому дія цього чинника особлива – стабілізуюча. В періоди економічного зростання чи відносно стабільного функціонування економіки, коли сільське населення має інші, крім своїх господарств, місця прикладання праці і вагомі джерела доходів, його роль нібито відходить "на другий план", а відносний внесок у формування сукупних

ресурсів домогосподарств зменшується. У кризові ж періоди виробництво продукції у власних господарствах стає одним із визначальних засобів забезпечення життєдіяльності сільських сімей і сільських співтовариств.

Таблиця 3. 6

Роль господарств населення у формуванні сукупних ресурсів сільських домогосподарств, 2000-2011 рр.

Показник	2000	2005	2008	2011	2011 до 2000, %
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на 1 домогосподарство, грн	458,38	1259,94	2510,64	3522,09	768,4
у тому числі:					
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції	61,52	171,31	277,80	356,75	579,9
- вартість спожитої сільськогосподарської продукції, отриманої від особистого господарства та від самозаготівель	159,97	183,70	283,59	431,89	270,0
- сумарні надходження від особистого господарства	221,49	355,01	561,39	788,64	356,1
Частка сумарних надходжень від особистого господарства у сукупних ресурсах, %	48,3	28,2	22,4	22,4	- 25,9
Частка доходів від продажу сільськогосподарської продукції в сумарних надходженнях від особистого господарства, %	27,8	48,2	49,5	45,2	+ 17,4

Джерело: розраховано за даними статистичних збірників : "Витрати і доходи домогосподарств України", "Витрати і ресурси домогосподарств України" за відповідні роки.

Функцію сільського господарства як економічної бази розвитку сільських територій особисті господарства виконують не лише через надання населенню можливостей здобувати засоби життєзабезпечення, але й шляхом підтримання сільськогосподарського виробництва у сільській місцевості, залучення до сільськогосподарської діяльності місцевих просторових і природних ресурсів, праці місцевих жителів і їхніх доходів, отриманих як з аграрних, так і позааграрних джерел. При цьому, на відміну від підприємницьких формувань, сільськогосподарське виробництво в господарствах населення нерідко (принаймні у певних межах) здійснюється без огляду на

рівень його прибутковості, і тому зберігається навіть за екстремальних економічних умов.

У господарствах населення (за сімейного типу господарювання) найповніше виконується ще одна функція сільського господарства і, відповідно, досягається одна з цілей сільського розвитку – відтворення селянства. Загалом тема селянства, його ідентифікації, діяльності, ролі в суспільстві тощо залишається однією з дискусійних у низці суспільних наук і потребує спеціального розгляду, причому, на нашу думку, на основі міждисциплінарного підходу. В даному ж випадку достатньо розглянути її в контексті функціонування і розвитку господарств населення.

Класичні визначення селянства⁹⁴ зазвичай окреслюють сферу діяльності, риси характеру, культурно-побутові ознаки, ставлення до праці, господарювання на землі та інші особливості, що сформувалися впродовж століть в осіб, які належать до цієї суспільної верстви. На основі аналізу трансформації таких характеристик і ознак у процесі суспільного розвитку окремі автори приходять до висновку, що селянство у традиційному розумінні цього поняття зникає⁹⁵, а в розвинених країнах воно відсутнє⁹⁶. Проте, на нашу думку, це надто спрощене розуміння сутності селянства і поверхові висновки.

За тими ж визначеннями, належність до селянства передбачає: а) проживання в сільській місцевості; б) участь у виробництві сільськогосподарської продукції; в) наявність у користуванні сільськогосподарських угідь (власних, орендованих або наділених) і виробництво сільськогосподарської продукції саме на цих угіддях. Таким критеріальним ознакам цілком відповідають, наприклад, європейські чи американські фермери, щодо яких у цитованій вище статті енциклопедії зазначається, що вони за своїм статусом більше належать до капіталіста-підприємця, ніж селянства⁹⁷. Безумовно, в процесі суспільного розвитку окремі їхні функції та особистісні характеристики (як і представників інших суспільних верств) трансформувалися, але вони утримують притаманну їм нішу в національній економіці. У своїх країнах представники селянської (фермерської) верстви здобули визнання і повагу передусім не як найуспішніші підприємці, а як годувальники нації

⁹⁴ Див., напр. Економічна енциклопедія : у трьох томах. Т.3 / редкол. : С.В.Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавн. центр "Академія", 2002. – С. 342.

⁹⁵ Штейнберг І. Останеться ли в России крестьянин? / Отечественные записки. – 2004. – № 1; Лыкошина Л. Закат польского крестьянства? / Л.Лыкошина // Роман – журнал XXI век. – 2012. – № 6. – 96-102.

⁹⁶ Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т. 3. – С. 342.

⁹⁷ Там само.

і відповідальні члени суспільства. Показово, що до фермерської спільноти в розвинених країнах відносять усіх, хто відповідає переліченим вище ознакам, незалежно від обсягу вироблюваної продукції і джерел отримуваних доходів, усі вони перебувають у сфері впливу аграрної політики і державного регулювання аграрного і сільського розвитку.

За даними Б.Чернякова, у США, наприклад, із загальної кількості 2,2 млн фермерських господарств 92% беруть посильну участь в аграрній діяльності, але головний дохід отримують від позафермерської діяльності. Майже 2 млн фермерів виконують іншу, але не менш важливу для держави функцію. Вони своєю турботою про сімейну ферму зберігають величезні колонізовані земельні простори, природу, мораль і культуру, конфесійну багатоманітність і вікові традиції відносно молодій країні⁹⁸. За відомостями цього ж джерела, 93,4% американських ферм – сімейні; 38% фермерів відносяться до вікової групи до 54 років, 32% – 55–64 років і 30% – понад 65 років; лише 9% не пройшли старших класів середньої школи, зате понад 68% мають середню освіту і закінчили навчання в якому-небудь коледжі, а 24% не лише отримали вищу спеціальну освіту, але й продовжили навчання на більш високому рівні⁹⁹.

В українському багатокладному аграрному секторі відтворення селянства у різних типах і організаційно-правових формах господарств відбувається різною мірою. В сільськогосподарських підприємствах, де виробництво здійснюється на засадах найму працівників, і в подібних до них великих фермерських господарствах це відбувається, очевидно, з недостатньою повнотою, адже в них такі критеріальні ознаки, як землекористування та участь у виробництві сільськогосподарської продукції *на суб'єктному рівні* роз'єднані, що порушує цілісність категорії "селянство". До певного часу це залишається малопомітним, оскільки більшість працівників сільськогосподарських підприємств є одночасно власниками чи членами своїх селянських господарств. Водночас, у низці випадків сільгоспідприємства наймають спеціалістів і працівників масових професій з числа міських жителів та іноземних трудових мігрантів, які кваліфіковано виконують свої професійні обов'язки, але не є носіями національної хліборобської культури і не передаватимуть її майбутнім поколінням. Подібне стосується також певної частини сучасних власників (співвласників, "інвесторів") сільсь-

⁹⁸ Черняков Б.А. Современные факторы модернизации аграрного сектора США // США и Канада: экономика, политика, культура. – 2012. – № 11. – С. 88–89.

⁹⁹ Там само. – С. 87, 89.

когосподарських підприємств, які розглядають сільгоспвиробництво в першу чергу як можливість отримання високих прибутків.

Неоднаково відбувається зазначений процес і в середовищі господарств населення. Не можна стверджувати про належність до селянства міських жителів, які виробляють сільськогосподарську продукцію на присадибних, городніх чи садових ділянках, але окремі риси господаря-виробника і носія хліборобської культури вони певною мірою відтворюють. Ближче до селянства стоять, або й ідентифікують себе з ним сільські жителі, які зайняті в несільськогосподарських галузях (зокрема маятникові мігранти) і ведуть присадибне сільське господарство. Зрештою, більшість з них не відрізняється від членів особистих селянських господарств, які мають роботу в підприємствах, установах і організаціях різних галузей економіки. І, нарешті, критеріальним ознакам селянства найповніше відповідають власники і члени особистих селянських, а також сімейних фермерських господарств, які здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції на засадах сімейного господарювання. Можна припустити, що саме на основі цієї групи виробників в Україні з часом сформується суспільний прошарок, схожий із сучасним фермерством розвинених країн.

На завершення слід зазначити таке. Аналіз соціально-економічної природи, функцій, мотивацій діяльності та розвитку господарств населення свідчить про те, що вони є однією з форм організації сільськогосподарського виробництва (інша – сімейні фермерські господарства), яка репрезентує у вітчизняній економіці черговий історичний етап еволюційного розвитку *сімейного типу господарювання в сільському господарстві*. Цей тип має глибоке історичне коріння, існував за різних суспільно-економічних формацій і становить основу сільськогосподарського устрою розвинених країн. Вітчизняні господарства населення, як його представники, повинні й надалі розвиватися, еволюціонувати, мати змогу модернізуватися, трансформуватися і набувати форм, адекватних кращим зразкам сімейного господарювання.

3.2. Місце у вітчизняній системі функціонування аграрного сектора

У перші роки ринкового трансформування аграрного сектора господарствам населення було відкрито можливості для розширення землекористування, деякого зміцнення матеріально-технічної бази шляхом реалізації права на отримання частки розпайованого майна реформованих колективних госпо-

дарств, підвищення статусу через створення селянського (фермерського) господарства. З прийняттям Закону України "Про особисте селянське господарство" (2003 р.) індивідуальна (сімейна) господарська діяльність, що здійснюється без створення юридичної особи з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції та реалізації її надлишків, фактично була визнана однією з форм організації сільськогосподарського виробництва. При цьому зазначена діяльність не віднесена до підприємницької, що відповідно, визначає спрощений режим її оподаткування.

Водночас потреби господарств населення загалом і особистих селянських господарств (ОСГ) зокрема мало враховували, а то й відверто ігнорували при формуванні вітчизняної моделі аграрного сектора: його інституціональної системи, ринкової інфраструктури, механізмів державної підтримки, підготовки кадрів, економічного і соціального захисту тощо. Еволюція аграрного реформування свідчить, що ця модель створювалась значною мірою спонтанно, під впливом, з одного боку, сформованих у колгоспно-радгоспний період переконань щодо "раціональної" організації виробництва та тиску різних лобістських груп, які прагнули забезпечити в ній реалізацію своїх бізнесових цілей, а з іншого – рекомендацій зарубіжних і вітчизняних радників, які, хоч і знали закономірності функціонування ринкової системи, але не могли адекватно передбачити їхню дію у специфічних пострадянських умовах.

Як наслідок, господарства населення упродовж останніх двох десятиліть насправді функціонували у несприятливому соціально-економічному середовищі, що врешті-решт спричинило виснаження виробничого потенціалу і втрату позитивної динаміки розвитку більшої їх частини. На практиці це проявилось у реальному спрямуванні державної аграрної політики на створення переваг для великотоварного виробництва за декларативного проголошення рівноправності усіх форм господарювання. При цьому неформально продовжував культивуватись імідж вторинності (підсобності) селянських господарств, які нібито неодмінно з часом "відіміруть", і тому недоцільно витратити зусилля і кошти на створення сприятливих умов їх функціонування.

Зазначена ситуація практично зберігається і в наш час. Зокрема, у 2011–2012 рр., коли на урядовому і регіональному рівнях все-таки почали вживати деякі спеціальні заходи з підтримки особистих селянських господарств, їх запровадження нерідко пояснювалось необхідністю повніше використати наявні в цих господарствах ресурси для розв'язання найбільш актуальних проблем аграрного сектора. Потребу зберегти чи навіть наростити вироблювані в ма-

лотоварному сегменті обсяги певних видів продукції обґрунтовували тим, що великотоварні господарства поки що не в змозі або економічно не зацікавлені "взяти їх на себе". Подібні заяви зазвичай виголошують у вузьких колах чиновників та науковців, але вони яскраво свідчать про живучість переконання "аграрної еліти" у тимчасовості існування сімейних селянських господарств у вітчизняному аграрному секторі. Ці погляди неминуче поширюються на все суспільство і проникають у селянське середовище, де негативно впливають на формування позиції щодо перспектив сімейного господарювання.

Поряд з тим існує й "внутрішня" причина збереження синдрому підсобності і неперспективності селянських господарств – неготовність більшості селян до самостійного господарювання, неусвідомлення своїх інтересів як окремих господарюючих суб'єктів, роздрібненість, нездатність згуртуватися, сформулювати потреби, донести їх до влади і добиватись їх задоволення. Сприйняття селянами своїх господарств як підсобних зумовлює головну проблему сучасного села – дефіцит "основної" роботи і спонукає до пошуку такої роботи будь-яким способом і будь-де, в тому числі на засадах трудової міграції, навіть коли є можливість розвивати селянське господарство та отримувати від цього достатній доход.

Зазначена налаштованість реальної (на відміну від декларованої) аграрної політики щодо господарств населення загалом і особистих селянських господарств зокрема спричиняє відторгнення цих господарств в основних складових системи функціонування аграрного сектора.

Економічне відторгнення. Воно проявляється в обмеженості доступу господарств населення до ринків сільськогосподарської продукції, справедливих цін, засобів державного субсидування аграрного сектора.

Як свідчить історичний досвід, адаптація селянських господарств до ринкових умов відбувається важче і повільніше, ніж інших суб'єктів господарювання. Тому вони зазвичай посідають найслабші позиції у "дикому" конкурентному середовищі та нерідко залишаються на межі бідності, в той час як інші учасники агропродовольчого ланцюга присвоюють створену ними додану вартість, тобто насправді експлуатують дрібних виробників сільськогосподарської продукції. Найяскравішим проявом такої експлуатації є засилля посередників, які за низькими цінами скуповують вироблену селянами продукцію для перепродажу на роздрібних ринках або переробним підприємствам. Століття тому це проявлялось у формі скуповування. У наш час, окрім посередників, скуповуванням займаються й самі переробні підприємства через

свої заготівельні пункти, а також так звана "базарна мафія", яка блокує прямий доступ селян до міських продовольчих ринків.

Вважається, що в умовах стабільної інституціональної системи посередники сприяють ефективності ринків, тому що створюють можливість вивільнення засобів для розвитку виробництва, зниження ризиків, пов'язаних з продажем продукції тощо. Проте роль, яку відігравали посередницькі структури на початковому етапі формування аграрного ринку в Україні і продовжують відігравати досі, далека від цивілізованої: про справедливий розподіл доходу від продажу продукції між її виробником і заготівельником-реалізатором, як правило не йдеться. Наприклад, ціни на продовольчих ринках України в окремі роки перевищували ціни, за якими закуповувались у населення молоко і яловичина – у 3 рази, свинина – у 2,3 рази, овочі і фрукти – на 50–55%¹⁰⁰. Підраховано, що за такої організації торгівлі селяни втратили за рік від продажу молока майже 30 млрд, а від продажу яловичини і свинини майже 17 млрд грн¹⁰¹. Якщо ж з цієї суми навіть вилучити заготівельно-реалізаційні витрати посередників, їхній "законний" підприємницький дохід і винагороду за ризик, то величезні втрати селянських господарств від поганої доступності до ринків очевидні.

Розширення доступу суб'єктів господарювання в сільському господарстві, в тому числі малотоварних господарств, до прозорих ринків зазвичай пов'язується з розбудовою інфраструктури агропродовольчого комплексу, зокрема формуванням розгалуженої мережі оптових ринків сільськогосподарської продукції (ОРСП). В Україні це також проголошено одним з пріоритетних напрямів розвитку аграрного сектора. У 2010–2012 рр. державою виділялися бюджетні кошти на підтримку створення ОРСП; такі ринки уже функціонують у Львівській, Київській, Донецькій, Запорізькій, Одеській, Херсонській областях; планується будівництво 25 збутових комплексів на виконання Національного проекту "Зелені ринки"¹⁰².

Проте, як зазначають дослідники, при створенні ОРСП в Україні не дотримуються принципів, за якими функціонує оптова торгівля сільськогосподарською продукцією в розвинених країнах: системний підхід до формування мережі ОРСП, підтримка супутньої підсистеми роздрібною торгівлю за межами ОРСП,

¹⁰⁰ Цимбал В. Удосконалення ринкових відносин на селі / Економіка АПК. – 2009. – № 8. – С. 114.

¹⁰¹ Кириленко І., Шмідт Р. Інституційні проблеми формування внутрішнього агропродовольчого ринку / Економіка АПК. – 2009. – № 8. – С. 9.

¹⁰² Шубравська О., Ринденко Н. Оптові ринки сільськогосподарської продукції: європейський досвід та українські перспективи / Економіка України. – 2012. – № 8. – С. 82.

залучення фермерів і фермерських кооперативів як акціонерів оптових ринків, жорсткий контроль за діяльністю ОРСП з боку держави та муніципальної влади як власників контрольних пакетів акцій. Як наслідок, у діяльності ОРСП уже проявились негативні явища, серед яких – відсутність у дрібних і середніх сільськогосподарських виробників реальної можливості та економічної доцільності здійснювати стабільні поставки своєї продукції на ці оптові ринки¹⁰³.

На відміну від зарубіжних країн, де сімейним селянським господарствам на різних етапах розвитку національних економік надавалися різні види державної допомоги – від гарантування певного рівня фермерських доходів до стимулювання процесів згуртування і кооперації господарств з метою підвищення їх конкурентоспроможності – в Україні в трансформаційний період будь-які види державної підтримки, зокрема фінансової, для господарств населення були менше доступними, ніж для інших суб'єктів господарювання.

За більшістю державних програм, якими передбачалося надання бюджетних коштів виробникам сільськогосподарської продукції, господарства населення не могли бути їх отримувачами. Це, зокрема, фінансовий лізинг для придбання сільськогосподарської техніки, здешевлення довгострокових кредитів та ін. Більш імовірно була можливість отримання малотоварними господарствами згаданих коштів за програмою "Фінансова підтримка виробництва продукції рослинництва та тваринництва", зокрема дотацій на виробництво товарної тваринницької продукції. Проте для абсолютної їх більшості і це виявилось недоступним щонайменше з таких причин: непоінформованість про державні заходи у сфері підтримки сільськогосподарського виробництва; віддаленість приймальних пунктів переробних підприємств, внаслідок чого лєвова частка продукції продається перекупникам, складність механізму отримання доплат, особливо для людей старшого віку (вимога відкриття банківського рахунку для перерахування коштів) тощо¹⁰⁴.

Відповідно до Закону України "Про особисте селянське господарство" державна підтримка цієї форми господарювання повинна здійснюватись за загальнодержавними і регіональними програмами за рахунок державного і місцевих бюджетів. Проте за час, що пройшов після прийняття зазначеного Закону, спеціальні програми субсидування цих господарств на загаль-

¹⁰³ Там само. – С. 81.

¹⁰⁴ Державна підтримка агросфери: еволюція, проблеми / За ред. О.М.Бородіної, Ін-т економ та прогнозув. НАНУ. – К. – 2008. – С. 149.

нодержавному рівні так і не приймалися. У 2008 р. Міністерством аграрної політики було розроблено проект Концепції Державної цільової програми підтримки особистих селянських господарств на період до 2015 р., яким передбачалося формування механізму державного субсидування цих господарств шляхом створення спеціального Державного фонду їх підтримки. Таким чином, йшлося про підтримку розвитку цієї форми агрогосподарювання окремо від інших форм, що викликає певні запитання. Зрештою, проект Концепції так і не було схвалено Урядом і згадана Програма не розроблялася.

Що ж стосується ідеї фінансування підтримки селянських господарств за рахунок спеціально створюваного для цього Фонду, то слід зазначити таке. Якщо цей фонд виконуватиме преференційну функцію стосовно малотоварних господарств, не виключаючи їхньої участі в інших програмах субсидування аграрного сектора, то його створення слід вітати. Якщо ж передбачається через нього остаточно "відлучити" господарства населення від загальної системи державного регулювання сільського господарства, повністю їх маргіналізувати чи перетворити у щось на зразок індіанських резервацій, то цей шлях може виявитися згубним для всього аграрного сектора.

Таким чином, запровадження окремої, відмінної від усього сільськогосподарського виробництва, системи підтримки розвитку господарств населення є сумнівним. Раціональніше підтримувати малотоварні господарства насамперед у загальній системі субсидування аграрного сектора, однак з визначенням таких напрямів і механізмів, які були б орієнтовані на малі форми господарювання. Ними, зокрема, є підтримка процесів співпраці і кооперації, диверсифікації зайнятості і доходів членів сімейних господарств, які не мають іншого місця роботи, здійснення заходів зі збереження агроландшафтів і навколишнього середовища тощо.

У 2012 р. в межах бюджетної програми "Державна підтримка галузі тваринництва" особистим селянським господарствам надавалися дотації на: 1) утримання і збереження молодняку великої рогатої худоби (ВРХ) та 2) часткове відшкодування витрат на придбання установки індивідуального доїння корів. Дотація за утримання і збереження молодняку ВРХ виплачувалась починаючи з досягнення молодняком 3-місячного віку по 250 грн кожні 3 місяці аж до 11-місячного віку включно; загальна її сума становила 1,0 тис. грн за голову. Дотація на доїльну установку виплачувалась у межах фактичних витрат на її придбання, але не більше 5 тис. грн. Окрім цього, обговорювали засоби і навіть приймали рішення щодо гарантування селянам певного рівня

цін на молоко, однак реалізація такого заходу виявилась проблематичною. Частково фінансувалися також заходи з підтримки розвитку матеріально-технічної бази сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Отже, у чинній системі державної підтримки аграрного сектора України на загальнодержавному рівні нині існує лише декілька конкретних заходів, спрямованих на субсидування селянських господарств. Вони стосуються збільшення виробництва і реалізації тваринницької продукції, обсяги якої в сільськогосподарських підприємствах не задовольняють потреби суспільства. Це найпростіший і продиктований поточною ситуацією підхід до стимулювання малотоварного виробництва на базі сімейного господарювання, у якому практично не проглядається якась стратегічна мета. Він потребує вдосконалення і подальшого розвитку, до чого може прислужитися як вітчизняний, так і зарубіжний досвід.

Щодо вітчизняного досвіду, то він зводиться до застосування рядом областей ширшого, ніж на загальнодержавному рівні, кола заходів підтримки господарств населення. У Волинській області, наприклад, у 2012 р. діяло 9 програм фінансової підтримки АПК, з яких 5 безпосередньо стосувались селянських господарств, а заходи ще двох були частково спрямовані на поліпшення умов їх функціонування. При цьому, крім дотацій за збереження і утримання молодняку ВРХ та часткового відшкодування витрат на придбання доїльних установок, здійснювались ще такі заходи: дотація власникам ОСГ на утримання корів; здешевлення вартості штучного осіменіння корів і телиць; компенсація відсотків за кредитами, отриманими на закупівлю корів і нетелів; фінансування робіт зі створення громадських пасовищ, розширення мережі пунктів штучного осіменіння тварин та інші. Частина цих заходів застосовувалась щодо селянських господарств, в яких утримувалось 3 і більше корів, і яким на цій підставі було надано статус сімейних (родинних) ферм. Таким чином стимулювалось становлення прошарку товарних селянських господарств.

Із зарубіжного досвіду заслуговує на увагу насамперед практика підтримки малих господарських формувань у Російській Федерації. Тут послідовно реалізовується політика, спрямована на створення сприятливих умов для діяльності і розвитку селянських (фермерських) господарств, особистих підсобних господарств (в Росії збереглася саме така назва цих господарств), кооперативів. Зокрема, у другій половині минулого десятиліття були надзвичайно збільшені обсяги їх кредитування. Надалі у межах Державної програми розвитку сільського господарства і регулювання ринків сільсько-

господарської продукції, сировини і продовольства на 2013–2020 рр. реалізуватиметься підпрограма "Підтримка малих форм господарювання", яка включає такі основні напрями: підтримку фермерів-початківців (планується створити 14 тис. господарств); розвиток сімейних тваринницьких ферм на базі селянських (фермерських) господарств; державна підтримка кредитування малих форм господарювання; оформлення земельних ділянок у власність селянських (фермерських) господарств¹⁰⁵.

Аналіз заходів, передбачених переліченими напрямами, а також діяльності окремих регіонів Росії (зокрема, Білгородської області) щодо стимулювання розвитку малотоварного сегменту сільськогосподарського виробництва свідчить про те, що Росія просунулась значно далі вперед у підтримці господарств населення порівняно з Україною. На ще вищому щаблі у цьому відношенні перебувають країни Східної Європи, які інтегрувалися в ЄС, і в яких свого часу реалізовувались програми заохочення малих сімейних господарств до переростання у господарства товарного спрямування (комерціалізації). Перед Україною ж наразі стоїть завдання хоча б подолати наявне економічне відторгнення селянських господарств.

Соціальне відторгнення господарств населення, точніше їх основної частини – особистих селянських господарств зумовлене специфічністю статусу зайнятих у них осіб, що сприймається людьми, які нещодавно перебували під захистом колгоспно-радгоспної "соціальної парасольки", як відверто дискримінаційний. Відповідно до Законів України "Про особисте селянське господарство" (ст. 8) та "Про зайнятість населення" (ст. 4) члени особистих селянських господарств є особами, що забезпечують себе роботою самостійно і належать до зайнятого населення. Зайнятість в особистих селянських господарствах вважається діяльністю в неформальному секторі економіки і є *самозайнятістю без реєстрації*. Як і в інших випадках самозайнятості без реєстрації, зайняті в ОСГ, за справедливим висновком авторів Національної доповіді про людський розвиток в Україні, практично повністю виключені зі сфери дії трудового законодавства і соціального захисту на робочому місці, що створює бар'єри на шляху їх економічного залучення¹⁰⁶.

Варто додати, що ці особи позбавлені не лише соціального захисту на робочому місці, але й можливості отримувати гідну пенсію у старості. Згідно

з чинним законодавством члени ОСГ можуть брати участь у загально-обов'язковому державному пенсійному страхуванні на добровільних засадах, але умови цієї участі нині надто далекі від реальних можливостей селян і практично роблять її неможливою. Вони передбачають необхідність здійснення низки процедур (звернутись з відповідною заявою до органу Пенсійного фонду, укласти договір тощо) і щомісячно "самостійно і добровільно" сплачувати внески. Сума ж цих внесків надто обтяжлива для більшості селянських господарств. Мінімальний їх розмір визначається на основі мінімальної заробітної плати і ставки страхового внеску, встановленої законодавством на день отримання зарплати (доходу). При мінімальній зарплаті 1147 грн і ставці понад 33% щомісячні внески одного члена особистого селянського господарства до Пенсійного фонду становили б приблизно 380 грн, що неприйнятно для абсолютної більшості селян.

Необхідно підкреслити, що проблема чіткішого визначення трудового статусу і посилення соціального захисту осіб, які не мають іншого (формалізованого) місця роботи, крім особистого селянського господарства, стосується щонайменше 2,5 млн сільських жителів працездатного віку; її розв'язання є надзвичайно важливим для майбутнього розвитку як сільського господарства, так і села як соціально-територіальної підсистеми суспільства. Як уже згадувалось, органи Державної служби статистики на основі вибірових статистичних обстежень визначають чисельність зайнятих в ОСГ на рівні 2,2–2,6 млн осіб. У 2011 р. їхня частка становила майже 77% від загальної кількості зайнятих у сільськогосподарській та споріднених з нею галузях економіки, тобто вони нині є основною частиною кадрового потенціалу сільськогосподарського виробництва. Проте персонального обліку цих осіб не існує (що неприпустимо для управлінських структур), їхнім віковим, освітнім, кваліфікаційним складом практично ніхто не цікавиться, як нікого не хвилює питання, що станеться з цими працівниками і хто їх замінить найближчим часом та у віддаленому майбутньому.

Дані про зайнятість приблизно 2,5 млн сільських жителів працездатного віку в особистих селянських господарствах нібито суперечать поширеній думці, що в цих господарствах працюють в основному особи пенсійного і передпенсійного віку, а для них проблема врегулювання трудового статусу і соціального захисту не актуальна. Насправді ці обидва твердження по-своєму вірно характеризують існуючу ситуацію, але в них йдеться про різний контингент осіб. Розрахункова чисельність зайнятих в ОСГ відображає основну кількість самозайнятого сільського населення, але серед останнього є чимало таких осіб, котрі, формально залишаючись членами ОСГ, пра-

¹⁰⁵ Постановление от 14 июля 2012 г. № 717. О Государственной программе развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013–2020 годы. (<http://Правительство.РФ/gov/results/19885/#selz>.)

¹⁰⁶ Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення. – К., 2011. – С. 63.

цюють без оформлення договорів найму на будівництві, транспорті, в промисловості, торгівлі тощо, в тому числі на засадах трудової міграції. В цей же час члени їхніх родин пенсійного і передпенсійного віку виконують усі роботи з ведення особистих селянських господарств.

Реальні обсяги такого "кадрового заміщення" складно оцінити, але його негативні наслідки очевидні. По-перше, воно підриває основи поступального розвитку сімейного типу господарювання в сільському господарстві і сільсько-господарської галузі загалом, оскільки блокує оновлення особистих селянських господарств, а відтак і їхню техніко-технологічну модернізацію, здатність до економічних і соціальних інновацій тощо. По-друге, "витіснення" найбільш активних і дієздатних представників молодого і середнього поколінь селян з особистого (сімейного) сектора сільського господарства через соціальну неповноцінність зайнятості в ньому в сучасних умовах спонукає їх до міграції з села, чим підриває соціальну базу сталого сільського розвитку.

Інституційне відторгнення господарств населення у вітчизняному аграрному секторі пов'язане, з одного боку, з інерційністю (живучістю) неформальних норм і правил, що їх дотримуються сільські домогосподарства як виробники сільськогосподарської продукції та інші групи населення й інституції, причетні до її виробництва і використання, а з іншого – з недостатньою спрямованістю формальних інститутів та інституцій на повноцінну інтеграцію (залучення) селянських господарств у ринкову систему функціонування сільського господарства. Щодо першого, тобто неформальної складової інституційного відторгнення, то вона в основному зумовлена збереженням синдрому "підсобності" і "неперспективності" селянських господарств як форми господарювання, про що йшлося у попередньому викладі. Формальна ж складова стосується насамперед незадовільного нормативно-правового, управлінського й організаційного (самоорганізаційного) забезпечення розвитку цих господарств.

Незважаючи на наявність Закону України "Про особисте селянське господарство", який мав би унормувати всі аспекти функціонування ОСГ як найвагомійшої частини господарств населення, насправді низка актуальних проблем їхньої діяльності і розвитку залишається не врегульованою, зокрема й через неузгодженість положень згаданого закону з іншими законодавчими актами. Це стосується, наприклад, оподаткування доходу від реалізації продукції особистих селянських господарств (зокрема, з площею землекористування понад 2 га), формалізації статусу зайнятих в ОСГ, охоплення їх системою загальнообов'язкового соціального страхування (про що

йшлося у попередньому викладі) тощо. У контексті зайнятості і праці в малотоварних господарствах потребує нормативно-правового забезпечення й переорієнтація системи навчання, підготовки і перепідготовки кадрів, здатних кваліфіковано й ефективно займатись сільським господарством на засадах сімейного господарювання.

Незадовільно розв'язується на нормативно-правовому рівні й актуальна для господарств населення проблема розвитку в їхньому середовищі партнерських відносин, кооперації, інших форм співпраці з метою підвищення їхньої конкурентоспроможності на ринку засобів виробництва і готової продукції. Не сприяє розвитку цих господарств і ситуація, яка склалася в останні роки у земельних відносинах, на ринку оренди землі. Якщо тенденція до зосередження земель сільськогосподарського призначення в обмеженому колі надвеликих господарств й надалі посилюватиметься, а в законі про ринок земель будуть передбачені сприятливі для неї умови, розвиток селянських господарств може бути остаточно заблокований.

Переорієнтація реальної аграрної політики на збалансування організаційної структури вітчизняного сільського господарства, створення сприятливих умов для функціонування, модернізації, підвищення ефективності і конкурентоспроможності малотоварних господарств потребує або внесення змін до низки законодавчих й інших нормативно-правових актів ("Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року", "Про особисте селянське господарство", "Про сільськогосподарську кооперацію" тощо), або, що доцільніше, ґрунтового оновлення всієї законодавчої бази розвитку аграрного сектора.

Одним із інституціональних обмежень розвитку господарств населення як окремого сегменту сільськогосподарського виробництва є недостатній стимулюючий (підтримуючий) вплив на нього органів державного регулювання. Навіть у радянський період, коли сформувалась ідеологія "підсобності" сімейного господарювання селян, в українському міністерстві сільського господарства існував окремий підрозділ, який опікувався особистими підсобними господарствами громадян. Він здійснював постійний моніторинг стану справ у цьому сегменті сільськогосподарського виробництва, спираючись на відповідних фахівців обласних і районних управлінь сільського господарства. Розроблялися і організовувалася реалізація заходів із забезпечення господарств населення сортовим насінням, молодняком племінної худоби, засобами захисту рослин, закупівлі в них виробленої продукції тощо, а в останні роки функціонування колгоспів і радгоспів – нарощуван-

ня обсягів виробництва на основі інтеграції з ними селянських господарств. Помітне місце в цих заходах відводилося співпраці з господарствами населення організацій споживчої кооперації, переробних та інших підприємств і організацій.

Сучасні органи виконавчої влади усіх рівнів, відповідальні за реалізацію державної аграрної політики, приділяють роботі з господарствами населення незрівнянно менше уваги. І це при тому, що саме малотоварний сегмент аграрного сектора потребує найбільшої організаційної підтримки, адже господарства підприємницького типу здатні самостійно розв'язувати свої технологічні, організаційні й економічні проблеми. Отже, подолання зазначеного інституціонального обмеження пов'язане зі зміцненням в органах державного регулювання аграрного сектора управлінських підрозділів, які опікуються розвитком селянських господарств. При цьому слід урахувувати, що малотоварні сімейні господарства є важливими чинниками як аграрного, так і сільського розвитку; власне у сімейному господарюванні ці два аспекти аграрної еволюції якнайтісніше злиті, тому регулюючий вплив на селянські господарства значною мірою має здійснюватися через державне регулювання (забезпечення) сільського розвитку.

Такий підхід широко використовується в зарубіжних країнах, де сімейні фермерські господарства становлять основу організаційної побудови аграрного сектора: функції державного регулювання сільського господарства і сільського розвитку у них зазвичай виконує одне й те саме міністерство. Слід зазначити, що їх поєднання розширює можливості державної підтримки аграрного сектора за рахунок гнучкого використання різних напрямів і форм його субсидування. Так, за обмеження на вимогу СОТ обсягів бюджетної підтримки виробництва ("жовта скринька") уряди різних країн збільшили фінансування фермерів на виконання ними заходів сільського розвитку ("зелена" і "голуба" скриньки). Україні також варто йти цим шляхом, підтримуючи сімейне господарювання як основу сталого розвитку не лише сільського господарства, а й сільських територій, економічну і соціальну базу функціонування сільських громад.

Недостатньо використовуються для реалізації інтересів господарств населення і можливості неурядових, громадських організацій. Вважається, що ці інтереси представляє Асоціація фермерів і приватних землевласників України, але її діяльність спрямована в основному на розв'язання проблем діючих фермерських господарств. Водночас проблеми, потреби, потенційні можливості і прагнення понад 5 млн сільських домогосподарств, які біль-

шою чи меншою мірою зайняті виробництвом сільськогосподарської продукції, не тільки не доведені до органів влади різних рівнів, але й належним чином не сформульовані за безпосередньої участі представників цієї надзвичайно різномірної сукупності господарств. Очевидно, для повноцінного представництва і лобювання інтересів широкого загалу господарств населення повинна відбутися самоорганізація різних груп цих господарств, що мають спільні проблеми і прагнення. Враховуючи ж нерозвиненість їх соціального капіталу, зовнішні імпульси і допомогу в такій самоорганізації повинні надати органи виконавчої влади, самоврядування, Асоціація фермерів і приватних землевласників України.

3.3. Диференціація і комерціалізація

Незважаючи на несприятливі умови функціонування, особистий сектор сільського господарства дедалі більше адаптується до ринкового середовища; у ньому формується контингент господарств, здатних (за певних сприятливих умов) поповнити фермерський уклад. Зокрема, посилюються процеси розшарування господарств за наявністю виробничих ресурсів – людських, земельних, біологічних (худоба і птиця), технічних та рівнем надходжень від продажу продукції. Наслідком цього є зростання часток господарств, які, з одного боку, нагромаджують ресурси і виробляють переважно товарну продукцію, а з іншого – задовольняються мінімумом використовуваних ресурсів і виробляють продукцію лише для власного споживання. При цьому прошарок господарств, які займають проміжне становище (змішаного, споживчо-товарного характеру), зменшується.

Як відомо, вирішальна роль у будь-якому виробництві належить людському чиннику. В господарствах населення, що базуються на праці їх членів, цей чинник в першу чергу визначає обсяги виробництва. Правда, роль його залежить і від багатьох інших обставин. Нерідко великі сім'ї (а це, як правило, сім'ї з декількома дітьми) займаються виробництвом сільськогосподарської продукції винятково з метою продовольчого самозабезпечення, тоді як деякі з не надто чисельних домогосподарств (2–3 особи) зорієнтовані на виробництво товарної продукції у відносно великих розмірах. Багато залежить від того, чи є праця в селянському господарстві головним видом зайнятості членів домогосподарств, чи це їхня додаткова (підсобна) діяльність; які доходи у членів сім'ї за основним місцем роботи тощо. Тим не менше, демографічні характеристики домогосподарств є важливим індикатором

трудозабезпеченості їхньої сільськогосподарської діяльності і, відповідно, диференціації її за цією ознакою.

Людський чинник розвитку особистого сектора сільського господарства нині загалом послаблюється. Відбувається це насамперед за рахунок звуження загального кола сільських домогосподарств. Впродовж 2006–2011 рр. їхня кількість зменшилася на 313,8 тис., або на 5,7%. Скоротився за цей час розмір пересічного сільського домогосподарства з 2,75 до 2,70 особи та погіршилася вікова структура його членів внаслідок зменшення частки дітей та підлітків на 0,4 в. п. і особливо – молоді (осіб віком 18–29 років) на 2,5 в. п. При цьому збільшилась частка осіб пенсійного – на 0,4 в. п. та зрілого віку (30 – 54 (59) років) – на 2,8 в. п., що можна розцінювати як позитивний чинник короткотермінової дії, оскільки збільшення частки осіб зрілого віку відбулося при звуженні відтворювального потенціалу сільського населення. Вікова структура особового складу сільських домогосподарств є значно гіршою порівняно з міськими домогосподарствами (табл. 3.7).

Про погіршення трудоресурсної забезпеченості господарств населення свідчить і розподіл сільських домогосподарств залежно від кількості осіб у їх складі. У 2012 р. 24,3% цих домогосподарств було представлено однією особою і 28,8% – двома особами, причому частки зазначених груп упродовж 7 років збільшились відповідно на 0,1 та 1,5 в. п. Загалом понад 53% господарств населення, які функціонують у сільській місцевості, – з обмеженим трудовим потенціалом, тим більше, що в домогосподарствах, які складаються з 1–2 членів, переважають особи старше працездатного віку.

Диференціацію господарств населення за рівнем трудозабезпеченості певною мірою характеризує ще й розподіл домогосподарств за соціально-демографічними групами, спеціально виділеними з урахуванням їх гіпотетичної здатності до сільськогосподарської діяльності та налаштованості на її ведення. Зокрема, С. Киризюк виокремив 6 таких груп і визначив їхні частки в загальній кількості сільських домогосподарств: господарства пенсіонерів (31,6%; середній розмір 1,38 особи); молодіжні без дітей (1,5%; 1,29 особи); осіб середнього віку без дітей (17,8%; 2,2 особи); молодіжні з дітьми (7,7%; 3,54 особи); осіб середнього віку з дітьми (17,3%; 4,03 особи); різновікові (21,4%; 3,85 особи)¹⁰⁷.

Таблиця 3.7

¹⁰⁷ Бородіна О.М., Прокопа І.В., Киризюк С.В. Комерціалізація особистих селянських господарств як напрям підвищення доходів сільського населення / Економіка і прогнозування. – 2012. – № 3. – С. 81–82.

Особовий склад сільських домогосподарств України, 2005–2012 рр.

Показник	Сільські домогосподарства			Довідково: міські домогосподарства, 2012
	2005	2012	2012, +, – до 2005	
Кількість домогосподарств, тис. од.	5529,9	5216,1	– 313,8	11768,0
Середній розмір домогосподарств, осіб	2,75	2,70	– 0,05	2,53
Вікова структура особового складу домогосподарств, %:				
діти і підлітки до 18 років	21,3	18,8	– 2,5	18,6
чоловіки і жінки 18–29 років	15,1	14,4	– 0,7	18,4
жінки 30–54, чоловіки 30–59 років	36,3	39,1	+ 2,8	39,4
жінки у віці 55 і старше, чоловіки у віці 60 років і старші	27,3	27,7	+ 0,4	23,6
Розподіл домогосподарств залежно від кількості осіб у їх складі, %:				
одна	24,2	24,3	+0,1	21,8
дві	27,3	28,8	+1,5	31,4
три	17,6	18,7	+ 1,1	26,7
чотири	17,9	15,2	– 2,7	14,2
п'ять і більше	13,0	13,0	–	5,9

Джерело: складено за даними статистичних збірників "Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України" за відповідні роки.

Встановлено також, що найбільші обсяги товарної сільськогосподарської продукції (і, відповідно, її загальні обсяги) виробляються в домогосподарствах різновікового складу та тих, що складаються з осіб середнього віку; найменші – в господарствах пенсіонерів і молодіжних без дітей; молодіжні господарства з дітьми займають проміжну між ними позицію¹⁰⁸. З огляду на розмір домогосподарств у виділених групах та їх можливі мотивації до розвитку власних господарств, цим безсумнівно підтверджується прямий зв'язок між їхнім складом і обсягами вироблюваної сільськогосподарської продукції. На основі всіх поданих вище даних можна також зробити висновок, що у значній частині сільських домогосподарств зберігся трудовий потенціал (принаймні номінальний), достатній для поступального розвитку сімейного типу господарювання, але у його відтворенні присутні загрозливі тенденції.

¹⁰⁸ Там само. – С. 84.

Основою сільськогосподарського виробництва в господарствах населення, як і в інших організаційних формуваннях, є земельні ресурси. У попередньому викладі вже наводилися дані про розподіл господарств населення за розмірами землекористування. Співставлення відповідних показників за 2005 р. і 2011 р. показує, що впродовж останніх 6 років збільшилися частки господарств площею до 0,25 га на 1,1 в. п. та понад 1,00 га – на 3,2 в. п. і відповідно зменшилась частка господарств площею 0,25–1,0 га. У розподілі ж загальної площі використовуваних цими господарствами земель частка господарств площею до 0,25 га не змінилася, площею 0,25–1,0 га зменшилася на 5,9 в. п., а площею понад 1 га – збільшилася на 5,9 в. п. (рис. 3.1). Отже, має місце тенденція до зосередження земельних ресурсів населення у групі господарств розміром землекористування понад 1 га: зростає частка господарств, які мають земельні ділянки загальним розміром більше 1 га, і збільшується загальна площа їх землекористування. Дещо збільшується й частка домогосподарств з найменшими (до 0,25 га) земельними ділянками, тобто відбувається поляризація господарств населення за розміром використовуваних ними земель.

Частки господарств із земельною площею до 0,25 га; 0,25–1,0 га і понад 1,0 га:
у загальній кількості господарств у загальній площі землекористування

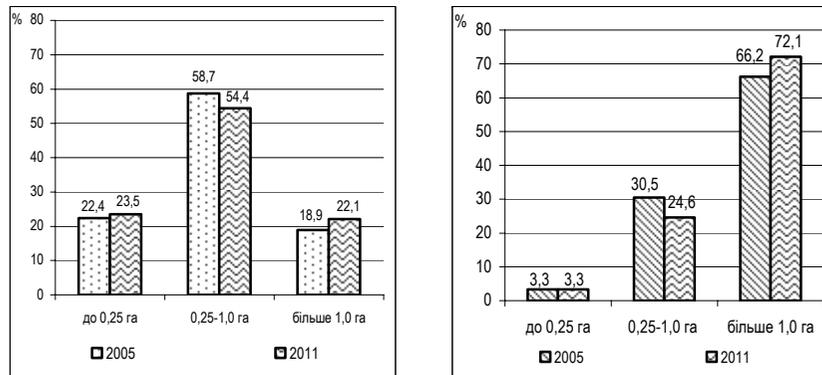

Рис. 3.1. Розшарування сільських домогосподарств за площею землекористування, 2005–2011 рр.

Джерело: за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Подібне спостерігається і всередині групи домогосподарств з площею землекористування понад 1 га. Статистичні органи виділяють тут підгрупи господарств з площею 1,01–5,00 га; 5,01–10,00 га і більше 10 га. Найбільшою є підгрупа з площею 1,01–5,00 га: на неї у 2011 р. припадало 18,8%

загальної кількості сільських домогосподарств, тоді як у підгрупі з площею 5,01–10 га їх нараховувалось 2,0%, а з площею більше 10 га – 1,3%. Упродовж 2006–2011 рр. збільшувались розміри усіх трьох підгруп і їхні частки як у чисельності домогосподарств, так і в загальній площі землекористування. Але при цьому в підгрупах домогосподарств площею 1,01–5,00 га і понад 10 га зростали ще й середні розміри оброблюваних земель, причому в останній – значно вищими темпами, ніж у першій, а у підгрупі 5,01–10,00 га середні розміри зменшувались.

Розмір землекористування домогосподарства є одним з індикаторів характеру його сільськогосподарської діяльності, тобто непрямую характеристикою того, чи має вона споживче, чи товарне (комерційне) спрямування. Вважається, наприклад, що ділянки площею 1 га достатньо для виробництва сільськогосподарської продукції з метою продовольчого самозабезпечення сім'ї із 4 осіб¹⁰⁹; більший розмір землекористування свідчить про можливість виробляти товарну продукцію. Звичайно, це надто загальний показник, адже, як відомо з практики, на ділянках, що не перевищують 1 га, можна вирощувати овочі закритого ґрунту і отримувати від цього чималі грошові надходження. Водночас наявні статистичні дані, зокрема про структуру посівних площ, підтверджують більшу товарну спрямованість сільськогосподарського виробництва в господарствах з площею понад 1 га порівняно з меншими за розмірами господарствами (табл. 3.8).

Як видно з табл. 3.8, в структурі посівних площ господарств із розміром землі до 0,5 га майже 47% належить картоплі; частка овочів (17,2%) у 2,5 рази більша, ніж в господарствах з площею 0,51–1,00 га, і у 8 разів більша, ніж у групі господарств із землекористуванням понад 1,00 га. Вочевидь це культури, що вирощуються з метою задоволення власних харчових потреб. Натомість у господарствах, що обробляють понад 1 га землі, абсолютна перевага належить зерновим і зернобобовим культурам, основна частина яких призначена для продажу, та технічним культурам (переважно соняшник і цукровий буряк), які практично повністю продаються.

Таблиця 3.8

Структура посівних площ в сільських домогосподарствах у 2011 р., %

Показник	Усі домогосподарства	в т.ч. домогосподарства з площею землі, га
----------	----------------------	--

¹⁰⁹ Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О.М.Бородіної, І.В.Прокопи; НАН України; Ін-т економ. та прогнозув. – К., 2010. – С. 247.

Розділ 3. Індивідуальне (сімейне) господарювання в аграрному секторі

		до 0,5	0,51–1,00	більше 1,00
Посівна площа всього	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі:				
Зернові і зернобобові	48,7	19,5	31,2	56,8
Технічні культури	14,8	0,3	0,7	20,1
Картопля	15,4	46,7	31,3	7,3
Овочі відкритого ґрунту і баштанні	4,5	17,2	6,9	2,1
Кормові культури	16,6	16,3	29,9	13,7
Довідково: частка незасіяної ріллі під урожай 2011 р.	10,2	6,1	6,1	11,6

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики.

Процес диференціації господарств населення спостерігається і в частині виробництва ними тваринницької продукції. Як уже зазначалося, в останні роки поголів'я худоби в особистому секторі сільського господарства зменшується. Дедалі більша частина домогосподарств не просто зменшує кількість утримуваних ними тварин, а взагалі відмовляється від їх утримання. Якщо у 2005 р. будь-який вид худоби чи птицю утримувало майже 79% усіх сільських домогосподарств, то у 2009–2011 р. ця частка зменшилась до 71–72%. При цьому частка господарств, які утримували велику рогату худобу, у сукупності згаданих господарств зменшилась від 53,8% у 2005 р. до 42,4% у 2011 р., корів – відповідно від 51,8% до 40,1%. Частка господарств, що утримували свиней, зменшилась від 45,9% у 2005 р. до 41,2% у 2009 р., але у 2011 р. вона підвищилась до 47,1%, що посприяло деякому підвищенню питомої ваги господарств, які утримували будь-який вид худоби і птиці (табл. 3.9).

Разом з тим, як видно з табл. 3.9, дедалі більша частка поголів'я худоби і птиці, яке залишається в особистому секторі сільського господарства, припадає на домогосподарства з площею землекористування понад 1 га. Якщо у 2005 р. у цій групі господарств (яких тоді нараховувалось 18,9% від загальної кількості) було зосереджено 36,8% поголів'я ВРХ, то у 2011 р. (при збільшенні їх частки до 22,1%) – уже 45,4%; корів, відповідно, 35,5 та 44,7%, свиней – 34,4 та 43%. Позбуваються тварин насамперед домогосподарства, що складаються з осіб пенсійного віку, та ті, яким особливо обтяжливо чи не вигідно утримувати худобу.

Таблиця 3.9

Утримання худоби і птиці в сільських домогосподарствах

Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір

Вид худоби і птиці	Частка домогосподарств, які утримують худобу і птицю, %				Частка поголів'я, яке утримується в домогосподарствах з площею землі більше 1,00 га			
	2005	2007	2009	2011	2005	2007	2009	2011
Будь-який вид худоби і птиці	78,7 100,0	74,6 100,0	70,8 100,0	72,1 100,0	x	x	x	x
Велика рогата худоба	53,8	50,5	45,2	42,4	36,8	42,1	46,0	45,4
в т. ч. корови	51,8	48,0	42,9	40,1	35,5	41,4	43,9	44,7
Свині	45,9	49,6	41,2	47,1	34,4	39,8	44,2	43,0
Птиця	95,8	94,3	94,8	95,7	26,2	29,9	31,4	32,5

Джерело: складено за даними: Сільське господарство України, 2011 : стат. збірник /Держстат України. – К., 2012. – С.190.

Господарства з площею землекористування понад 1 га краще, ніж решта, забезпечені й технічними засобами. Якщо в цілому по сільських домогосподарствах у 2011 р. будь-які технічні засоби були у 14,6% господарств, то в тих, що мали більше 1 га землі, – у 27,7%. У тих же сукупностях господарств, що мали технічні засоби, трактор був у 16,5% усіх домогосподарств і у 29,9% господарств із площею понад 1 га, культиватор відповідно у 13,5 і 22,1% господарств, комбайн – у 1,7 та 3,9%, вантажний автомобіль – у 2,9 та 5,5% господарств.

Дедалі більше зосередження виробничих ресурсів у певній частині господарств населення свідчить про нагромадження в них потенціалу товарного виробництва. Це підтверджується групуванням сільських домогосподарств за рівнем грошових надходжень (доходу) від реалізації сільськогосподарської продукції у 2002–2011 рр. (рис. 3.2). У ньому використано досвід типологізації сімейних ферм у США, де фермою вважається господарство, якщо отримана ним виручка від реалізації сільськогосподарської продукції становить не менше 1 тис. дол. США на рік.

Як видно з рис. 3.2, у 2002–2011 рр. зростали частки господарств з рівнем доходу від реалізації сільськогосподарської продукції: понад 1 тис. дол. США – від 2,0 до 18,5% ; 750–1000 дол. США – від 2,5 до 5,1%; 500–750 дол. США – від 5,8 до 6,9%. Співвідношення між цими частками у різні роки було різним, але тенденція до зростання прошарку господарств населення з вагомим товарним спрямуванням виробництва очевидна. З іншого боку, збільшувалась і частка господарств суто споживчого спрямування (зовсім не продавали виробленої продукції) – від 25,2%

у 2002 р. до 40,8% у 2011 р. Одночасно частки господарств проміжного (змішаного) типу зменшувалися: з обсягом реалізації до 250 дол. США – від 50,1 до 20,7% та 250–500 дол. США від – 14,4 до 8,0%.

Отже, якщо орієнтуватися на американський критерій ідентифікації фермерських господарств, то відповідно до даних рис. 3.2, серед вітчизняних господарств населення 18,5% можна вважати такими, що у 2011 р. відповідали цьому критерію за офіційним курсом валют (7,97 грн за 1 дол. США). У 2008 р. частка таких господарств становила 19%. У 2009 р. у зв'язку з фінансово-економічною кризою, яка серед іншого, спричинила зниження курсу гривні, ця частка знизилась до 12,4%, але надалі знову почала зростати.

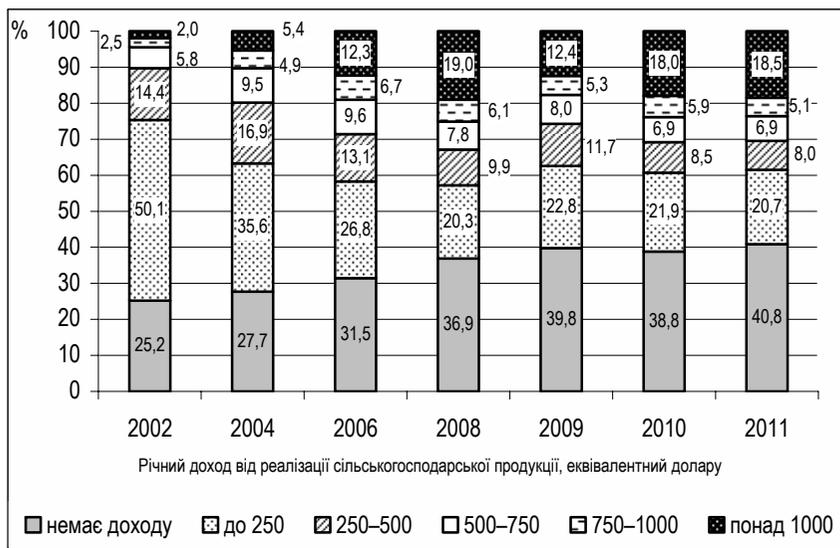

Рис. 3.2. Диференціація сільських домогосподарств за рівнем доходу від реалізації сільськогосподарської продукції, 2002–2011 рр.

Примітка: розрахунки здійснено за даними репрезентативних вибірок; у 2011 р. до вибірки увійшло 3400 сільських домогосподарств.

Джерело: побудовано на основі первинних даних вибіркового обстеження умов життя домогосподарств Державною службою статистики за відповідні роки.

Водночас зазначене коло господарств можна розглядати й ширше. За оцінками Світового банку курс долара США за паритетом купівельної спроможності (ПКС) для 2010 р. становив 3,91 грн за 1 дол. США. З урахуванням цього до господарств населення, які за американськими мірками можна було б віднести до фермерських господарств, справедливо долучити ще й групи з рівнем доходу від реалізації, еквівалентним 750–1000 і 500–750

дол. США. Разом з попередньою групою їхня частка у 2011 р. досягала 30,5% від загальної кількості сільських домогосподарств. У 2007–2009 рр. аналогічне коло господарств (з переважно товарним характером виробництва і наявністю передумов для підприємницької діяльності) охоплювало 26–27% сільських домогосподарств.

Серед груп господарств, виділених на рис. 3.2, найбільший інтерес представляють господарства з річним доходом від реалізації сільськогосподарської продукції на суму, що в еквіваленті перевищує 1 тис. дол. США (у 2011 р. – 7970 грн). Оскільки це "відкрита" група, то до неї потрапили на лише господарства з доходом, близьким до нижньої межі групи, чи на 20–40% більшим від неї, але й такі, що перевищують цю межу у декілька разів. Середній розмір надходжень від реалізації сільськогосподарської продукції в цій групі господарств у 2011 р. становив 17,1 тис. грн на рік у розрахунку на 1 домогосподарство. Можна стверджувати, що загалом це господарства найбільш яскраво вираженого товарного (комерційного) спрямування. Розрахунки, виконані на основі первинних даних вибіркового обстеження умов життя домогосподарств Державною службою статистики показують, що у 2011 р. приблизно 74% доходів від реалізації сільськогосподарської продукції, отриманих усіма сільськими домогосподарствами, акумульовано господарствами саме цієї групи.

Характеристику процесу комерціалізації господарств населення доповнюють дані про структуру їхньої товарної продукції. У всій сукупності обстежуваних сільських домогосподарств, які у 2011 р. мали надходження від реалізації сільськогосподарської продукції, частка доходу від продажу продукції рослинництва у сумі цих надходжень становила 16,4%, продукції тваринництва – 58,2%, худоби, птиці та бджіл – 23,3% і продукції самозаготівель – 2,1%. У наведеній номенклатурі стосовно тваринництва розрізняють доходи від продажу худоби, птиці і бджіл та від продажу іншої продукції. У першому випадку йдеться про продаж живих тварин, а в другому – про продаж м'яса забитої худоби і птиці, молока, яєць тощо. У групах домогосподарств з різними доходами від продажу сільгосппродукції ця структура має значні відмінності (табл. 3.10).

Як видно з даних табл. 3.10, у групі господарств з річним обсягом надходжень понад 7970 грн (1 тис. дол. США) структура доходу від продажу сільськогосподарської продукції максимально наближена до цієї структури в середньому по всіх господарствах. Це закономірно, оскільки на зазначену групу господарств припадає майже три чверті усіх грошових надходжень

сільських домогосподарств від реалізації сільськогосподарської продукції. В інших же групах прослідковується певна закономірність. В першій групі (з найменшим загальним доходом) переважають надходження від продажу рослинницької продукції (50,3%), частка яких в подальшому від групи до групи зменшується аж до 11,8% в четвертій групі. Натомість частка доходів від продажу продукції тваринництва зростає від 27,7% у першій до 66,0% у четвертій групі. Доходи ж від реалізації інших видів продукції не демонструють яких-небудь помітних тенденцій.

Таблиця 3.10

Структура доходу від продажу сільськогосподарської продукції сільським домогосподарствам, 2011 р.

Група господарств з річним обсягом надходжень від реалізації продукції, грн	Середній дохід на 1 господарство, грн	в т. ч. від продажу, %			
		продукції рослинництва	продукції тваринництва	худоби, птиці, бджіл	продуктів самозаготівлі
1. до 1992,5	688,88	50,3	27,7	17,9	4,1
2. 1993 - 3985	2891,31	30,1	38,2	29,2	2,5
3. 3986 - 5977,5	4856,90	14,5	53,1	27,9	4,5
4. 5978 - 7970	6904,93	11,8	66,0	20,2	2,0
5. більше 7970	17122,49	14,6	60,7	23,0	1,7
В середньому	7146,61	16,4	58,2	23,3	2,1

Примітка: межі груп еквівалентні долару США – до 250, 250–500, 500–750, 750–1000 і більше 1000.

Джерело: розраховано на основі первинних даних вибіркового обстеження умов життя домогосподарств Державною службою статистики.

Таким чином, отримання частиною сільських домогосподарств дедалі більшого обсягу доходів від продажу сільськогосподарської продукції нині тісно пов'язане з нарощуванням збуту продукції тваринництва. Це цілком пояснюється особливостями внутрішнього продовольчого ринку, який вітчизняні сільгоспідприємства не в змозі наситити згаданою продукцією. Разом

з тим аналіз абсолютних величин згаданих доходів показує їх збільшення по кожному виду продукції. Сума надходжень з розрахунку на 1 домогосподарство від продажу продукції рослинництва у групі з найбільшими доходами у 7,2 раза перевищує аналогічний показник у групі з найменшими доходами, відповідно надходження від продажу худоби, птиці і бджіл – у 32, а від продажу продукції тваринництва – у 54 рази більш.

Детальніший аналіз надходжень від реалізації сільськогосподарської продукції в домогосподарствах з найбільшими доходами від її продажу засвідчує наявність у їхньому середовищі спеціалізованих господарств. Так, серед 629 обстежених господарств з обсягами реалізації понад 7970 грн нараховувалося 62 господарства (9,9%), які продавали на зазначену і більше суму лише продукцію рослинництва, 110 господарств (17,5 %) – живу худобу, птицю і бджіл і 411 господарств (65,3%) – продукцію тваринництва. Ці дані показують також, що найбільша частка товарних господарств населення спеціалізується саме на продукції тваринництва.

Водночас господарства, які спеціалізуються на рослинницькій продукції, мають найвищі обсяги реалізації. Середній розмір доходу від продажу сільськогосподарської продукції у 42 господарствах, які 2011 р. продали продукції рослинництва на суму понад 7970 грн, становив 30,8 тис. грн, зокрема за рахунок реалізації продукції рослинництва – 22,2 тис., від продажу худоби, птиці і бджіл – 2,7 тис., від продажу продукції тваринництва – 5,9 тис. грн. У середньому по 411 господарствах, у яких межа в 7970 грн була перевищена за рахунок продажу продукції тваринництва, річний дохід від реалізації всієї сільськогосподарської продукції становив 19,8 тис. грн, зокрема від продукції тваринництва – 14,7 тис., худоби, птиці і бджіл – 3,1 тис., продукції рослинництва – 2,0 тис. грн.

Про зростання прошарку товарних селянських господарств, зокрема й завдяки стимулюванню цього процесу органами влади, свідчить досвід Волинської області з формування категорії сімейних (родинних) ферм. Як уже згадувалося, в останні роки на Волині практикується застосування значно ширшого, ніж на загальнодержавному рівні, набору засобів підтримки господарств населення, причому ці засоби спрямовуються насамперед на стимулювання розвитку тваринництва. Найбільша ж фінансова підтримка надається господарствам, які утримують 3 і більше корів – сімейним (родинним) фермам. Разом з тим з селянами проводилась роз'яснювальна робота, основним змістом якої було переконування їх у заінтересованості суспільства і влади в розвитку сімейних господарств та запевняння, що участь у програмах сприяння

цьому розвитку не містить ніяких "пасток", як-то наступне запровадження якихось податків, платежів чи зборів тощо.

Як свідчать працівники сільрад, спочатку селяни неохоче зголошувались до реєстрації сімейних (родинних) ферм, але ретельне дотримання умов їх підтримки, доброзичливе ставлення до сімейних господарств допомогли подолати психологічні бар'єри. Якщо станом на 01.09.2011 р. в області нараховувалось 860 особистих селянських господарств, які мали три і більше корів, а в них утримувалось 3036 корів, то на 01.09.2012 р. ці показники становили відповідно 2546 господарств та 8609 корів, тобто збільшились практично утричі. Подвоїлась – потроїлась чисельність згаданих господарств у районах, де і раніше чимало селян займалися товарним виробництвом молока. В Рожищенському районі кількість сімейних (родинних) ферм у зазначений період зростає від 185 до 471, Горохівському – від 77 до 306, Маневицькому – від 84 до 270, Іваничівському – від 106 до 208. Водночас до згаданого процесу почали залучатися й села, де молочне скотарство в господарствах населення не було поширеним. У Камінь-Каширському районі у 2011 р. нараховувалося всього 15 селянських господарств, які утримували 3 і більше корів, а у 2012 р. їх стало 92, у Ратнівському районі 18 і 78 господарств, Любомльському – 20 і 69 господарств відповідно.

3.4. Формування умов для повноцінного розвитку на ринкових засадах

Створення сприятливих умов для ефективної діяльності і розвитку господарств населення потребує, з одного боку, докорінної зміни ситуації, що зумовлює відторгнення цих господарств у різних складових системи функціонування аграрного сектора, насамперед його інституціональному середовищі, а з іншого – заохочення до розвитку товарного виробництва та усебічної модернізації тієї частини господарств, яка проявляє до цього здатність і зацікавленість, переростання її представників у міцні сімейні товарні (селянські або й фермерські) господарства. Основними напрямками розв'язання цього завдання є: поліпшення нормативно-правового забезпечення діяльності господарств населення; полегшення доступності цим господарствам чинних і запровадження спеціальних програм державної підтримки; підвищення готовності і здатності селян (особливо молодого і середнього поколінь) до сімейного господарювання; сприяння розвитку партнерства та кооперації з метою вигідного виходу на ринки; удосконалення системи органів держав-

ного регулювання аграрного сектора у напрямі посилення функції забезпечення розвитку малотоварного виробництва; сприяння становленню мережі громадських об'єднань (організацій) господарств населення. Нижче детальніше розглядаються найважливіші з цих напрямів.

Удосконалення нормативно-правової бази. Вихідною (визначальною) позицією у формуванні сприятливого середовища розвитку малотоварного сегменту сільськогосподарського виробництва є визнання сімейних господарств *органічною складовою перспективної моделі вітчизняного аграрного сектора*. Це надзвичайно важливо для відповідного орієнтування всієї системи управління національною економікою (усієї її ієрархічних рівнів), усієї сукупності виробників сільськогосподарської продукції і особливо для домогосподарств, які сьогодні у більших чи менших обсягах займаються сільськогосподарською діяльністю.

Важливість відзначеного зумовлена тим, що, як уже згадувалось вище, нав'язаний суспільству в минулому синдром "підсобності" і "неперспективності" сімейного господарювання в сільському господарстві до цього часу не подолано. Багато науковців, працівників урядових структур різних рівнів та й пересічних громадян, в тому числі сільських жителів, і досі вважають, що цей тип господарювання не заслуговує на увагу і підтримку тому, що є "пережитком минулого", нездатний до використання новітніх досягнень науково-технічного прогресу; він обов'язково "відіме" тощо і взагалі "з ним багато мороки". Тому так важливо офіційно визначити, зафіксувати в нормативно-правових актах, використовувати чи враховувати в різноманітних державних, регіональних і місцевих програмах та культивувати в суспільстві чітку позицію щодо того, що сімейні господарства (які можуть і повинні функціонувати на передових організаційно-економічних і техніко-технологічних засадах) є і залишатимуться, поряд з іншими формами господарювання, *однією з головних підвалин організаційної побудови вітчизняного аграрного сектора*.

Певний крок до формування згаданої вище позиції зроблено в проєкті Стратегії розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року, розробленому Міністерством аграрної політики і продовольства України. У ньому серед стратегічних цілей розвитку аграрного сектора значаться "соціальний розвиток села" та "формування середнього класу в сільській місцевості"; серед стратегічних імперативів – надання переваги у підтримці "суб'єктам підприємницької діяльності, які поєднують право на землю з працею на ній, економічні інтереси з соціальною свідомістю" та "гармонізація інтересів малого, середньо-

го та великого бізнесу..."; серед пріоритетних напрямів досягнення стратегічних цілей – "стимулювання господарювання на землі власників земельних ділянок сільськогосподарського призначення та сільських мешканців шляхом впровадження поетапної підтримки успішного господаря" та "удосконалення механізмів інформування та навчання сільського населення технологіям та методам ефективного господарювання"¹¹⁰.

Кожне з наведених положень більшою чи меншою мірою може бути використане як підстава для поліпшення інституціонального забезпечення розвитку господарств населення, але може бути й проігнороване при небажанні робити це. Тому, не зважаючи на дещо чіткіше позиціонування аграрної політики щодо малотоварних господарств на найближчу перспективу, згаданий проект Стратегії по суті не дає відповіді на запитання щодо місця сімейного типу господарювання (а саме він є основною організаційною формою малотоварного виробництва) в майбутній моделі вітчизняного аграрного розвитку.

Втім, Стратегія чи інші нормативні документи, які ґрунтуються на *чинному* законодавстві, очевидно, й не можуть давати відповіді на подібні запитання – це прерогатива законодавчих актів. У чинному ж законодавстві або обтічно йдеться про "створення рівних умов для функціонування різних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі" (Закон України "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року"), або просто констатується факт організації сільськогосподарського виробництва на сімейних засадах (Закони України "Про фермерське господарство" та "Про особисте селянське господарство"). Тому положення про сімейне господарювання як одну з основ стабільного функціонування аграрного сектора повинно міститись в законодавчих актах, присвячених вдосконаленню (трансформації) сучасної державної аграрної політики та становленню майбутнього аграрного устрою України. При цьому доцільно підкреслити важливість сімейного типу господарювання для *сталого аграрного і сільського розвитку* і відзначити зацікавленість держави у збереженні та модернізації цього типу в Україні.

Такими законодавчими актами можуть бути, зокрема, Закон України "Про сільське господарство", проект якого нині опрацьовується, або окремий закон з умовною назвою "Про сільськогосподарський (аграрний) устрій", яким унормувалися б організаційні засади функціонування сільськогоспо-

¹¹⁰ Стратегія розвитку аграрного сектору економіки (на період до 2020 року). Проект / Міністерство аграрної політики та продовольства України. – К.; 2012. – С. 6, 7, 12.

дарського виробництва. Потреба в такому унормуванні зумовлена тим, що чинні законодавчі акти, які є формальною правовою підставою для реєстрації суб'єктів господарювання в аграрному секторі, з одного боку, уже не служать достатнім підґрунтям для розв'язання низки актуальних проблем їхньої діяльності, а з іншого – не забезпечують здійснення цими суб'єктами їхніх функцій у такому обсязі і таким чином, щоб аграрний сектор розвивався як єдина система і повноцінно виконував свою роль у процесі загальносупільного відтворення. Останнє в кінцевому підсумку є однією з причин виникнення галузевих і продуктових диспропорцій в агропродовольчій сфері, різних провалів у продовольчому забезпеченні країни, поширення практики "оптимізації податків" в агропродовольчому ланцюжку, приватизованому агрохолдингами, різноспрямованості аграрного і сільського розвитку.

Концепція і основні положення згаданого вище законодавчого акта потребують спеціального опрацювання. Тут же слід зазначити, що в ньому варто розділити сімейний і корпоративний типи господарювання, визначити критерії, за якими вони ідентифікуються, встановити вимоги, яким повинні відповідати господарюючі суб'єкти кожного типу тощо. Щодо сімейного типу, то в ньому могли б бути представлені або три реально існуючі нині форми господарювання: сімейні фермерські господарства, товарні селянські господарства і домогосподарства, які здійснюють сільськогосподарську діяльність з метою виробництва продукції для власних споживчих потреб; або дві – товарні селянські (фермерські) господарства і домогосподарства споживчого типу.

Організаційно-економічна підтримка господарств населення. Як уже зазначалося, в системі державної підтримки аграрного сектора вітчизняні господарства населення наразі перебувають на становищі пасинків. Це видно навіть з простого порівняння напрямів їх субсидування з державного бюджету з відповідними напрямками, за якими подібна робота ведеться в зарубіжних країнах, а також в окремих областях України (табл. 3.11).

Показово, що в Російській Федерації та країнах ЄС фінансова підтримка малотоварного виробництва в сільському господарстві має системний характер з визначеними фінальними цілями; у РФ вона здійснюється в межах довгострокової програми. В Україні ж на загальнодержавному рівні ця підтримка практикується у формі окремих заходів. Такий підхід стримує ініціативу регіонів у заохоченні сімейного господарювання на селі. Так, у Волинській області заходи зі стимулювання розвитку малотоварного виробництва вже сьогодні мають ознаки якщо не системності, то принаймні комплекснос-

ті. Водночас досвід Волині свідчить, що окрема область не може надто далеко вийти за межі здійснюваної у державі реальної політики у ставленні до

Таблиця 3.11

Напрями фінансової підтримки малотоварного виробництва сільськогосподарської продукції

Україна, 2012 р.		Російська Федерація, 2013–2020 рр.	Європейський Союз (період входження країн ЦСЄ до ЄС)
Загальнодержавний рівень	Волинська область		
<ul style="list-style-type: none"> Дотація на утримання і збереження молодняку ВРХ; часткове відшкодування витрат на придбання установок індивідуального доїння корів (доїльних апаратів). 	<ul style="list-style-type: none"> Дотація на утримання і збереження молодняку ВРХ; відшкодування витрат на придбання доїльних апаратів; дотація власникам ОСГ (родинним фермам) на утримання корів; здешевлення вартості штучного осіменіння корів і телиць в ОСГ та фермерських господарствах; компенсація відсотків за кредитами, отриманими у 2011 р. на закупівлю корів і нетелей; надання пільгових кредитів на придбання корів і нетелей; створення громадських пасовищ; розширення мережі пунктів штучного осіменіння та устаткування їх сучасним обладнанням; дотація власни- 	<p>У Державній програмі розвитку сільськогосподарства і регулювання ринків сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства на 2013–2020 рр. є підпрограма "Підтримка малих форм господарювання".</p> <p>Основні заходи підпрограми:</p> <ul style="list-style-type: none"> підтримка фермерів-початківців – надання грантів на: <ul style="list-style-type: none"> придбання земельних ділянок, розробку проектної документації на будівництво виробничих приміщень, будівництво доріг і під'їздів, підключення виробничих приміщень до інженерних мереж, придбання сільськогосподарських тварин, техніки та інвентарю, придбання насіння, добрив, засобів захисту, надання допомоги на господарське облаштування, розвиток сімейних тваринницьких ферм (грант у розмірі 60% витрат); державна підтримка кредитування малих форм господарювання; оформлення земельних ділянок у власність селянсь- 	<p>Підтримання доходів малотоварних селянських господарств на час їх комерціалізації.</p> <p>Мета: підтримання малих ферм, здатних вести товарне виробництво.</p> <p>Фінальні цілі:</p> <ul style="list-style-type: none"> збільшення економічного розміру господарства, зростання обсягів товарної продукції. <p>Максимальний розмір підтримки – 1500 євро на рік.</p>

	кам ОСГ за приріст корів молочного напрямку продуктивності (за наявності не менше 10 корів).	ких (фермерських) господарств.	
--	--	--------------------------------	--

Джерело: складено автором на основі власних досліджень та літературних джерел.

сімейного господарювання. Незважаючи на важливі ініціативи щодо виокремлення сімейних (родинних) ферм, прийняття обласної Програми підтримки особистих селянських господарств на 2012–2016 роки тощо, зусилля області щодо стимулювання малотоварного виробництва сфокусовано все-таки на розв'язанні в основному поточних завдань у галузі тваринництва, тобто на досягненні мети, визначеної урядовими інституціями.

Отже, політика і ключові напрями підтримки розвитку сімейного типу господарювання в сільському господарстві мають формуватися на загальнодержавному рівні, а регіони повинні мати змогу, орієнтуючись на них, будувати таку підтримку з урахуванням місцевих потреб і можливостей. Зазначене найдоцільніше реалізувати через розроблення і виконання Державної програми підтримки господарств населення, або відповідної підпрограми у складі загальнодержавної програми розвитку сільського господарства. Такий програмний документ мав би включати комплекс скоординованих заходів і механізмів їх реалізації, спрямованих на: заохочення сільських домогосподарств до збереження і розвитку ними сільськогосподарської діяльності; виконання притаманних цій діяльності соціально-екологічних функцій; нарощування виробництва певних видів товарної продукції та переростання споживчих господарств у товарні; формування бази повноцінного фермерства, зокрема й шляхом омолодження складу сімейних господарств та підвищення рівня людського і соціального капіталу їхніх членів; розвиток в середовищі господарств населення процесів співпраці, консолідації, кооперування та інтегрування.

Формалізація малотоварних господарств в організаційно-виробничій структурі сільського господарства. Визнання малотоварних сімейних господарств органічною складовою перспективної моделі вітчизняного аграрного сектора передбачає адекватну оцінку їхнього місця в сучасній організаційній структурі сільського господарства. Сьогодні органи державного регулювання аграрного сектора практично не оперують показниками загальної кількості і структури виробників сільськогосподарської продукції. Зазвичай зазначається, що в сільському господарстві функціонує

приблизно 15 тис. сільськогосподарських підприємств та 42 тис. фермерських господарств, а також що виробництвом сільськогосподарської продукції, "в основному для власних потреб", займаються декілька мільйонів сільських і міських домогосподарств. У такій інтерпретації виробників відчувається поділ на "своїх" і "не наших".

Для отримання цілісного уявлення про кількість і структуру виробників *товарної* сільськогосподарської продукції нами свого часу було зведено воедино дані про наявність і землекористування сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств і тієї частини сільських домогосподарств, які виробляють вагому кількість продукції на продаж¹¹¹. Для визначення складу останніх використовувався досвід зарубіжних країн, в абсолютній більшості яких малотоварні господарства є складовою організаційної структури аграрного виробництва. У США, наприклад, використовується базовий критерій визначення ферми на основі показника обсягів продажу сільськогосподарської продукції: фермою вважається господарство, у якого виручка від реалізації становить (або могла б становити за нормальних умов) не менше 1 тис. дол. США на рік. За такого підходу у США обліковується 2,2 млн ферм. У Польщі аграрним товаровиробником вважається *gospodarstwo rolne* – господарство з площею земельних угідь, не меншою за 1 га; всього тут нараховується 1,8 млн господарств. Подібні підходи існують і в інших країнах.

У попередньому підрозділі показано, що в Україні у 2011р. 18,5% (а це майже 971 тис.) сільських домогосподарств реалізували сільськогосподарську продукцію на суму, яка за обмінним курсом валют перевищувала 1 тис. дол. США, і ще 12,0%, або 630 тис. господарств, – на суму, що перевищувала цей показник за паритетом купівельної спроможності. Отже, приблизно 1,6 млн сільських домогосподарств, за американськими мірками, можна було б прирівняти до фермерських господарств і долучити до виробників товарної сільськогосподарської продукції в Україні. За іншим підходом, до цих виробників можна зараховувати сільські домогосподарства з розміром землекористування понад 1 га: їх у 2011 р., нараховувалось 22,1% від загальної кількості, тобто 1139 тис., а розрахункова площа оброблюваної ними землі становила 4,5 млн га. Другий підхід більше придатний для оцінки розподілу суб'єктів господарювання за розміром використовуваної земельної площі.

¹¹¹ Прокопа І.В., Беркута Т.В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку / НАН України; ін-т екон. та прогнозув. – К., 2011. – С. 164–168.

Отриману таким чином кількість домогосподарств, що виробляють товарну сільськогосподарську продукцію, та площу їхнього землекористування можна долучати до відповідних показників сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств і на цій основі визначати загальну чисельність товаровиробників в аграрному секторі економіки, а також їх розподіл за розмірами сільськогосподарських угідь. За даним підходом визначено, що в Україні у 2010 р. нараховувалось 1175 тис. виробників товарної сільськогосподарської продукції, які мали в користуванні сільськогосподарські угіддя. З них 961,6 тис. (81,8%) – з площею землекористування до 5 га; 193,1 тис. (16,5%) – 5–50 га і 20,5 тис. (1,7%) – з площею понад 50 га. Водночас понад 80% загальної площі сільськогосподарських угідь, що обробляється цими виробниками, перебуває у користуванні господарств з площею понад 50 га (третя група), 12,4% – у господарств другої і всього 7,3% – у господарств першої групи. Сільські домогосподарства, що увійшли до окресленого кола виробників, розподілились між першою і другою групами: у першій вони становлять понад 99% чисельності групи, у другій – дещо більше 88%¹¹².

Запропонований підхід до визначення загальної чисельності виробників товарної сільськогосподарської продукції та їхнього розподілу за розмірами землекористування, на нашу думку, дозволяє адекватно оцінювати організаційну структуру вітчизняного сільського господарства, виявляти її проблемні місця, планувати загальні напрями подолання її деформацій тощо. Однак, коли виникає потреба у здійсненні конкретних заходів зі стимулювання розвитку господарств населення товарного спрямування, постає питання про їхню належну ідентифікацію. По суті йдеться про певну реєстрацію таких господарств як повноцінних економічних суб'єктів, що беруть участь в економічних відносинах, проектах і програмах, створюють об'єднання тощо.

Без цього не можна обійтися уже й тепер: наприклад, при отриманні господарствами населення коштів бюджетної підтримки виробництва певних видів продукції вимагається відкриття банківського рахунку для перерахування цих коштів. Розширення ж і урізноманітнення практики стимулювання розвитку малотоварних селянських господарств актуалізуватиме необхідність їх чіткішого обліку. Водночас заходи щодо повнішої формалізації (реєстрації) таких господарств повинні бути дуже зваженими, не містити жод-

¹¹² Прокопа І.В. Структура сучасного аграрного виробництва в Україні: соціоекономічний та організаційний аспекти // Агроінком, 2012. – № 7–9. – С. 28–31.

них елементів примусу, тиску, чи "голоного адміністрування", щоб не спонукати успішних селян до "втечі у тінь" чи згортання діяльності. Головним напрямом такої формалізації має стати самоідентифікація товарних господарств, коли вони, відгукуючись на якийсь заохочувальний захід, добровільно обирають новий господарський статус.

Практика підтверджує своєчасність зазначених інституційних змін. Про це свідчить, зокрема, досвід Волинської області, де в окрему групу особистих селянських господарств – сімейних (родинних) ферм – виділяються господарства, які утримують трьох і більше корів. Такий статус дає їм можливість користуватися державною підтримкою в межах заходів, які активно здійснюються в області. Поряд з цим сімейні (родинні) ферми повинні дотримуватись низки вимог: тварини мають бути проідентифіковані і повинні проходити відповідні ветеринарні дослідження; господарство має вести селекційно-племінну роботу з покращення продуктивності великої рогатої худоби, забезпечувати використання земельної ділянки за цільовим призначенням, підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; власники цих ферм повинні надавати сільським, селищним, міським радам за місцем свого розташування необхідні дані щодо ведення автоматизованої системи обліку поголів'я тощо.

Положення про статус та функціонування сімейних (родинних) ферм Волині затверджено рішенням Волинської обласної ради. Облік ферм здійснюють сільські, селищні, міські ради за місцем знаходження господарства, якому надано цей статус; облік у районі ведуть районні управління агропромислового розвитку (АПР) за даними сільських рад, облік в області – головне управління АПР облдержадміністрації. Реєстрація діяльності сімейних (родинних) ферм здійснюється без створення юридичної особи з видачею посвідчення; посвідчення видають управління АПР районних державних адміністрацій відповідно до заявок сільських рад. Головне управління АПР обласної державної адміністрації веде зведений реєстр сімейних (родинних) ферм. Цей досвід може послужити взірцем для виокремлення товарних селянських господарств і запровадження системи їх реєстрації на загальнодержавному рівні.

Персоніфікація зайнятості та соціальне забезпечення членів особистих селянських господарств. Розв'язання перелічених в підзаголовку проблем має надзвичайно важливе значення для розвитку сімейного господарювання в сільському господарстві: фіксування персональної зайнятості в ОСГ власника та/чи членів цього господарства, прагнення цих

осіб увійти в систему державного соціального страхування означає усвідомлення господарством себе як самостійного економічного суб'єкта, по суті набуття іншого (вищого) статусу порівняно з іншими селянськими господарствами. Насправді це логічний крок до становлення та інституціалізації прошарку товарних селянських господарств, про що йшлося у попередньому викладі. Адже визнання особи формально зайнятою в ОСГ передбачає отримання нею доходу, не меншого, наприклад, від мінімальної заробітної плати, що очевидно перевищує межі продовольчого самозабезпечення. Це, в свою чергу, зачіпає питання визначення рівня такого доходу, сплати відповідного податку тощо.

Нетривалий поки що досвід функціонування сімейних (родинних) ферм у Волинській області висвітлює можливі принципи формування *механізму реєстрації та обліку зайнятості* в особистих селянських господарствах. По-перше, така реєстрація має бути добровільною (статусу сімейних ферм на Волині ОСГ набувають добровільно, хоча й завдяки стимулюючому впливу засобів державної підтримки). По-друге, доходи господарств, члени яких претендують на реєстрацію їхньої зайнятості, мають бути не меншими за відповідний рівень (статус сімейної ферми може набути господарство, в якому утримується не менше 3-х корів, а це забезпечує певний рівень доходу). По-третє, облік господарств, де реєструються зайняті особи, має вестися окремо від інших ОСГ (про реєстрацію і облік сімейних ферм на Волині йдеться у попередньому викладі).

Отже, формування прошарку особистих селянських господарств товарного спрямування з формалізованою зайнятістю їхніх членів має відбуватися шляхом *самоідентифікації* згаданих господарств. Світовий досвід свідчить, що для цього недостатньо мати систему державної підтримки сімейних господарств: має діяти ще й заохочувальна (пільгова) система соціального страхування зайнятих у них осіб.

Зарубіжна практика соціального страхування в сільському господарстві зазвичай будується на принципах страхування фермерів як самозайнятих осіб. Самозайняті ж самі повинні сплачувати за себе страхові внески. Проте багато країн (Австрія, Фінляндія, Франція, Польща, Греція, тощо) виділяють фермерів та членів їх родин в окрему категорію, до якої застосовуються спеціальні схеми сплати цих внесків. Водночас у низці країн системи соціального страхування в сільському господарстві відокремлені від відповідних загальнонаціональних систем, фермери сплачують страхові внески за нижчими, ніж решта грома-

дьян, ставками, а в деяких країнах держава надає малозабезпеченим фермерам субсидії для сплати внесків.

Для формування механізмів повнішого залучення членів вітчизняних особистих селянських господарств до сфери дії трудового законодавства і соціального захисту особливий інтерес становить досвід Польщі, де також діє спеціальна, відмінна від загальнонаціональної, система соціального страхування (забезпечення) власників і членів селянських господарств. Центральною інституцією цієї системи є Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, скорочено KRUS (Каса сільськогосподарського соціального забезпечення), що функціонує під егідою Міністерства сільського господарства і розвитку села. Інтереси застрахованих осіб і отримувачів виплат в діяльності Каси представляє Рада соціального забезпечення селян чисельністю 25 осіб, яка призначається з кандидатів, поданих сільськогосподарськими громадсько-професійними організаціями і професійними спілками індивідуальних селян (рис. 3.3).

Каса сільськогосподарського соціального забезпечення (KRUS) проводить страхування і здійснює виплату пенсій та допомог з тимчасової непрацездатності, обслуговуючи 1,3–1,5 млн осіб. Кошти її формуються за рахунок внесків застрахованих осіб, цільових перерахувань з інших джерел (в тому числі із загальнонаціонального Фонду соціального страхування на фінансування виплат клієнтам Каси, що належать їм на інших, ніж сільськогосподарське страхування, підставах), а також за рахунок дотацій з державного бюджету. Дотація нині є головним джерелом фінансування видатків каси.

Нормативно-правова база – Закон "Про соціальне забезпечення селян" (1990 р.)

Головна інституція – Каса сільськогосподарського соціального забезпечення (KRUS)

Примітка: Бюджет KRUS у 2011 р. – 16,5 млрд злотих,

в т.ч. – внески застрахованих – 1,4 млрд злотих; державні дотації і цільові перерахування з інших джерел – 15,1 млрд злотих.

Страхові щомісячні внески селян на пенсійне страхування – 10% від розміру мінімальної пенсії. Внески диференційовані: на їх розмір найбільше впливає величина господарства (площа землі) і те, веде чи не веде селянин позааграрну діяльність.

Рис. 3.3. Соціальне забезпечення (страхування) селян у Польщі

Джерело: складено автором за даними польських джерел.

За даними польського фінансового порталу Bankier.pl у 2011 р. бюджет KRUS становив 16,5 млрд злотих, в тому числі внески застрахованих – 1,4 млрд злотих, решта – надходження з інших джерел, передусім державна дотація. Пенсії з Каси отримували 1,08 млн осіб, інші виплати – 273 тис. осіб; чисельність платників внесків у березні 2012 р. становила 1,15 млн осіб. Середній розмір пенсії, що виплачує KRUS – 838–850 злотих (приблизно 2 тис. грн)¹¹³.

Внески до KRUS платять усі власники селянських господарств з площею понад 1 умовний гектар за усіх застрахованих членів господарства. Квартальний внесок на пенсійне забезпечення одного застрахованого становить 30% (тобто місячний – 10%) від мінімальної пенсії. При цьому внески істотно диференційовані: на їх розмір найбільше впливає величина селянського господарства (площа землекористування), а також те, веде чи не веде селянин позааграрну господарську діяльність.

¹¹³ KRUS, czyli emerytury dla rolnikow za grosze. [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.bankier.pl>.

Селянин, що не веде позааграрну діяльність і господарство якого не перевищує 50 га, платить лише основний внесок у сумі 80 злотих (приблизно 200 грн) на місяць. Якщо ж площа господарства перевищує 50 га, крім основного, сплачується ще й додатковий внесок: за площі 50,1–100 га – 96 злотих; 100,1–150 га – 192 злотих; 150,1–300 га – 288 злотих; понад 300 га – 384 злотих. Загальний (основний і додатковий) внесок власника господарства з площею понад 300 га становить 464 (80+384) злотих на місяць. За кожного ж члена господарства сплачується лише основний внесок. Власники та члени селянського господарства, що ведуть ще й позааграрну діяльність, сплачують удвічі більший основний внесок на пенсійне страхування, тобто 160 злотих на місяць.

Страховий внесок на випадок тимчасової непрацездатності (внаслідок нещасного випадку, захворювання, перебування у декретній відпустці) у Польщі є однаковими для власників і членів селянських господарств незалежно від того, займаються чи не займаються вони позааграрною діяльністю. У IV кв. 2012 р. він становив 42 злотих на одну особу за місяць. Однак для найбільш вразливих селян передбачені пільги. За власників і членів селянських господарств з площею до 6 га страхові внески на певний вид соціального забезпечення повністю сплачує держава. Такою пільгою користується понад 700 тис. власників господарств, які застрахували 890 тис. осіб; практично це означає, що приблизно 59% забезпечуваних в KRUS отримують допомогу з тимчасової непрацездатності державним коштом. Крім цього, близько 200 тис. селян, що мають господарства площею 6–15 га, платять половину внеску, передбаченого для певного виду страхування¹¹⁴.

Слід зазначити, що в польському суспільстві ставлення до чинної системи сільськогосподарського соціального страхування неоднозначне: багато хто розцінює її як несправедливо пільгову. Як аргумент, приводяться, зокрема, такі дані. Сукупний внесок на соціальне страхування найманого працівника з мінімальною заробітною платою 1386 зл. становить 556 зл. на місяць (300 зл. платить робітник і 256 зл. – роботодавець), що майже у 5 разів більше, ніж внесок власника селянського господарства з площею землекористування до 50 га. Мінімальна пенсія, що виплачує KRUS, удвічі нижча, ніж та, яку отримують наймані працівники з загальнонаціонального Фонду соціального забезпечення, але співвідношення у внесках і виплатах явно на користь селян. Проте пропозиції щодо реформування всієї системи

¹¹⁴ Kto zapłaci najwięcej za ratowanie budżetu. [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://praca.gazetaprawna.pl>.

соціального забезпечення поки що не реалізуються. Водночас кількість селян, які користуються послугами KRUS, неухильно зменшується: якщо у 1995 р. їх було понад 2 млн, то тепер на третину менше. Зменшується й сума дотацій KRUS з державного бюджету¹¹⁵.

В Україні також з метою стимулювання самоідентифікації особистих селянських господарств як *виробників товарної продукції* слід детально опрацювати і запровадити механізми залучення власників і членів таких господарств до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування на апробованих у світі засадах. Як впливає з попереднього викладу, ці засади включають: створення спеціальних інституцій із соціального забезпечення селян як специфічної категорії самозайнятого населення (страхових асоціацій, кас тощо) і підтримку їхньої діяльності; встановлення пільгового рівня внесків селян до фондів соціального страхування; дотування згаданих інституцій чи фондів з державного бюджету з метою гарантування виплати ними призначених пенсій і допомог тощо. Для опрацювання всіх аспектів розв'язання проблеми соціального страхування осіб, зайнятих в *товарних* селянських господарствах, необхідно створити робочу групу з представників міністерств аграрної політики і продовольства, соціальної політики, фінансів, інших заінтересованих міністерств і відомств, а також науковців відповідних галузей знань.

Слід зазначити, що у нашій державі є певний довід субсидування соціального страхування осіб, зайнятих у сільському господарстві. За рахунок бюджетних коштів у 2005–2009 рр. здійснювалася компенсація Пенсійному фонду втрат від застосування платниками фіксованого сільськогосподарського податку спеціальної ставки зі сплати збору на обов'язкове пенсійне страхування, тобто відповідна підтримка вже надавалася сільськогосподарським підприємствам і фермерським господарствам, які використовують найману працю. Цілком логічно, щоб і щодо членів особистих селянських господарств, які зареєструються як сімейні (родинні) ферми, товарні господарства тощо або стануть суб'єктами індивідуального підприємництва чи членами сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, надавати Пенсійному фонду бюджетну компенсацію повної, а згодом частини ставки (за регресивною шкалою) зі сплати ними збору на обов'язкове пенсійне страхування.

¹¹⁵ Ile kosztuje KRUS. [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.bankier.pl>.

Аргументація викладеної пропозиції надана у наших попередніх публікаціях¹¹⁶. Тут же варто зазначити, що нинішнє складне фінансове становище вітчизняного Пенсійного фонду, коли на погашення його дефіциту з державного бюджету щороку виділяється дотація у сумі приблизно 20 млрд грн, не є перешкодою для її реалізації. Просто незначна (10–15%) частина цієї дотації набуватиме іншого цільового призначення: вона потраплятиме до Пенсійного фонду не як покриття його дефіциту, а як компенсація втрат від застосування спеціальної ставки збору на обов'язкове пенсійне страхування осіб, зайнятих в господарствах населення, які підвищили свій господарський статус. Тобто йдеться не про додаткові бюджетні витрати, а про "перейменування" частини тих бюджетних коштів, котрі все одно спрямовуються до Пенсійного фонду. Причому таке "перейменування", яке сприятиме зростанню кількості зареєстрованих виробників товарної сільськогосподарської продукції і, відповідно, потенційних платників збору до Пенсійного фонду.

Викладене стосується процесу залучення членів особистих селянських господарств до системи загальнодержавного пенсійного забезпечення при поширенні на них існуючого порядку визначення суми страхових внесків до Пенсійного фонду. Однак, якщо ґрунтовно підходити до розв'язання проблеми їхнього соціального забезпечення загалом, то необхідно було б приймати рішення ще й щодо таких питань:

- страхування членів селянських господарств на випадок тимчасової втрати працездатності;
- застосування щодо цієї категорії зайнятих зменшених, порівняно з іншими категоріями працівників, ставок внесків до страхових фондів (особливо беручи до уваги те, що за найманих працівників внески сплачують в основному роботодавці);
- диференціації розміру внесків залежно від величини селянських господарств, враховуючи відсутність у них обліку доходів.

Принципове рішення має бути прийняте і щодо того, створювати для селян окрему систему державного соціального забезпечення (як, наприклад, у Польщі), чи таке забезпечення можуть проводити страхові фонди, чи, можливо, вибрати якийсь інший варіант.

Посилення державного і самоврядного регулювання розвитку селянських господарств. У попередньому викладі (підрозділ 3.2) у загальних рисах обґрунтоване положення про доцільність здійснення державного впли-

¹¹⁶ Прокопа І.В., Беркута Т.В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку. – С. 220–222.

ву на господарства населення в контексті регулювання (забезпечення) сільського розвитку, точніше – через виконання функції державного регулювання розвитку сільського господарства і села одним міністерством.

Пропозиції авторів щодо вдосконалення управління сільським розвитком викладені в науковій доповіді "Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація"¹¹⁷. Йдеться про необхідність створення Державного агентства сільського розвитку як центрального органу державної виконавчої влади, діяльність якого спрямовується Кабінетом Міністрів України. Агентство повинно координувати роботу всіх центральних органів виконавчої влади, для яких сільська місцевість є сферою діяльності та відповідальності, але головна (визначальна) роль у його роботі має належати аграрному Міністерству. Більше того, *функції робочого органу Агентства* мав би виконувати Департамент сільського розвитку Мінагрополітики; відповідно, статус його необхідно підвищити, а склад істотно зміцнити. Важливим напрямом діяльності Департаменту повинно бути опрацювання стратегії і тактики розвитку сімейного господарювання на селі: у цій сфері він мав би формувати політику Міністерства та координувати роботу інших департаментів, які відповідають за розв'язання конкретних завдань розвитку всього, в тому числі й малотоварного, виробництва сільськогосподарської продукції та її ринків.

Позитивним прикладом державного регулювання взаємопов'язаного аграрного і сільського розвитку в частині сприяння сімейному господарюванню є досвід Польщі, де у структурі Міністерства сільського господарства і розвитку села функціонує Департамент розвитку сільських територій. Департамент очолює директор, який має трьох заступників; він складається з семи відділів, серед яких – відділ активізації виробників сільськогосподарської продукції і кооперації, відділ самоврядної діяльності та інвестиційної допомоги, відділ "Лідер" тощо¹¹⁸.

Становлення сприятливого середовища розвитку господарств населення неможливе без їх згуртування, визначення спільних стратегічних інтересів і нагальних потреб та пошуку шляхів їх задоволення, налагодження співпраці з владними інституціями тощо. Як уже зазначалося, інтереси і потреби мільйонів селянських господарств сьогодні практично ніхто не

¹¹⁷ Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп.; НАН України, ін.-т екон. та прогноз. – К., 2012. – С. 47–49.

¹¹⁸ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Departament Rozwoju obszarow wiejskich. [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.bip.minrol.gov.pl>.

представляє: Асоціація фермерів і приватних землевласників України, яка нібито повинна виконувати цю функцію, зосереджена в основному на розв'язанні проблем діючих фермерських господарств.

Можна сподіватися, що зміна державної аграрної політики на користь підтримки сімейного господарювання, зростання чисельності міцних сімейних господарств товарного спрямування призведе до розвитку в їхньому середовищі процесів згуртування й самоорганізації різних груп цих господарств, що мають спільні інтереси, та виникнення самоврядних організацій, які консоліднуються і створюють об'єднання загальнонаціонального рівня. Водночас розвиток таких процесів варто стимулювати й зовні. Ініціаторами тут можуть бути та ж Асоціація фермерів і приватних землевласників України, всередині якої для початку можна було б виділити секцію особистих селянських господарств, а потім виокремити її у самостійну організацію хоча б для того, щоб на загальнодержавному рівні був ще один представник інтересів малотоварного виробництва. Згадані процеси мала б підтримати і Всеукраїнська спілка сільських і селищних рад. Відповідне сприяння (а можливо й ініціація) має бути і від органів виконавчої влади, в тому числі й Міністерства аграрної політики та продовольства України.

СІЛЬСЬКА ГРОМАДА ТА СОЦІОЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СЕЛА

4.1. Сільський розвиток на базі громад у соціоекономічній теорії і практиці

Вихідні засади концепції сільського розвитку на базі громад у світовій соціоекономічній теорії започатковані наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть. Центральна ідея соціоекономічного розвитку сільських громад визначається як діяльність на локальному рівні, яка призводить до реалізації економічних можливостей громади і покращує соціальні, громадянські умови і навколишнє середовище на сталій основі. Ось чому соціоекономічний розвиток – це процес, за допомогою якого громади ініціюють власні рішення під час вирішення місцевих проблем. Стратегії соціоекономічного розвитку створюють економічні можливості на селі, але не за будь-яку ціну, а на основі покращення соціальних та громадянських умов і навколишнього середовища. В кінцевому підсумку ці стратегії орієнтовані на формування засад сталості розвитку, на створення довгострокових спроможностей громад самостійно справлятися з майбутніми викликами і можливостями.

Однак дебати щодо сутності сільського розвитку і його соціоекономічної спрямованості тривають і зараз: що є пріоритетом – громада, як об'єднання людей, чи територія, як місце їх проживання.

Існує кілька причин, чому ідеї, які спрямовані на розвиток територій, хоча є більш витратними і менш ефективними, все ж приваблюють, особливо політиків, які хочуть негайних публічних результатів. Політичні діячі представляють певні виборчі округи, таким чином вони зацікавлені у просуванні територіальних інтересів для забезпечення успіху на майбутніх виборах. Бізнесові структури більш налаштовані підтримувати підходи до розвитку конкретної території, тому що прагнуть вилучати надприбутки у тій місцевості, де розміщений їх бізнес. Для зазначених інституцій більш складно проводити реформування великомасштабних систем, таких як система освіти

або охорона здоров'я. Вони утримуються від соціально-орієнтованих програм, які застосовує уряд¹¹⁹.

Підходи, орієнтовані на території, переважали у програмах сільського розвитку у Європейському Союзі та США протягом минулого століття. Існує багато стратегій, які сприяють нарощенню економічного потенціалу окремих територій: залучення зовнішнього капіталу за рахунок податкових і фінансових стимулів і зростання виробничих потужностей в агросфері, поліпшення інфраструктури, створення нових установ і сервісних організацій тощо. Як засвідчує досвід, головна загроза цих підходів полягає у тому, що існуюча інституційна система сприяє нерівномірному розподілу вигод від економічного зростання у сільській місцевості, підриває життєздатність найбідніших верств сільського населення і малих за розмірами громад. З часом стає очевидним, що необхідні організаційні зміни, спрямовані на поліпшення якості життя шляхом збереження прав власності, управління, ефективного використання і контролю над ресурсами самими громадами. Це потребує розвитку сільських громад, виведення їх на той рівень, коли вони здатні використовувати наявні місцеві активи для підвищення добробуту громади.

Сільський розвиток на базі громад включає діяльність, що допомагає селянам впливати на існуючу суспільну мотивацію підтримки села і більш глибоке суспільне усвідомлення потреб локального рівня та сприяє селу у подоланні його соціальної ізоляції, отриманні кращого доступу до інформації та послуг. Таке розуміння спонукає переглянути функції органів державного управління щодо підтримки розвитку села в контексті сприяння довірі сільських співтовариств до державних ініціатив, запровадження координованих управлінських зусиль та налагодження таких взаємовідносин, які б виходили за рамки простого надання послуг селу.

Життєздатність села, як кінцева мета сільського розвитку на базі громад, залежить від двох взаємопов'язаних аспектів розвитку. З одного боку, життєздатність залежить від того, якою мірою сільські громади підтримують на належному рівні інфраструктуру, мають доступ до послуг, удосконалюють підприємницьку діяльність, активізують економічні можливості та формують регуляторну політику, яка сприяє кінцевим результатам. З іншого боку, життєздатність залежить від селян, які "переосмислюють" свої активи, розвивають мережі, будують місцеву співпрацю, розвивають мотивацію та

¹¹⁹ Lemann N. The myth of community development / N. Lemann // New York Times Magazine. – 1994. – January 9. – P. 30.

культивують ентузіазм місцевого розвитку. У світовій теорії сільського розвитку ці два аспекти виокремлюються в два поняття – розвиток громади і розвиток у громаді. Успішні процеси сільського розвитку передбачають не лише фінансування, залучення нових роботодавців чи створення нової інфраструктури. Захопленість, ентузіазм, спільна відповідальність, специфічні локальні активи, винахідливість та співпраця, реальні успіхи (навіть незначні) призводять до самостійного розвитку.

Досвід реалізації проектів сільського розвитку в Україні, які підтримуються проектами технічної допомоги, свідчить, що громади будують мережі, культивують місцевий ентузіазм та розвивають можливості, перетворюючи все це у реальні економічні та соціальні переваги. Тим не менше багато ініціатив, представлених як розвиток громад, сприяють розбудові інфраструктури чи громадських організацій, але мало що змінюють у "переосмисленні", мережах чи загальному потенціалі розвитку. Тобто часто трапляється так, що сільський розвиток спрямовується на вирішення часткових проблем: надання послуг (прибирання сміття, водопостачання), підтримка окремих ініціатив (придбання холодильника для зберігання партій продукції, заміна вікон у школі), розповсюдження інформації та забезпечення ресурсами для задоволення поточних потреб тощо.

Безперечно, ця діяльність є важливим аспектом сільського розвитку, але вона відображає лише одну сторону цього процесу. Інша сторона – це громадська участь, колективні дії та співробітництво, що допомагають селянам діяти у відповідності з умотивованістю, побудувати ентузіазм та довіру, кинути виклик суспільним переконанням, підтримати "прихованих" неформальних лідерів громад, "переосмислити" очевидні потреби та переоцінити активи громади, здобути доступ до відповідної інформації та ресурсів, налагодити взаємозв'язки з ключовими особами всередині та поза межами їхніх громад.

Отже, життєздатність сільських громад залежить як від "матеріальних", так і "нематеріальних" компонентів розвитку. По-перше, адекватна інфраструктура необхідна, щоб підтримувати економічну діяльність та життя громади. По-друге, здорова економіка залежить частково від нових підприємницьких починань, доступу до мультиканального фінансування, покращення ефективності існуючого сільськогосподарського виробництва і створення нових галузей промисловості чи підприємств у громаді. По-третє, державна політика може допомогти сільським районам зайняти конкурентоспроможну в економічному відношенні, справедливу в соціальному плані та засновану

на принципах екологічної відповідальності позицію. По-четверте, надання послуг у сільських громадах дозволяє місцевій економіці та соціальній системі функціонувати, підтримуючи рівень зайнятості населення та якість життя у сільській місцевості.

Реальна практика економічного розвитку доводить, що інвестування в інфраструктуру чи у розвиток переробної промисловості змінює локальну економічну ситуацію. Зміни в політиці, такі як вступ до Світової Організації Торгівлі, реалізація програм підтримки експорту чи реформа системи соціального забезпечення, також великою мірою впливають на місцевий розвиток.

Однак розвиток у сільських громадах залежить від менш помітних, але не менш важливих, компонентів розвитку, таких як власність громади, місцеве лідерство, колективні дії, "переосмислення" можливостей та мотивація. Насправді, реальні успіхи розвитку громади, такі як зайнятість та інфраструктура, часто проявляються через зміни у відношенні людей, у їх іншому погляді на сільські проблеми, покращення соціальних мереж, мобілізацію існуючих знань та використання активів громади по-новому.

Ці менш відчутні аспекти життєздатних громад є одночасно і засобами, і цілями розвитку громади. Розвиток сільської громади головним чином включає процес – серію дій та рішень – що покращує ситуацію громади не тільки економічно, а й як сильної функціональної структури. Саме через колективну дію, участь та контакти громада стає більш життєвою, здатною управляти змінами, з дієвішими мережами, організаційно згуртованою, з професійними знаннями, лідерством та ентузіазмом.

У дійсності, ентузіазм та мотивація місцевих жителів більшою мірою сприяють відновленню місцевої економіки та інфраструктури, ніж може здаватися на перший погляд. "Нематеріальні" аспекти розвитку гарантують додаткові економічні вигоди. Колективні дії в управлінні місцевими активами демонструють важливість довіри та співробітництва громади в управлінні локальними перевагами. Ефективність інвестицій в інфраструктуру може залежати від того, як добре громади можуть спільно використовувати цей ресурс.

Таким чином, інфраструктура, економічний розвиток, послуги та політика є важливими, але не ключовими рушійними силами сільського розвитку. Важливішими чинниками сільського розвитку є включеність та мотивація людей, фокусування на колективній дії, ефективне місцеве лідерство та

організованість, готовність вчитися та змінювати своє ставлення до проблем і можливостей саморозвитку громади.

Вітчизняна практика свідчить, що запроваджувані підходи до сільського розвитку (включаючи ініціативи донорських проектів) лише частково підтримують громадську участь та покращення. Труднощі, які мають сільські громади в організації та досягненні результатів, були б краще вирішені на основі розширеного усвідомлення ключових рушійних сил сільського розвитку. У цьому контексті визначені основні напрями удосконалення сільського розвитку на базі громад. Найважливіші серед них такі:

1. Поєднання державної підтримки у наданні послуг за реальної участі членів громади

Розуміння державної підтримки сільського розвитку, у кращому випадку, зводиться до підтримки надання послуг у сільській місцевості. Дійсно, визначення потреб сільської місцевості, надання послуг для їх задоволення, а також розбудова інфраструктури є важливими функціями відповідних державних, комунальних і приватних структур. Громади повинні забезпечуватися високоякісними послугами, однак, надання послуг являє собою лише частковий підхід. Як було доведено вище, розвиток громади залежить від переосмислення, мотивації, організації, місцевого лідерства та стимулюючих факторів. Надання послуг для задоволення потреб покращує проживання в умовах бідності і не сприяє допомозі селянам у переосмисленні сільських проблем, у можливостях зробити виклик поглядам та сприйняттю села як депресивного і безперспективного для проживання й занятості.

Фактично, надання послуг саме по собі може посилити залежність села від бюджетних можливостей, посилити зосередженість громади на негараздах і безвихідності та необхідності, у зв'язку з цим, передати владу за своє майбутнє зовнішнім "постачальникам послуг". Програми дій щодо розвитку громад мають орієнтуватися не лише на надання послуг та державну підтримку, а й залучення громад до справжнього співробітництва, допомагаючи їм "переосмислити" очевидні проблеми, розібратися, як вони можуть використати наявні знання, локальні ресурси та виявити вмотивованих місцевих громадян.

2. Імплементация колективних дій у процесі планування майбутнього

Наразі багато громад в Україні мають професійно підготовлені плани та стратегії, але не мають змін у громаді. Як правило ці документи розроблені за вказівками "зверху" за допомогою фахівців (часто – зовнішніх), без ре-

ального залучення громади і не орієнтовані на місцеві активи, а особливо – на колективні дії.

Довгострокове планування є основою діяльності громад для підтримки функціонування життєздатної економіки, навколишнього середовища та соціальної стабільності; встановлення пріоритетів для розвитку через планування є також важливим. Тим не менше, у вітчизняних умовах планування та встановлення пріоритетів підміняє необхідність реальних дій від самих членів громад. Урядові програми сільського розвитку переоцінюють пріоритети та потреби села, замість того, щоб зосередитися на діях щодо вирішення проблеми, навіть якщо ця проблема не є значним пріоритетом у контексті загального плану.

Ідентифікація можливостей залучення людей у діяльність, навіть з виконання незначних пріоритетів, необхідна для того, щоб почати дію та організувати громаду. Від моменту залучення членів громади до конкретних дій довіри та мережі починають зростати, створюючи умови для того, щоб громада починала діяти у напрямі реалізації більш важливих пріоритетів. Такий підхід можливо застосувати у відносно невеликій групі однодумців, що мають свої власні інтереси, як наприклад, спільна діяльність у формуванні консолідованих партій виробленої продукції, яка дає швидкі переваги від колективної участі.

3. Широка поінформованість з доступом до реальних мереж

В той час коли існує певне державне фінансування, хоча й обмежене, програм розвитку сільських територій, незначна частина сільських громад можуть отримати доступ до цих коштів. Сільським громадам важко, а то й неможливо, дізнатися про те, що саме є доступним, що підходить їм найкраще, зрозуміти інформацію, яка часто подається в формі, що не зрозуміла для селян або не відповідає їхнім потребам. Зберігається інституційна вертикаль, вибудована у часи планово-централізованого господарювання, яка практично обмежує доступ локального рівня до вибору варіантів і пріоритетів бюджетування послуг.

Ініціативи з розвитку громад безсумнівно потребують забезпечення інформацією та послугами. Однак ця діяльність вимагає значно більшого, ніж розповсюдження інформації та послуг. Слід мати на локальному рівні штатного інституційного організатора, який повинен на постійній основі співробітничати з громадами, щоб допомогти їм отримати доступ до послуг та інформації. Це означає проведення тренінгів, індивідуальної роботи з групами громади, щоб допомогти їм отримати доступ до правильної ін-

формації та покращити їхні можливості в управлінні широкою кількістю доступних послуг.

Громади також повинні мати доступ до соціальних мереж та ключових осіб, яким довіряють селяни, з досвідом реалізації проектів сільського розвитку. Доступ до ключових осіб та мереж дозволяє громадам отримувати нові ідеї, створювати атмосферу довіри та прискорювати місцеві ініціативи.

4. Перехід від уніфікованих підходів до локальних ініціатив

Програми сільського розвитку повинні бути не уніфікованими, а орієнтованими на специфічні проблеми громад, що вимагає створення інституційної структури координування зусиль у цьому напрямі. Така координаційна структура буде більш ефективною в межах неформальних мереж сільського розвитку, які мають функціонувати на регіональному рівні.

Вітчизняний досвід показує, що відмова від уніфікованих підходів на користь локальних ініціатив призводить до побудови особистісних відносин щодо спільних проблем, які перемагають формальні інституційні обмеження. Сільські громади, які успішно реалізували проекти технічної допомоги і вийшли на рівень саморозвитку, ініціювали неформальну мережу регіонального розвитку, яка посилює комунікацію та спільну роботу між окремими посадовими особами, лідерами громад та організаціями на базі громад.

5. Розвиток окремої сільської громади відбувається в межах "системи громад": на рівні області, району, сільської ради, зовнішніх (у тому числі донорських) та внутрішніх організацій, окремих сільських мешканців. Кожен з цих суб'єктів приймає рішення та діє під впливом один одного через динамічний набір взаємозв'язків. Таким чином політичні заходи у сфері сільського розвитку мають не лише стимулювати локальні ініціативи, а й сприяти розвитку цілої "системи".

5. Урахування сучасних емоційних реакцій

Значна частина селян незадоволена наслідками аграрних трансформацій, руйнуванням сільської інфраструктури, скороченням послуг (освітніх, в охороні здоров'я, транспортному забезпеченні тощо), занепадом культурного життя громад та недостатньою увагою уряду до їх проблем. Багато селян відчують, що їхні життєві умови погіршуються, а шанси їх покращення у сільській місцевості зникають. Шукаючи причини занепаду свого села, вони часто знаходять їх у зовнішніх силах.

Такий емоційний настрій є зрозумілою та природною реакцією на зміни у багатьох сільських районах, які відбулися у період аграрних трансформацій. Емоційні реакції на зміни у сільських спільнотах характеризуються звинуваченнями уряду та самовиправдуванням. Це означає, що таке

розуміння власних проблем представляє складність в організації колективних дій та ініціативах розвитку громади, що базуються на співпраці, соціальних інно-ваціях та самодопомозі. Програми сільського розвитку мають враховувати ці настрої та працювати з людьми, почавши з нейтралізації злоби, зневіри та цинізму.

6. Культивування громадського ентузіазму та мотивація учасників

Громадський ентузіазм та мотивація є "активаторами" сільського розвитку. Емоції та позитивне сприйняття посилюють колективні дії такою ж мірою, як організація, ресурси чи лідерство. Рівень мотивації, ентузіазму та позитивного погляду на майбутнє підкріплює зусилля громади, яка отримує від цього суттєві переваги. Зусилля для розвитку громади повинні не лише сприяти відтворенню інженерної чи соціальної інфраструктури громади, а й формувати позитивний емоційний стан людей та їх захопленість покращенням громади.

Сила усталених в українському суспільстві підходів до проблем сільського розвитку, на жаль, є такою, що захоплення та ентузіазм розглядаються як побічний продукт надання послуг і не визнається їх важливість як "рушійних сил" колективної дії. Більш широка програма розвитку потребує визнання та сприяння ентузіастам у громадах, кращого розуміння авторитету ентузіазму та мотивації та більш відкритого культивування позитивних емоцій як реального активу розвитку громади.

7. Формування цінностей, орієнтованих на сталий розвиток громад

Процес розвитку розпочинається з членів громади, базується на їх цінностях. Хоча цінності лежать в основі поведінки, вони рідко відкрито виражені. З одного боку, цінності відображають розуміння місцевим населенням власних активів та можливостей, а з іншого боку, цінність має здатність заохотити місцеву дію.

Для членів громади важко досягти згоди щодо набору цінностей, які могли б укріпити майбутнє громади, та відносно того, як ці цінності можуть бути використані, адже люди володіють різними цінностями, що ґрунтуються на їхньому власному досвіді та кваліфікації. Виявлення та узгодження цінностей попереджає виникнення конфліктів та формує владу громади. Часто успішні громади, що не обов'язково мають найкращий доступ до ресурсів чи знань. Успіх громади у тому, що її члени досягли згоди, примирення у процесі управління конфліктом в системі спільних цінностей.

Визначення цінностей громад впливає на визначення пріоритетів їх розвитку. Наприклад, стан навколишнього середовища, якість інфраструктури, важливість освіти чи охорони здоров'я отримують різні пріоритети у

громадах залежно від того, як місцеві люди цінують їх. Як свідчить досвід, залучення інвесторів (агрохолдингів) не може розглядатися у деяких громадах як хороший потенціал для розвитку. Однак цінності громади швидко змінюються. Такі процеси, як глобалізація та уніфікація модифікують систему цінностей, змінюють тип соціальних інститутів та трансформують соціальну свідомість. Споконвічні селянські цінності, такі як впевненість у собі, працелюбність, незалежність, важливість сім'ї та громади поступово "розчиняються" ринково-орієнтованим ставленням до села і визискуванням його природних і людських ресурсів.

Процеси змін, незалежно від того чи вони сконцентровані на інфраструктурних послугах, залученні інвестора, відбудові об'єктів соціально-культурного призначення тощо, – будуть для громади покращенням лише у тому випадку, якщо вони відповідають її спільним цінностям.

8. Розбудова довіри

Складнощі, з якими стикаються громади започатковуючи колективні дії, не обов'язково пов'язані з відсутністю коштів або доступу до фінансування чи обмеженням місць прикладання праці на селі. Громади можуть відчувати відсутність довіри для започаткування та підтримки колективних дій. Причини відсутності довіри можуть бути у тому, що селяни неодноразово за період аграрних трансформацій стикалися з тим, що їхні надії щодо паювання майна і землі не принесли їм очікуваних результатів.

Започаткування колективних дій і сприяння діям громади несе ризик для лідерів та активістів, які започатковують нові ініціативи. Цей ризик не лише фінансовий, а й соціальний – втрата авторитету і репутації. Лідери також знаходяться під дуже прискіпливими поглядами односельців, відкриті для критики та значного обсягу невдячної роботи. Їх діяльність потребує значної уваги до вирішення у громаді проблеми довіри, яку можна будувати на основі партнерських взаємовідносин. Рішуче стимулювання, тренування та підтримка довіри, здорового морального стану громади реальними діями і відкритістю сприятимуть розбудові колективних дій.

9. Подолання інертності сприйняття і дій

Належність до громади та її майбутнього вимагає колективних дій від її членів, а не оцінок того, що неможливо зробити. Основна компонента інертності – впевненість у тому, що люди не можуть змінити село. Саме це є найважливішим викликом започаткування колективних дій. Місцеві люди просто відчують, що вони не можуть зробити позитивних кроків, бо хтось все вирішує за них.

Цей виклик сприйняттю важливий з трьох причин. По-перше, поточна ситуація на селі, яка породжує негативні емоції, може легко підсилити сприйняття заниженої самооцінки, менталітету жертви та відмови від боротьби за своє майбутнє. Члени громади можуть "застрягти" в самовиправданні та запереченні. По-друге, сприйняття можуть легко обмежити чи викривити шляхи розвитку. По-третє, сприйняття можуть стати інституціоналізованими. Передання землі в оренду інвесторам, відмежування селян від вирішення виробничих питань, виплата орендної плати та отримання соціальної допомоги від агрохолдингу закріплюють сприйняття неможливості змін власними зусиллями.

Агентствам сільського розвитку потрібно взаємодіяти та допомогати громадам таким чином, щоб суспільство, влада і бізнес визнавали місцеві погляди та переконання.

10. Соціальні інновації у залученні селян до колективних дій

Соціальні інновації – це приватні громадянські ініціативи щодо покращення сільського життя, які виникають та розвиваються на локальному рівні в сільських громадах, мають висхідний характер та забезпечують мультиплікативний вплив на економічний розвиток громади і території.

Соціальні інновації – це ідеї, ініціативи і діяльність на селі, принципово нові або такі, які вже існують, але використовуються іншим чином, по-новому.

Метою соціальних інновацій є активізація ініціативи, консолідація та мотивація громад до розвитку, розповсюдження нових знань, покращення якості життя на основі реалізації економічних, політичних та соціальних свобод. Соціальні інновації можуть стосуватися структурних, організаційних змін, а також змін у фінансуванні та у стосунках між зацікавленими сторонами та територіями.

Соціальні інновації пов'язані з соціальними змінами у громаді, у її політичних повноваженнях, економічні наслідки тут є похідними, додатковими. В той час, як економічні інновації на селі стосуються освоєння нових технологій, введення нових виробництв або експлуатації нових ринків, соціальні інновації забезпечують задоволення нових потреб у сільській місцевості, які не можуть бути забезпечені ринком; створення нових, досконаліших підходів до подолання соціальної ізоляції селян, шляхом надання їм певного місця і ролі в економічному та соціальному житті села.

Соціальна інноваційність спричиняє створення зацікавленими сторонами мереж співпраці для вирішення своїх проблем і бажання взаємного навчання.

Місцеве населення повинне володіти необхідними навичками у створенні і сприйнятті інновацій. За таких умов відбувається об'єднання соціального і культурного капіталу локального рівня, яке формує місцеві активи для створення альтернативної зайнятості в сільській місцевості. Соціальна інновація, як і процес відкриттів загалом, може включати ланцюги інновацій, що призводить до реалізації нових підходів до участі громади. Досвід показує, що організовуючи розвиток громади, люди втомлюються від публічних засідань чи інших "традиційних" форм участі, які часто використовуються недостатньо обґрунтовано. Люди прагнуть більш неформальних, короткострокових та більш соціалізованих шляхів участі у житті їхніх громад. Таким чином, є більша вигодолюбність залучити людей з обмеженими добровільними можливостями та активізувати ширший спектр громадської участі.

Інноваційний підхід потребує залучення місцевих людей у пріоритетні питання локального значення, на рівні місцевої мотивації; це створює легші шляхи для дій ширшого кола учасників у вирішенні існуючих проблем. Ця демократія участі повинна зберегти легітимність та підвищити ефективність представницької демократії.

У вітчизняних умовах, зважаючи на відсутність цілісної інституційної системи державного регулювання розвитку села та його занепад, доцільно створити Державне агентство сільського розвитку, як центральний орган державної виконавчої влади, що формує і реалізує національну політику у сфері розвитку села на засадах державно-приватного партнерства та координує роботу усіх органів виконавчої влади щодо реалізації їхніх функцій в частині розвитку сільських громад і формування їх спроможностей протидіяти негативним впливам аграрної корпоратизації.

Урядові установи традиційно виконували функції надання послуг, підтримки інфраструктури та політичного регулювання. Зміни у сільській місцевості визначають нове цільове призначення уряду у процесах сільського розвитку. Функції урядових установ відносно розвитку села набувають подвійної спрямованості, окрім традиційної – надання послуг, важливого значення набуває нова діяльність – підтримка можливостей громади. Набуття нових функцій передбачає зміни у відповідальності державних органів, дотичних до виконання функцій з розвитку села, у створенні мереж та місцевих взаємозв'язків.

Нові форми відповідальності необхідні для того, щоб ефективність державного регулювання оцінювалася не лише за результатами надання послуг, але й також внеском у організацію громад, співробітництвом в рамках громад та

ставленням громади до змін. У теорії розвитку на базі громад відповідальність за розвиток вимірюється у двох напрямках – за процес взаємодії з громадами та за результати можливостей громад. Вони передбачають критерії та показники ефективності, що вимірюють "якість" процесу залучення громади до прийняття рішень та кінцевий вплив на можливості громади.

Громади можуть успішно працювати у рамках локальних та регіональних мереж, які включають членів громади, місцеву владу, приватний бізнес та урядові установи. Роль урядового агента сільського розвитку – не лише взаємодіяти з громадами, але й посилювати розвиток результатів, допомагаючи регіональним мережам узгоджено функціонувати. Це вимагає інвестування у взаємозв'язки, довіру та комунікацію. Частиною роботи буде також делегування повноважень шляхом розподілу влади і передання частини функцій місцевим мешканцям для розвитку громади, для перетворення їх у більш організовані та здатні до саморозвитку. У зв'язку з цим кваліфікації державних службовців мають бути перепрофільовані з виключно технічних знань на можливості сприяння процесам розвитку громад, залученню різноманітних людей, підтримці громадських лідерів, допомозі сільським мешканцям у плануванні колективних дій і розвитку зв'язків, у вирішенні конфліктних ситуацій.

4.2. Сільська громада та її формування у процесі взаємодії

Громада – одне з найпоширеніших понять в інституційному управлінні економічним розвитком у країнах західного світу, однак до цього часу не існує його чіткого визначення. В оглядовій літературі автори виділяють майже сотню окремих визначень цього поняття. Загалом, у більшості визначень громади присутня одна або більше таких складових:

- географічний або територіальний аспект, що найчастіше стосується поселення або місцевості. Сприймається просто як місце, де мешкають люди;
- аспект людського життя, що включає місцеве співтовариство, виокремлене суспільною організацією, члени якої задовольняють основні потреби цього співтовариства. Потреби людей, що мешкають у такій місцевості, задоволені через організації та установи, які забезпечують послуги, державний та громадський порядок;

- процес локально-орієнтованих громадських дій, за допомогою яких члени громади висловлюють свої інтереси та потреби ¹²⁰.

Наявність цих елементів не обов'язково означає, що громада існує. Щоб усвідомити сутність поняття "громада", необхідно розглянути його на між-дисциплінарній основі, базуючись на інституційних підходах як об'єднуючій методологічній основі досліджень.

Таким чином, поняття сільської громади не тотожне поняттю територіальної громади, визначеному Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні"¹²¹ та іншими нормативно-правовими актами, а тим більше поняттю сільської ради як елемента адміністративно-територіального устрою.

Сільські громади – це самоорганізовані сільські жителі, які поділяють спільний життєвий простір, об'єднані прагненням, готовністю і реальними діями до поліпшення його економічного, соціального та екологічного становища, що створили для цього громадську організацію і визначили лідера з числа її членів. Громадська організація розробляє стратегію розвитку громади та визначає поетапний план її реалізації. Ця організація повинна бути наділена реальними повноваженнями і у вирішенні місцевих проблем взаємодіяти з органами державної влади та органами місцевого самоврядування різних рівнів, комерційними структурами, неурядовими та благодійними організаціями, меценатами тощо.

З цього визначення випливає, що територія, місцевість – важливий компонент для громади. Однак, громада – набагато глибше поняття, ніж спільне географічне розташування. Це суспільна та психологічна сутність, яка представляє місце, його людей та взаємовідносини, які там існують, тобто певне інституційне середовище. Взаємодія місцевого населення допомагає створити основу для трудомістких зусиль свідомої громади, націлених на покращення соціального та економічного благополуччя. В цих умовах гро-

¹²⁰ Luloff, A. E. and L. Swanson. "Community Agency and Disaffection: Enhancing Collective Resources" / Investing in People: The Human Capital Needs of Rural America, edited by L. Beaulieu and D. Mulkey. – Boulder, CO : Westview Press. – 1995. – PP. 351–372; Wilkinson K. The Community in Rural America. – New York, NY : Greenwood Press. Suggested Reading. – 1991; Luloff, A.E., and J. Bridger "Community Agency and Local Development" / Challenges for Rural America in the Twenty-First Century, edited by Brown and Swanson. – University Park, PA: Pennsylvania State University Press. – 2003. – PP. 203–213.

¹²¹ "...територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр".

мадська активність, дії на рівні громад та участь в житті громади розглядаються як ключові аспекти становлення громади та її розвитку.

Тобто, визначення громади розглядає поселення як місце, де мешкають люди і задовольняють спільні щоденні потреби разом. Замість територіального кордону, такі місця можна розглядати як всеосяжні мережі взаємовідносин індивідумів, що задовольняють щоденні потреби та виражають спільні інтереси. Однак варто визначити, що не всі взаємовідносини є основою для створення відчуття зв'язку, який характеризує громаду. Лише через процес зважених, цілеспрямованих та взаємозалежних дій різні сегменти локального суспільства виражають спільні інтереси та потреби. Цей процес взаємодії завершується виникненням громади. Таким чином, громада – це гнучкий інститут сільського розвитку, який формується через соціальну взаємодію.

З точки зору еволюції розвитку уявлень про громаду та її формування слід відзначити американського теоретика громад Фердинанда Тенніса¹²², який у середині минулого століття наголошував, що громади існували, коли інституції та люди були об'єднані не в результаті забезпечення потреб, а тому, що духовна близькість громади – це позитивний стан, який допомагає створювати єдине ціле. Кен Уїлкінсон¹²³ розглядав громаду з позиції взаємодії, де виникнення громади було динамічним процесом, що об'єднував людей. Через взаємодію може виникнути єдине ціле, що значно краще, ніж сума його частин. Така точка зору не означає, що соціальні структури або системи неважливі. Місцева економіка, соціально-демографічні показники села, місцеві організації, природні ресурси та інституції життєво важливі для формування громади та її членів. Проте ці фактори виступають як інституційне середовище місцевого життя та взаємовідносин серед членів громади.

Взаємодія – домінуючий та сталий показник локального життя, що наповнює змістом його екологічні, культурні, організаційні та соціально-психологічні аспекти. Без такої взаємодії сільська громада не може існувати. Громада – це місцева умова для формування зв'язків не тільки всередині співтовариства, а й із значно ширшим суспільством. За цієї умови більшість людей задовольняють власні щоденні потреби, оскільки вони розділяють спільну територію, взаємодіють один з одним на щоденній та реальній основі. Ці взаємодії збільшують обізнаність щодо локальних пи-

¹²² Toennies F. Community and Society. – East Lansing, MI: Michigan State University Press. – 1957.

¹²³ Wilkinson K. The Community in Rural America. – New York, NY: Greenwood Press. Suggested Reading. – 1991.

тань та проблем і можуть призвести до розвитку спільних, спрямованих на покращення благополуччя місцевого населення, дій. Процес взаємодії виникає лише тоді, коли різні сегменти сільського територіального поселення визнають спільні потреби, встановлюють канали зв'язку та співпрацюють для задоволення потреб.

Таке розуміння визначення громади не є ідеалізацією місцевої гармонії та солідарності. В локальних спільнотах домінують власні інтереси, орієнтація на зовнішні ресурси, недовіра, конфлікти інші негативні умови. Це, однак, не означає, що громада не може існувати. Громада виникає із взаємодії між різними соціальними групами, часто з категорично різними або, принаймні, суттєво різними точками зору. Така взаємодія сприяє зближенню цих груп для оцінки спільних потреб та збільшення обізнаності в проблемах, які стосуються всіх мешканців. З цієї точки зору, мешканці складають плани дій, які приносять користь всім учасникам та громаді в цілому. Це бажання до дій не виникає на основі альтруїстичних почуттів або переконань, що їхні спроби отримають винагороду. Розвиток громади базується на колективних потребах багатьох груп, які визнали спільну позицію. Задоволення цих потреб сприяє кращому благополуччю сільського поселення.

В теорії розвитку громад виділяють два поняття – "розвиток громади" та "розвиток у громаді". Термін *розвиток у громаді* використовується для демонстрації змін, пов'язаних з розвитком локального бізнесу, підприємництва чи інших економічних структур. Цей процес характеризується створенням доданої вартості у сільському господарстві, технологічною модернізацією місцевого виробництва, контролем над сільською економікою та іншими характеристиками, пов'язаними з економічним ростом. У цьому контексті громада розглядається як економічне середовище життєдіяльності сільських мешканців і розвиток передбачає підсилення цієї сутності.

З точки зору результативності термін *розвиток у громаді* має чітко визначені результати і їхнє досягнення сигналізує про успіх та кінцевий результат розвитку. У цьому контексті розвиток – це процес оцінки і залучення місцевих матеріальних активів та визначення потенційного позитивного впливу, який буде досягнутий на конкретній території. План розвитку буде в такому разі зосереджений на успішному впровадженні сільського бізнесу. Спільне рішення про розміщення бізнесу на території чи не розміщення сигналізує про успіх чи невдачу зусиль щодо місцевого розвитку. Хоча ці показники розвитку у громаді є важливими, зосередженість лише на них

ігнорує значення нематеріального (соціального) аспекту для добробуту місцевих мешканців, членів громади.

Розвиток сільської економіки, у тому числі сільського господарства, навіть разом із внеском у підсилення ролі місцевої громади в економічних процесах, не є достатнім для того, щоб з'явилася громада. Одне лише підсилення місцевої економіки чи економічних структур на селі мало сприяє підвищенню соціальних та культурних зв'язків між мешканцями, обговоренню їхніх спільних потреб та можливостей місцевості.

Розвиток громади передбачає підсилення соціальної взаємодії між людьми. Це процес комунікацій та колективної мобілізації, становлення взаємозв'язків та мереж між різними членами громади. Приклад розвитку громади – створення місцевої громадської ради. Таке зусилля почалося б з об'єднання різноманітних та представницьких груп місцевого населення у відповідному порядку. Цей процес дозволяє встановити канали комунікації таким чином, щоб вони охоплювали класові, родинні, релігійні та інші розподільчі лінії. Шляхом цільової оцінки навичок, потреб та можливостей для дій можуть бути підготовлені місцеві плани громадського та економічного розвитку, які відображають процеси формування громади. Успіх індивідуальних планів у цьому контексті не має значення. Через *розвиток громади* буде розроблена база, яка дозволяє застосувати майбутні зусилля. Така модель дозволяє відбутися довгостроковим колективним громадським діям. Такі зусилля є цільовими та слугують основою для взаємодії, яка сприятиме всій громаді в цілому.

Таким чином, при ідентифікації сільської громади виокремлюється, перш за все, територія та економіка як місце, де спільно мешкають люди та задовольняють власні щоденні потреби. Разом з тим, це і всеохоплюючі мережі індивідуальних зв'язків, що задовольняють повсякденні потреби та виражають спільні інтереси. Однак не всі взаємозв'язки допомагають створити почуття зв'язку, що є ознакою громади. Різноманітні сегменти сільського суспільства (співтовариства) виражають власні спільні інтереси та потреби лише через процес обґрунтованих та ціленаправлених взаємодій. Дії на рівні громад виступають в ролі каталізатора для перетворення цієї взаємодії у ціленаправлені зусилля, що сприяють виникненню громади¹²⁴. Цей процес взаємодії завершується виникненням громади.

¹²⁴ Luloff A. E. and L. Swanson. Community Agency and Disaffection: Enhancing Collective Resources / Investing in People : The Human Capital Needs of Rural America, edited by L. Beaulieu and D. Mulkey. – Boulder, CO : Westview Press. – 1995. – Pp. 351–372.

Цілеорієнтована взаємодія членів сільського співтовариства один з одним вказує напрямок для процесів колективних дій та участі в житті громади, та є джерелом спільної ідентичності¹²⁵.

Взаємодія місцевих жителів формує інституційне середовище розвитку, оскільки вона сприяє розвитку громади шляхом збільшення обізнаності та передбачає дії на рівні громади. Інституційною перешкодою розвитку часто є необізнаність, тобто коли люди не знають про проблеми та труднощі, з якими стикаються інші члени громади: не знають, що сусід втратив роботу, члени його родини захворіли, локальний уряд планує експлуатувати людські та природні ресурси сільської території громади або що певні члени громади мають потребу в соціальних та економічних послугах. Шляхом взаємодії з іншими на основі різних обставин люди дізнаються про такі умови, а також про особисту спроможність сприяти підвищенню якості власного життя на території проживання. Інституційна перешкода – це також той випадок, коли люди не знають про організації, соціальні групи та об'єднання, що існують в межах громад, через що функції та послуги, які ці групи поставають місцевим жителям, залишаються невикористаними.

Місцеві жителі здатні відігравати важливу роль та значно посилити процес розвитку громади. Беручи участь у групах та колективних діях громади, її члени здатні безпосередньо впливати на планування та прийняття рішень, які формують місцевий соціально-економічний розвиток.

Таким чином, взаємодія на місцевому рівні лежить в основі концептуального розуміння поняття сільська громада. Теорія, що базується на взаємодії, ставить в центр уваги шляхи, якими люди йдуть до усвідомлення спільних потреб та сприяють колективним діям, розробленим для задоволення цих потреб. Визнаючи соціальні, економічні та культурні елементи, які є ґрунтом для певного місцевого життя, ця теорія фокусується на сталих показниках місцевого життя, а саме – соціальній взаємодії місцевих жителів у локальних умовах. Люди, які розділяють спільну територію, схильні до взаємодії один з одним на основі ситуацій, що стосуються цього місця. Як наслідок, взаємодія на локальному рівні створює основу для виникнення громади та розроблення програм, націлених на продовження її розвитку.

З позиції взаємодії розвиток громади виглядає як динамічний процес, до якого залучені різні соціальні групи. У різних сільських місцевостях діє безліч окремих неформальних груп людей, через які люди діють задля досяг-

¹²⁵ Wilkinson K. The Community in Rural America. – New York, NY : Greenwood Press. Suggested Reading. – 1991.

нення різноманітних інтересів та цілей. Створення зв'язку між такими різноманітними групами індивідів є головним для розвитку громади і відбувається шляхом ціленаправленої взаємодії членів громади. Ця взаємодія передбачає виникнення громади як всеохоплюючого інституційного середовища, що про-дукує і задовольняє загальні інтереси та потреби сільської місцевості.

Громада, як інституційне середовище локального розвитку, сприяє координації та об'єднанню взаємодій окремих осіб у спрямуванні індивідуальних зусиль, які приносять користь усім її членам. Ключовим компонентом цього процесу є критерії та підтримка зв'язків, взаємодій та каналів комунікацій між групами, що спрямовані на більш обмежені інтереси. Завдяки цьому процесу місцеві жителі поєднуються між собою всеохоплюючими зв'язками та мають мотивацію до зосередження на загальних потребах та бажаннях громади. Взаємовідносини, що створились та підтримуються, збільшують адаптивну здатність людей, які розділяють спільну територію. Ця адаптивна здатність відображається у спроможності людей управляти, використовувати та нарощувати ті ресурси, що доступні їм у вирішенні місцевих проблем.

Соціальна взаємодія – це процес, який слід мотивувати. Існує низка умов, які можуть сприяти соціальній взаємодії. Серед таких умов слід відзначити демографічні показники: розмір домогосподарства, статус зайнятості, рівень освіти та тривалість життя. Із зростанням кожного з цих показників виникає тенденція до посилення взаємодії з іншими членами громади. Соціальна взаємодія також поживляється завдяки участі в соціальних інститутах-організаціях, групах та добровільних об'єднаннях, утворених в межах громади. До складу соціальних інститутів входять культурні, освітні, релігійні, спортивні групи, місцеві органи влади та ряд інших об'єднань людей.

Через такі інститути на базі громад можливо реалізувати низку прикладних зусиль задля поживлення та сприяння розвитку громади. Як приклад можна назвати організації та клуби з розвинутими формальними зв'язками, які пройшли становлення шляхом формування каналів комунікацій, спільного членства та спільного спонсорювання подій громади. Важливо для формування взаємодії постійно запрошувати членів інших організацій на зустрічі індивідуальних груп, розвивати органи самоврядування громади, до складу яких входять представники з багатьох груп, а також призначати представників місцевих груп в усі головні органи самоврядування з розвитку, управління тощо.

Важливим у стимулюванні взаємодії є зусилля, які можуть прийняти форму збільшення та розширення місць взаємодії. До таких місць можуть належати центри громади, які відкриті для всіх її членів, а також пропаганда культурних подій, місцевих спортивних заходів, пікніків та релігійних свят. Ці місця відкриті для всієї громади, об'єднують безліч різних індивідуумів у певних соціальних умовах, роблять вклад у місцеву культуру та ідентичність, а також створюють умови для обізнаності в багатьох проблемах.

Зусилля, спрямовані на поширення, заохочення та підтримку взаємодії на місцевому рівні, повинні бути пріоритетними та активно просуватись як на рівні громади, так і на рівні формування політики сільського розвитку національного рівня. Взаємодія громади – єдина найважливіша складова у розвитку обізнаності, виявленні можливостей для позитивного сприяння та активізації дій на рівні громади. Завдяки цьому можна розробляти детальніші програми та плани і вдосконалювати процедуру прийняття рішень.

Становлення громади включає в себе як взаємодію між жителями, так і дії громади. Дії громади відносяться до процесу побудови соціальних взаємозв'язків у досягненні спільних громадських інтересів та підтриманні життя місцевості. Дії громади розглядаються як основа процесу розвитку громади, тому що вони охоплюють обдумані та позитивні зусилля, спрямовані на те, щоб задовольнити загальні потреби всіх місцевих жителів. Цей процес являє собою різноманітні інтереси місцевості та відповідно забезпечує більш комплексним підходом до розвитку громади. Тому процес дій має на меті сприяти громаді в цілому та охопити всі розбіжності, які можуть існувати (класові, етнічні, соціальні).

У процесі розвитку громади місцеві дії спрямовані на покращення соціального добробуту та потребують залучення людей, які працюють разом, сприяючи реалізації загальних інтересів. Ці можливості проявляються у здатності індивідуумів зібратися разом та працювати в єдиному напрямі для досягнення спільних цілей. Коли різні індивідууми та їхні організації взаємодіють один з одним, вони починають розуміти потреби та бажання, що є спільними для всіх жителів. Такі дії надають місцевим жителям здатність зберігати громадську ідентичність, місцевий контроль за прийняттям рішень та вирішувати свої власні потреби, пов'язані з розвитком, що становить центральний компонент громадського та соціального добробуту.

Наявність дій громади привертає увагу до того факту, що місцеві жителі, які діють разом, часто мають повноваження трансформувати та змінити свою громаду. Дії громади та відповідний розвиток можна розглядати як процес

побудови взаємозв'язків, які підвищують адаптивні здатності людей у межах спільної території. Такі адаптивні здібності відображаються у здатності людей управляти, використовувати та зміцнювати ті ресурси, які їм доступні для вирішення своїх місцевих проблем. Доки люди будуть піклуватися один про одного, а також про місце, де вони живуть, доти кожна громада матиме потенціал колективних дій. Така здатність дозволяє виявити відмінність між простою сукупністю людей та справжньою громадою.

Щоб вплинути на соціальний добробут, дії громади повинні бути направлені на розвиток громади, а не просто її індивідуальних елементів всередині неї. Процес дії громад можна розглядати як такий, що включає в себе набагато більше, ніж прості індивідуальні дії та зусилля. Найбільш ефективні зусилля виконуються шляхом серії кроків, які зосереджені на вирішенні специфічних проблем та об'єднанні місцевих жителів. У процесі колективних дій громади можна виділити п'ять етапів, які включають: ініціювання, організацію фінансування, постановку цілей, набір людей та впровадження.

1. Перший етап, ініціювання, орієнтований на підвищення обізнаності щодо проблем, які пов'язані з дією. Ініціювання та розповсюдження інтересу відбувається тоді, коли члени громади визнають та визначають певне питання, як проблему чи потребу та починають обговорювати його як потенційний фокус для групових дій.

2. Другий етап стосується організації фінансування. На цьому етапі звертаються до структур, організацій та ресурсів, які є доступними всередині та поза межами громади. Такі звернення є важливими для оцінки потреб громади та розвитку дієвих зусиль у вирішенні наявних проблем.

3. Третій етап – це постановка цілей та розвиток стратегії. На цьому етапі розробляються цілі для дій та визначаються стратегії для досягнення поставлених громадою цілей.

4. Четвертий етап – це мобілізація необхідних ресурсів, включаючи людей, гроші та матеріали. Члени громад володіють різноманітним досвідом, навичками, фінансами, матеріалами, мережами та іншими ресурсами, необхідними для досягнення бажаних цілей. Спільне використання цих ресурсів значно впливає на успіх зусиль громади.

5. Фінальний етап передбачає застосування цих ресурсів та їх **імплементацию** до планів та конкретних дій. На цьому етапі специфічні дії апробуються оцінюються, коректуються та знову впроваджуються.

Розвиток громади залежить від співпраці у неформальних структурах локальних форм влади. Усвідомлення неформальних структур локальних форм влади надзвичайно важливе для виявлення членів громад, які виступають як лідери і можуть активно братися за реалізацію заходів місцевого розвитку. Щоб покласти початок цьому процесу, по-перше, необхідно ідентифікувати форми локальної влади, які можуть існувати в межах громади. Усвідомивши форми влади та їхню здатність у створенні процесу спільного прийняття рішень, члени громади можуть планувати свою діяльність задля оптимізації своїх зусиль.

Досліджуючи форми влади та їхню роль у формуванні розвитку громад, необхідно визначити умови, в яких владою можна управляти, і час від часу – монополізувати. Оцінюючі локальні форми влади, необхідно брати до уваги програму дій тих, хто володіє ними або шукає ці форми влади. В таких випадках влада може користуватись попитом для досягнення особистого успіху або для вирішення масштабніших завдань, які приносять користь громаді. Така мотивація дає змогу виявити розподіл локальної влади та можливу реакцію громади на її монополізацію.

Кеннет Боулдінг¹²⁶ у своїй роботі "Три обличчя влади" визначає три форми влади:

- руйнівна влада (сила) стосується здатності руйнувати щось або когось. Найчастіше вона використовується для посилення певної загрози або посилення санкцій, які були проігноровані;
- економічна (виробнича) влада (сила) відображає здатність здобути щось бажане шляхом обміну. Економічною владою можна володіти тимчасово, забравши певні ресурси у інших, але зрештою необхідно виробляти більше цінностей, заробляти грошей або ресурсів, щоб підтримати свою владу;
- влада (сила) інтеграції стосується здатності змусити людей діяти на основі поваги, турботи або любові. Роль влади інтеграції у підтриманні соціальних структур – одночасно найважливіша та найменше усвідомлена і визнана.

На додаток до наведених форм влади Д. Гаймен¹²⁷ виділив ще владу (силу) знання. В основі цієї сили лежить нагромадження знань, навичок та досвіду, що дає окремим особистостям перевагу у нагромадженні сили (влади).

¹²⁶ Boulding K. The Three Faces of Power. – Thousand Oaks, CA: Sage Publications. – 1989.

¹²⁷ Hyman D., J. McKnight, and F. Higdon. Doing Democracy: Conflict and Consensus Strategies for Citizens, Organizations and Communities. – New York, NY: Erudition Press. – 2001.

Для локального рівня сільських громад можна виділити такі форми відносин влади: погроза, авторитет, маніпуляція та сила. Вони є головними у нашому розумінні динаміки влади у процесі прийняття рішень громади на локальному рівні.

Влада погроз – раціональне поняття, в основі якого лежать взаємовідносини між двома або більшою кількістю сторін. Вона ґрунтується на дотриманні вимог або наказів однією групою як результат тиску з боку іншої групи. Хоча влада погроз може дати результат у короткий проміжок часу, вона виявляє тенденцію до провокування обурення та, зрештою, непокору, тож тривале використання цієї форми влади для її утримання – обмежене.

Авторитет, як форма неформальної влади, може виступати у різних ролях. Авторитет може бути подібною до погроз формою влади у разі, коли ця влада виходить не з реальної погрози позбавити осіб чогось, а з реальної здатності це зробити. Авторитет виявляється у переконанні, що ті, хто при владі, мають законне право на цю владу. Цей авторитет може набувати багатьох форм. Деякі форми опираються на вірування у легітимність та правомірність законів, норм та право тих, хто при владі. Традиційніший авторитет ґрунтується на вже встановленому віруванні у традиції, недоторканість та легітимність існуючого над ними авторитету. Аналогічно, для деяких людей в центрі авторитету лежить відданість конкретній та екстраординарній рисі окремої людини та наказам, які ця особа віддає. І нарешті, авторитет може опиратись на відданість набору цінностей або системи переконань, що є об'єктом сильної віддачі.

Маніпуляція – це невидима влада. Маніпуляція характеризується тим, що одна особа, не усвідомлюючи цього, робить те, що хоче інша. В такому випадку існує конфлікт цінностей у тому, що одна особа не робитиме дій без маніпуляцій нею іншою.

І нарешті, сила – це очевидна влада. Сила передбачає застосування суворих санкцій, якими погрожують із застосуванням влади. З цієї точки зору, заходи запроваджуються проти волі людини.

Хоча більшість уявлень про владу фокусуються на правлячій еліті та певних групах, реальна влада існує також у окремої особи – лідера громади. Влада лідера та скоординована ним влада груп осіб може бути усвідомлена та використана у пришвидшенні змін у громаді. Існування сильних місцевих лідерів та організованої здатності селян до колективних дій формує їх як громаду.

Лідерство у сільській громаді зумовлене її самоорганізацією. Функція лідера – очолювати людей, не примушуючи їх до певних дій. Лідер громади повинен досягти такого рівня соціальної взаємодії між селянами, щоб вони усвідомили спільні проблеми, визнали важливість спільних зусиль з їх розв'язання через самоорганізацію. Як свідчить вітчизняний досвід, на початку група ентузіастів на чолі з лідером започатковують консолідацію селян у громаду. Обов'язкова умова – якомога повніше залучення їх до ідентифікації та вирішення спільних проблем, урахування всіх існуючих думок та активів. Завдання лідера – конвертувати конфліктний потенціал усередині громади у консолідовані дії.

Якщо влада та лідерство визнаються впливовими неформальними інститутами в громадах, місцева культура рідко розглядається як неформальний інститут, який відіграє значну роль у локальному розвитку. Такі недооцінки свідчать про втрату потенційно важливого латентного аспекту процесу розвитку. Культура громади значною мірою сприяє виникненню дискусії в громаді та створює підґрунття для спільної дії. Місцева культура також забезпечує унікальні варіанти для місцевого економічного та іншого розвитку. Місцеве розуміння та інтерпретація історії громади відображає події, що відбулися в минулому, та частково впливає на потреби, відношення та інтереси сьогодення. Більш ефективні та успішні зусилля з розвитку громад можуть бути досягнуті, якщо приділити увагу та включити до складу активів громади унікальні культурні цінності, традиції та інші відповідні чинники.

Місцева культура надає сільським громадам та жителям відчуття індивідуальності та ідентичності. Ця ідентичність сприяє розумінню тих традицій та цінностей, які можуть відігравати центральну роль для визначення планів дій щодо покращення добробуту громади. Культура сприяє створенню відчуття місцевої ідентичності та солідарності. Ця відданість жителів місцевим цінностям, незалежно від економічних чи політичних умов життя, може бути ключовим інструментом у формуванні ефективних варіантів розвитку та місцевих дій. Таку відданість, засновану на культурі та спільній ідентичності, можна розглядати як потенційно важливий інструмент підтримки місцевого управління, розвитку та зусиль у соціальному покращенні згуртованості громади.

З іншого боку, зусилля у напрямі розвитку громади, які зосереджені на культурі, є механізмом поєднання активності місцевих жителів з процесом розвитку. Завдяки таким зусиллям місцеві жителі можуть сприяти розвитку,

який зберігає та просуває їхню культуру. Це особливо важливо для зусиль, які направлені на місцеве залучення, волонтерську діяльність та громадські дії. Для того, щоб зрозуміти місце культури в процесі розвитку, важливо досліджувати соціальне підґрунтя місцевої культури та її ставлення до взаємодії, типи розвитку та місцеві дії, яким вона може сприяти.

Концепція соціальної культури має багато визначень та тлумачень. У соціальному середовищі вона часто широко використовується, щоб подати весь устрій життя громади. Устрій життя – це правила, цінності та очікувана поведінка. На більш базовому рівні соціальна культура може розглядатися як колективні продукти сільського співтовариства. Ці продукти мають спільне значення, яке накопичується з часом і відображає колективні прихильності членів громади.

Культуру можна розглядати як таку, що складається з ідей, правил та матеріальних вимірів. Ідеї включають в себе такі речі, як цінності, знання та досвід, що тримаються на культурі. Цінності – це спільні ідеї та погляди щодо того, що є морально правильним, що неправильним, чи що є культурно бажаним. Такі цінності – це абстрактні поняття і вони часто присутні в релігії чи культурі і відображають ідеали та бачення того, яким повинно бути сільське суспільство. Такі цінності часто формують очікувану поведінку та правила. Ці правила є прийнятими через вчинки та уявляють собою керівництва щодо того, як місцеві мешканці повинні себе поводити та діяти відносно інших.

Цінності та правила часто сприймаються як належне і, як передбачається, повинні відображати однакове розуміння. І цінності, і правила однаково мають пряме походження і розвиваються у відповідь на конфлікти чи потреби. В основі таких цінностей та норм лежить процес взаємодії, який веде до їхнього виникнення та прийняття і формує дії індивідумів та соціальних систем всередині їхніх громад. Культура забезпечує приналежність та сферу, де жителі можуть спільно зробити щось значуще. В той же самий час культура сприяє обмеженим практикам і може розглядатися як гальмівний процес зусиль щодо розвитку.

Місцеву культуру можна також розглядати як матеріальну складову процесу розвитку громади. У цьому контексті це зусилля, які можуть допомогти популяризувати місцеву ідентичність, регіональні мови та культури меншин. Тобто зусилля можуть бути зосереджені на збереженні чи популяризації культури, але також можуть використати культуру для мобілізації місцевого населення. Приклади збереження культури чи зусиль, які зосе-

реджені лише на культурі, можна побачити у розвитку сільського туризму та заходах з охорони природи. Це може бути відновлення сіл (архітектурне відновлення і т. д.), архітектурної спадщини території (реконструкція історичних місць для того, щоб вони могли слугувати туристичними центрами), культурних місць (місцеві культурно-історичні центри, традиційні культурні заходи), традиційні ремесла та художнє мистецтво (розвиток промисловості та зайнятості, що базується на виробництві сувенірної продукції, яка символізує місцеву культуру) та розповсюдження розважальної культури (організація культурних подій, фестивалів, постійних виставок). Важливими також є екологічні аспекти культури, коли традиційне використання природних ресурсів чи подій символізує місцеві культурні прив'язки до екологічних процесів (ярмарки, фестивалі врожаїв, дні поля, демонстрація сільськогосподарського прогресу).

Такі зусилля слугують основою для розвитку, але також для підтримання культурних традицій та укладів життя. Більше того, такі форми розвитку підкреслюють важливість сільських культур та визначають їхню роль у формуванні більш широкого кола сільського суспільства. Нарешті, через такий розвиток, громадська та культурна самотність, колективна ідентичність посилюються. Така взаємодія може призвести до покращення стану громади та її соціального добробуту.

Зарубіжний та вітчизняний досвід свідчить, що проекти розвитку сільських громад, навіть у тих випадках, коли вони мають реальне фінансування (як проекти технічної допомоги в Україні), часто є неефективними тому, що вони сформовані працівниками урядових структур та найнятими консультантами і не враховують реальних потреб місцевих мешканців. Зазвичай надані "зверху" ресурси сприймаються як "дармові" й такі, за ефективного використання яких не варто особливо піклуватися. Однією з причин зазначеного є те, що підхід "зверху-вниз" обмежує можливості та спроможності громад використовувати ресурси для загального блага та розвитку громади на засадах відтворення розвитку.

Для того, щоб громадська участь була ефективною, вона повинна базуватися на дослідженні готовності сільських громад до виявлення та розуміння власних проблем, здатності до розроблення стратегічних планів розвитку громади та реалізації конкретних заходів щодо їх виконання.

Готовність громади як ступінь, в якому сільська громада готова до реальних змін, можна оцінити на основі багаторівневих вимірювань. Вона є різною не тільки в окремих громадах, а й у різних соціальних сегментах

в межах однієї громади. Дослідження готовності громади здійснюється на основі оцінки її готовності до реальних змін, яка враховує та інтегрує культуру спільноти, локальні ресурси, психологічний клімат у громаді, владу, лідерство та зовнішні можливості до більш ефективного вирішення проблем. Визначення рівня готовності громад має важливе значення для розроблення виважених пропозицій щодо змін.

4.3. Науково-прикладні засади саморозвитку сільських громад

З огляду на те, що рівень сільського розвитку в Україні за останні десятиріччя значно знизився, а більшість селян перебуває на межі виживання, для них актуалізуються, перш за все, економічні проблеми, тобто проблеми фізичного існування та підвищення матеріального добробуту. Однак в умовах експансії крупного капіталу в аграрний сектор єдино дієвим засобом підвищення добробуту кожного члена сільського співтовариства, а не окремих його елітарних груп, є спільна робота над вдосконаленням системи управління соціоекономічним розвитком села. Для цього необхідно подолати відчуження людей один від одного на рівні сільської громади та навчити їх соціальному партнерству на практиці шляхом прискорення процесів самоорганізації місцевих громад.

З цієї метою політичні заходи спрямовуються на реалізацію проектних підходів розвитку сільських громад. Відмінною особливістю цих підходів є використання проектного методу не тільки для навчання місцевих активістів проектуванню процесів розвитку села (визначення цілей, постановка завдань, виявлення та аналіз можливих варіантів досягнення поставлених цілей), але й для поступової трансформації сільського населення в організовану громаду, яка формується не за посадою, статусом, рівнем освіти тощо, а за персональним ставленням члена громади до конкретної сільської проблеми і варіантів її вирішення.

Розвиток на базі громад полягає в необхідності розроблення цільового проекту, спрямованого на рішення проблеми, і передбачає його реалізацію на принципах соціального партнерства, багатоканального фінансування, широкого залучення представників сільського населення та інших партнерів, пов'язаних з реалізацією проекту, як учасників груп підтримки, лобювання законних прав та інтересів громади. У процесі спільної роботи груп активістів (розробників проекту) і груп підтримки проекту (представників

населення, що належать до різних соціальних груп) відбувається "обкатка" механізмів соціального партнерства та консолідація місцевого співтовариства у громаду.

Створення ініціативної групи та інституціалізація громади – перша стадія самоорганізації сільського співтовариства. Персональний та кількісний склад груп саморозвитку формується з міркувань максимальної ефективності їх діяльності на принципах самоорганізації, самодостатності і сумісності. Самоорганізація, самодостатність та сумісність можуть розвинути тільки в сприятливому середовищі, яке має дієві комунікаційні можливості для налагодження вільного обміну інформацією між усіма учасниками, а також сприяє практичній перевірці сумісності у процесі вирішення окремих завдань на різних стадіях розроблення і реалізації проектів сільського розвитку.

Необхідною умовою для самоорганізації громади є посилення інтеграційних чинників, які об'єднують окремих селян в колектив, і послаблення протиріч, що їх роз'єднують.

Самодостатність досягається залученням до ініціативної групи фахівців відповідного профілю, що дозволяє виконувати поставлені завдання. У той же час, збільшення кількісного складу може ускладнити організацію роботи і призвести до наростання внутрішніх протиріч.

Сумісність необхідна для досягнення високої ефективності діяльності колективу. При цьому важливо враховувати не тільки професійну, але й інші форми сумісності – інтелектуальну, психологічну тощо. За теорією синергетичної взаємодії потенціал організації – це не проста сума потенціалів її членів; неузгодженість дій може призвести до повної неможливості реалізації потенціалу.

Саморозвиток громади може бути ефективним лише тоді, коли селяни усвідомлюють свою здатність до спільної діяльності з вирішення актуальних проблем і володіють механізмами, що дозволяють мобілізувати ресурси для здійснення цієї діяльності. Таку здатність до самоорганізації та саморозвитку можна і потрібно розвивати.

На основі тридцятирічних польових досліджень у сфері успішного розвитку сільських громад у США під керівництвом почесного професора університету Юти, доктора Дж. Мейфілда, була розроблена високоефективна стратегія саморозвитку громади, яка базується на восьми ключових принципах:

1. Навчання лідерству: освоєння ініціативною групою з розвитку села п'ятих ключових здібностей, які необхідні, щоби взяти відповідальність за розвиток громади у свої руки:

1.1. Оцінювання – селяни формулюють потреби та проблеми своєї громади, визначають ресурси, сильні і слабкі сторони, навчаються та розвивають здібності вирішувати проблеми.

1.2. Створення місцевої організаційної інфраструктури – створюються організації на базі громад із підкомітетами, які відповідальні за розгляд окремих проблем. Кожний комітет поєднаний із допоміжними місцевими урядовими установами, неурядовими організаціями та іншими потенційними партнерами.

1.3. Реалізація проекту – селяни навчаються в діях, беручи участь в управлінні, та самостійно, зрештою, керують реалізацією проектів, які вони, як громада, обрали.

1.4. Партнерство – селяни навчаються як знаходити, підбирати та запрошувати інші неурядові організації, приватні підприємства та ключові зацікавлені сторони у свій регіон та працювати з ними.

1.5. Відданість – всі члени громади починають інвестувати у свій майбутній шлях розвитку, створюючи основи для довгострокового сталого розвитку громади. Інвестування визначається посиленою участю і не тільки матеріальною чи фінансовою. Якщо окремі сільські неурядові організації серйозно налаштовані на реалізацію проекту, на відміну від решти членів громади, це зміщує відповідальність за успіх на неурядові організації, громада стає несталою, що нічого, крім бездумних витрат цій громаді не дасть.

2. Налагодження зв'язків і знайомств: навчання селян здібностям та механізмам встановлення корисних ділових зв'язків і знайомств, а також сприяння у встановленні зв'язків для зовнішньої підтримки у суспільстві, приватних і соціальних секторах: урядові представники, підприємці, неформальні лідери та ключові зацікавлені сторони – всі ті, хто може відіграти визначальну роль у процесі сільського розвитку.

3. Мобілізація ресурсів: після освоєння лідерських здібностей, вміння визначати сильні та слабкі сторони і ресурси, слід освоїти навички їх мобілізації і використання у максимально ефективний спосіб, а також навчити громаду виявляти ті сили, які мають її члени у собі для покращення їхнього життя. В той же час селян навчають брати відповідальність на себе за власне майбутнє. Потенційних партнерів спонукають до допомоги, коли готовність громади до саморозвитку змінюється.

4. Всеохоплюючий підхід: навчальні практики для усвідомлення важливості інтеграції всіх вимірів сільського розвитку, включаючи освіту, здоров'я,

довкілля, економіку, і як можна задовольнити потреби громади за допомогою взаємопов'язаного процесу розвитку.

5. Довгострокова стратегія: діяльність зосереджується на створенні локальних інститутів розвитку громади (організації, асоціації, комітети), за допомогою яких як формальна, так і неформальна системи місцевого управління протягом періоду у 3–5 років будуть зміцнені та інтегровані у ширші громадські та приватні сектори відповідних регіонів. Фундаментом для розвитку такої довгострокової стратегії є система інтеграції громади у місцеві органи освіти, здоров'я, сільського господарства та інші відповідні установи. Крім того, ініціатива економічного розвитку громади на базі мікро-, дрібних та середніх підприємств, яка використовує стратегії інтеграції у локальні, національні та міжнародні ринки, може мобілізувати нереалізований (прихований) економічний потенціал громад.

6. Стійкий мультиплікативний ефект: після того, як група селян пройшла процес навчання та розпочала розвивати громаду, прилеглі села звертають на це увагу та вивчають досвід. Сільські лідери з інших сіл звертаються до громади, що розвивається, по допомогу. Сільські лідери, які пройшли підготовку та практично працюють для розвитку громади, діляться власними знаннями та передають програми розвитку громади тим, хто бажає змін.

7. Збір вихідних даних: вимірювання та оцінка є невід'ємними складовими моделі саморозвитку громад. На початку участі громади у само розвитку професійні консультанти навчають селян збирати та обробляти дані, і, в свою чергу, вимірювати власний прогрес. Справжнім прогресом є стан, коли громада, і як наслідок – сільрада чи декілька сільрад вдало реалізують проекти та програми сталого розвитку, не спираючись на ресурси або консультантів зі сторони.

8. Участь: державна політика заохочує інвесторів (фінансових донорів) не просто фінансувати роботу з саморозвитку громад, але й брати участь у цих процесах. Регулярно організовані візити інвесторів сприяють кращій обізнаності та усвідомленню реальності сільської бідності, налагодженню взаємовідносин з людьми та культурами, до яких вони б ніколи не проникли. Працюючи безпосередньо з селянами, інвестори на власному досвіді відчувають вплив саморозвитку, яким керує громада.

Ключові принципи стратегії саморозвитку громади покладені в основу діючої практичної моделі саморозвитку громади, яка була успішно апробована у багатьох країнах.

Модель саморозвитку, як циклічний процес, включає п'ять етапів, які необхідно засвоїти сільським громадам для використання як рушійну силу змін та для досягнення тривалого прогресу, який охопить всю громаду. Починаючи з етапів самооцінки та організації, модель веде селян через планування дій та реалізацію проекту до структурованої оцінки та відзначення успішно виконаної роботи. Впровадження моделі веде селян в межах певної території (окремого села) до співпраці з іншими селами у складі сільради чи між сільрадами, об'єднуючи зусилля окремих громад у спільне управління та економічний розвиток сільської місцевості, і, як наслідок, значно швидше скорочуючи бідність та покращуючи якість життя.

Процес саморозвитку громад формується через застосування спеціального механізму, основні інструменти якого використовуються для вивчення розвитку лідерства на селі. Прогрес у вирішенні сільських проблем супроводжується розвитком лідерства та проходженням громади через 5 етапів саморозвитку.

I етап: усвідомлення та розуміння організації села як спільноти переводить громаду на наступний рівень саморозвитку, оскільки сільські мешканці, які проживають в одному селі – це ще не громада; вони, зазвичай, не є одним цілим. Будь-які покращення стосуються лише окремих родин, а не всієї громади.

II етап: родини об'єднуються і співпрацюють над конкретними проектами, що стосуються громади. Зовнішні консультанти при цьому виступають у ролі наставників та помічників громади, допомагаючи мешканцям виявити власні пріоритети, можливості та сукупний потенціал. Селяни навчаються, об'єднуючись та діючи разом для формування громади. Другий етап характеризується проектами, які реалізовані на основі вирішення сьогоденних проблем, без всеохоплюючого сприйняття села як єдиного цілого.

III етап: громади самостійно намагаються задіяти механізми управління розвитком села. Зовнішні консультанти поступово відмовляються від лідерських ролей, пропонуючи підтримку та наставництво селянам, які беруть управління процесом розвитку на себе. Протягом періоду у 3–5 років персонал команди консультантів працює з громадою в рамках кількох проектів, кожного разу проходячи п'ять етапів моделі. Цей етап завершується, коли селяни проявляють здатність до самоорганізації та можуть діяти як згуртоване ціле, надаючи пріоритети власним цілям та стабільно реалізуючи проекти на колективне благо громади.

IV етап: початок саморозвитку села. Громада використовує всі основні механізми, необхідні для покращення. Із мінімальним втручанням зовнішніх консультантів селяни оцінюють кроки, які необхідні для просування вперед як громади та більш офіційно взаємопов'язані із значнішими соціальними та урядовими системами навколо них. Зростання на цьому етапі трансформує село у впевнену у власних силах громаду, яка має для цього необхідні повноваження.

V етап: навчені селяни можуть виявити потреби громади, організуватись для їх задоволення та забезпечити ресурси, необхідні для прийняття раціональних рішень. Використовуються механізми моніторингу, які дозволяють постійно відстежувати і вимірювати рівень саморозвитку громади її членами.

У 90-х роках минулого століття у практиці саморозвитку громад почали застосовуватися принципи стратегічного планування. Як правило, цей процес включав етапи оцінки головних тенденцій в громадах, визначення стратегій розвитку і розроблення планів дій для досягнення стратегічних завдань.

Стратегічні планові процеси залучають саму громаду у планування і розробку бажаних майбутніх результатів, які члени громади хочуть отримати у кінцевому підсумку. Бажане майбутнє, або "візуалізація громад" – це де-що ідеалізоване бачення і не повністю можливе до реалізації, але офіційний розгляд цього майбутнього служить визначенню того, що громади фактично роблять у напрямі саморозвитку.

Візуалізація громад, як правило, проявляється різними шляхами. По-перше, це загальноприйнятий крок в багатьох процесах стратегічного планування. Успіхи стратегічного планування громад зазвичай починаються з визначення напрямку розвитку громади, можливостей залучення до розвитку виявлених тенденцій в таких сферах, як демографія, економіка, соціальна сфера та фінансові можливості. Наступний логічний крок – це розвиток і поширення погляду, куди громада повинна йти, що зазвичай потребує використання різних форм візуалізації.

По-друге, процес візуалізації може бути настільки продуманим, що може створюватися власний перебіг подій. Громада може збирати спеціальні збори або серію зборів з розвитку бачення громад. Первинний результат подібного заходу може бути путівником для наступного планування. Як правило, візуалізація є результатом розвитку специфічних стратегій і плану дій, що може або не може включати аналіз даних.

У науково-прикладному контексті візуалізація громад – це методологічний підхід до забезпечення реального залучення сільського населення

у процес прийняття і реалізації управлінських рішень з розвитку громади. Візуалізація, по-перше, як засіб реалізації принципу управління "знизу-вверх", є дорожньою картою того шляху, яким слід рухатись від розвитку бачення громади як такої, до плану дій і, в кінцевому підсумку, до реалізації конкретного проекту. По-друге, з точки зору залучення урядових ресурсів для локального розвитку або грантів чи технічної допомоги, візуалізація громад є логічною рамкою для організації публічної участі, що допоможе визначити процес планування майбутнього розвитку громади, який буде більш значущим, ніж просто необхідність отримання публічного внеску.

Планування майбутнього громади може бути складною, витратною в часі, фінансах та інших ресурсах роботою. Члени сільських громад часто більше стурбовані повсякденними проблемами, ніж роздумами про бачення їх майбутнього як громади. Місцеві мешканці хочуть нормальних шкільних приміщень для своїх дітей, пристойну роботу собі, забезпечення водопроводом, чистоту вулиць та місць, де вони проживають і працюють тощо. Проте без стратегічного бачення спільного майбутнього громади обмежують свої можливості у вирішенні й цих повсякденних проблем. Майбутнє сільських громад будується на усвідомленні того, що коли члени громади нехтують активною візуалізацією майбутнього громади, як такої, інші суспільні групи, представники бізнесових кіл чи урядових структур будуть визначати це за них.

Візуалізація створює механізми регулювання майбутнього громад переважною більшістю її членів. Група окремих представників громади можливо зможе прийняти рішення відносно майбутнього громади без залучення широкого загалу мешканців. Однак це рішення, скоріше за все, буде задовольняти інтереси окремих груп, а не громади, як такої. Візуалізація громад, як засіб впливу на її формування, забезпечує для її членів оволодіння процесом осмислення і планування спільного майбутнього, сприяє розвитку бачення громади як єдиного цілого, веде їх у процесі постановки конкретних цілей та розроблення плану дій у напрямі досягнення цих цілей.

Таким чином, візуалізація – це процес реального формування майбутнього громад, яке вони самі собі планують, і реальні заходи для досягнення запланованого. Шляхом залучення громадськості громади визначають свої цілі, основні цінності і бачення майбутнього, які потім трансформуються у здійсненні і реально поставлені завдання та плани дій громад.

Модель візуалізації фокусується більше на можливостях громад, ніж на проблемах. У цьому контексті можна реалізовувати два варіанти розвитку

візуалізації громад і плану дій; громада може використовувати той чи інший варіант (сценарій), що залежатиме від кількості часу, ресурсів і реакції громади на процес візуалізації і планування.

Перший варіант – короткострокова візуалізація триває протягом дводенного робочого семінару, на якому відпрацьовується громадське бачення, на основі якого формується певний план дій. Варіанти короткострокового бачення найбільш широко використовуються на початкових етапах у громадах, які залучені до візуалізації. До цієї роботи слід залучати посередників (методистів), які допомагають громадам розвивати їх бачення і план дій. Зазвичай на цьому етапі короткострокової візуалізації участь посередника не дуже значна, наприклад, потребує проведення ще одного додаткового загального робочого семінару через 3–6 місяців для оцінки прогресу в розробці плану дій.

Довгострокова візуалізація починається одночасно з процесом визначення громадського бачення, але встановлює основні шляхи вирішення проблем після стадії розробки бачення і плану дій для кожної стратегічної сфери (такої як забезпечення житлом, використання землі, освіта, розвиток робочої сили тощо). Наголос на головних сферах робить цю версію унікальною. Цей процес може тривати довше, ніж короткострокова версія, тому що головні шляхи вирішення проблем потребують даних щодо ситуації у громадах і можливо адаптації визначених стратегій відповідно до умов.

Довгострокова візуалізація вимагає значної підтримки від місцевого населення і безперервної участі методистів, яка може бути здійснена більш ефективно групою спеціально підготовлених окремих представників, що спеціалізуються на методичній роботі, ніж зовнішньою експертизою випадково залучених експертів.

Модель опису процесу візуалізації для кожної окремої сфери життя громади має бути розроблена після визначення генерального бачення громадою свого майбутнього.

Короткострокове бачення більш придатне для тих громад, які не налаштовані на довгостроковий процес. Короткотермінове бачення виробляє загальне бачення становлення громади як цілісної системи і супроводжується розробленням плану конкретних дій.

Громади, які більше схильні до довготривалого бачення, починають з короткострокового через його розвиток до широкого бачення громади. Наступний крок – це розробка візуалізаційного продукту за окремими напрямками, тобто бачення основоположних сфер розвитку громади, таких,

наприклад, як відродження центральної частини села, забезпечення житлом і транспортне сполучення, і на основі цього – розроблення плану дій. Заключний етап у довготривалій візуалізації вимагає найбільших зобов'язань, оскільки він потребує збору даних і їх подальшого аналізу, розроблення цілей і стратегій розвитку, а також плану дій. Різниця між двома варіантами візуалізації громад є різницею зобов'язань громади щодо процесу візуалізації в часі та ресурсах.

Табл. 4.1 та табл. 4.2 демонструють етапи, включені в кожний із варіантів візуалізації. Для тих громад, які вирішують слідувати короткостроковому варіанту, етапи 1–3 такі ж самі, як і в довгостроковому варіанті, етапи 5–7 такі ж самі, як і останні три етапи (9–11) у довгостроковому варіанті.

Всі етапи у процесі візуалізації важливі, однак слід зупинитися більш детально на заключних етапах: розробленні плану дій, впровадженні, моніторингу, оцінці і перегляді.

Що таке план дій? План дій – це опис діяльності, необхідної для просування громади у напрямі бачення майбутнього. Для кожного визначеного проекту слід мати детальний план того, що потрібно зробити, хто може це зробити, коли це буде робитися, яка інформація для цього потрібна і які ресурси необхідні для впровадження стратегії.

Таблиця 4.1

Варіант короткострокової візуалізації

Етап	Складова	Пояснення складової
1	Початок	Формування координаційної ради і початок планування, пояснення складових
2	Робочий семінар	Координаційний комітет підтримує процес підготовки генерального спільного бачення ключових сфер
3	Створення груп за ключовою сферою	На робочий семінар збираються групи за ключовими сферами і зустрічаються для визначення плану дій
4	Ціль і стратегія розвитку	Групи за ключовими сферами повинні визначити цілі і стратегії, що базуються на спільному баченні
5	Розвиток плану дій	Групи за ключовими сферами повинні підготувати план дій, що базується на погоджених стратегіях і планах
6	Впровадження	Реалізація плану дій
7	Моніторинг, оцінка і перегляд	Координаційна рада планує зустріч для перегляду діяльності і завершення збору даних і розробок, які потребують запровадження у наступному році

Джерело: розроблено автором на основі G. Green, A. Haines, S. Halebsky Building Our Future : A Guide to Community Visionin. – The University of Wisconsin-Extension . – 2000. – 312 p.

Варіант довгострокової візуалізації

Етап	Складова	Пояснення складової
1	Початок	Координаційний комітет формує і починає формування першого робочого семінару
2	Робочий семінар	Координаційний комітет підтримує процес підготовки генерального спільного бачення ключових сфер
3	Визначення основних шляхів вирішення проблеми	На семінарі узагальнюють основні шляхи вирішення проблем в ключових сферах і приступають до розроблення плану дій
4	Робочий семінар з візуалізації ключових сфер	За кожним напрямом вирішення проблем збирається робочий семінар громад для підтримки процесу підготовки спільного бачення ключових сфер і визначення ключових підсфер
5	Перегляд планів та/або програм	Перегляд основних напрямів усіх важливих наявних планів, зональних і часткових положень
6	Збір і аналіз даних	За кожним напрямом збирають та аналізують дані і готують стратегії. За найвагомішими напрямами оцінюють дані і стратегії відповідно до загальної візуалізації і за ключовими сферами
7	Мета і стратегія розвитку	Цілі основних напрямів і стратегій базуються на наявних даних і спільному баченні
8	Зворотний зв'язок семінару з громадою	Координаційний комітет планує розширений робочий семінар для презентації бачення загальних і ключових сфер, а також чітких стратегій
9	Розроблення планів дій	За кожним напрямом готують план дій, що базується на узгоджених стратегіях і цілях
10	Впровадження	Реалізація плану дій
11	Моніторинг, оцінка і перегляд	Координаційний комітет планує зустріч для огляду діяльності і впорядкованих даних, і діяльності, яка буде здійснюватися у наступному році

Джерело: розроблено автором на основі G. Green, A. Haines, S. Halebsky Building Our Future : A Guide to Community Visionin. – The University of Wisconsin-Extension . – 2000. – 312 p.

Найбільш ефективний шлях до розроблення планів дій – це стимулювання діяльності окремих робочих груп до роботи за специфічними питаннями, визначеними у баченні, або цілями і стратегіями, раніше сформульованими у процесі роботи. Більшість методистів надає перевагу формуванню плану дій шляхом використання фліпчартів. Це дозволяє учасникам розробити таблиці та побачити, як різні частини плану зібрати разом і залучити більше учасників до процесу.

Один з найбільш важливих продуктів процесу планування дій – це звіт результатів робочого семінару. Кожній робочій групі слід мати диктофон, який веде запис усіх ідей, що генеруються робочим семінаром. Копії записів повинні бути доступними всім учасникам, особливо тим, хто працює в інших робочих групах і потребує поінформованості про роботу груп. Скорочена версія звіту також може бути доступною для засобів масової інформації, для публікації і ознайомлення органів державної влади про діяльність робочих груп.

Таблиці плану дій забезпечать базовою інформацією, необхідною для просування від плану дій до його впровадження. Група має визначити, хто буде відповідати за впровадження, коли це буде зроблено, які ресурси необхідні і хто є їхніми отримувачами або іншими особами, на кого це право буде поширюватися.

Одне з найголовніших рішень, прийняте на цій стадії – кому слід керувати реалізацією процесу: чи це буде робоча група; чи існуючі організації або групи в громаді; або новостворена організація. Таке рішення базується на оцінці поточної ситуації і на тому, що треба зробити для вирішення питання.

Ключ до впровадження плану дій – це координація роботи різних учасників; розширення кількості людей, залучених в процес реалізації; зв'язок проекту з відповідними громадськими і державними органами. Для стимулювання процесу важливо відзначати тих, хто раніше за всіх досяг успіху; шукати підтримку всередині громади; добувати зовнішні ресурси; оприлюднювати успіхи і забезпечувати, щоб процес розвивався через залучення нових людей.

Організація моніторингу та оцінювання результатів виконання візуалізації необхідна для забезпечення контролю за тим, чи потребує початковий план дій уточнення. Кожну складову плану дій громаді слід оцінювати за такими критеріями:

- чи виконуються кінцеві строки?
- чи відповідає бюджет запланованому плану дій?
- чи правильно підібраний персонал?
- чи реалістичні обсяги роботи?
- чи розставлені пріоритети відповідно до важливості?
- чк ми працюємо як група?
- чому важливому ми навчаємося?
- що нам ще необхідно?

Моніторинг слід розпочинати тоді, коли процес планування вже відбувається. Оцінки фокусуються на специфічних досягненнях процесу. Різницю слід зробити між вимірами продукту (outputs) і результатами (outcomes). Продукт – це результат з плану дій, який зазвичай може бути вирахований. Приклади продукту (outputs) включають кількість створених робочих місць, кількість збудованих будинків, кількість виконаних програм тощо. Результати (outcomes), зазвичай, проявляються пізніше і їх складніше пов'язати зі специфічними елементами плану дій. Прикладами результату (outcomes) є зниження рівня бідності, чи підвищення рівня індивідуального доходу; поява нових лідерів, чи покращення соціальних мереж серед мешканців тощо.

Прикладом результату (outcomes) в плані може бути також розширення участі місцевих мешканців у житті громади. Виміри успіху можуть включати такі індикатори, як кількість постійних членів у добровільних організаціях, кількість людей, які обслуговують організаційну діяльність, кількість добровільних годин роботи у кожній з організацій або кількість нових членів в організації тощо.

Важливо у процесі стратегічної візуалізації з'ясувати в учасників, як в результаті покращити громади, і тоді намагатися встановити міру успіху у досягненні поставлених цілей під час розробки плану дій.

КАПІТАЛІЗАЦІЯ ГРОМАД ТА ЇХНЯ РОЛЬ У СІЛЬСЬКОМУ РОЗВИТКУ

5.1. Теоретичні засади капіталізації ресурсів громад

В Україні за останні роки все більшого поширення набуває практика імплементації окремих проєктів у сільських громадах, підтримуваних прозахідними організаціями. Поширення успішного досвіду на всій території країни вимагає чіткого усвідомлення фундаментальних основ концепції сільського розвитку на базі громад шляхом використання насамперед локальних ресурсів, які в західній науці окреслено як *asset based approach* – актив-орієнтований підхід.

Процес актив-орієнтованого сільського розвитку в загальному можна визначити як послідовний взаємопов'язаний ланцюг колективних дій, що включає: постановку цілей; ідентифікацію наявних ресурсів; візуалізацію потенціалу; застосування / використання активів; отримання ефектів та вигод від капіталізації активів, тобто нарощування капіталу. Це обумовлює необхідність розуміння сутності використовуваних дефініцій та специфічних умов переходу між ними: ресурси → потенціал → активи → капітал.

Ресурси громади. Ресурси – це фундаментальне поняття економічної теорії, що взагалі означає джерела, засоби забезпечення виробництва, можливості, що використовуються для господарської діяльності¹²⁸. У науково-теоретичних дослідженнях термін "ресурси" інтерпретується як "грошові засоби, цінності, запаси, можливості, джерела засобів, доходів"¹²⁹.

Ресурси визначаються за трьома ознаками або властивостями: кількість, корисність, можливість використання для продукування інших ресурсів. Таким чином, "ресурси громади" – це засоби розвитку громади, наділені якісними властивостями, що необхідні для продукування інших ресурсів і можуть бути використані для досягнення конкретно визначених цілей громади і задоволення потреб суб'єктів зовнішнього середовища. У сільській

¹²⁸ Кураков Л. Экономика и право: словарь-справочник [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.expertcom.ru/glossary/50-synergy.html>

¹²⁹ Большой энциклопедический словарь [Текст]: В 2-х т. [ред. А.М. Прохоров]. – Т. 2. – М.: Издательство "Советская энциклопедия". – 1991. – С. 261.

місцевості, яка є середовищем життєдіяльності громад, ключовими є природні, матеріальні та трудові ресурси.

Кожному економічному устрою суспільства притаманне своє теоретичне підґрунтя, застосовується певна методологія дослідження, що спирається на визначений набір термінів і категорій. На ранніх етапах капіталізму терміном "ресурси" можна було описати всі джерела і засоби виробництва. Перехід світової економіки на новий рівень ринково-капіталістичного господарювання, суттєва зміна основних факторів виробництва зумовили застосування нових економічних категорій, зокрема, що підкреслювали б не окремі ресурси, а цілісну систему забезпечення виробництва і будь-якої можливості, що застосовуються в процесі економічної діяльності. З огляду на наявність на сільських територіях різних видів ресурсів і враховуючи нераціональне їхнє використання, резерви розвитку громад слід шукати не стільки у додатковому залученні ресурсів, скільки у використанні їхніх синергетичних проявів (інтеграційних можливостей). Не знижуючи необхідності дослідження кількості й якості окремих ресурсів для економічного розвитку в сільській місцевості, найважливішим об'єктом наукового пошуку слід визначити їхню систему, що формує потенціал громади.

Потенціал громади. Термін "потенціал" походить від латинського слова "potentia" – сила, можливість. У широкому розумінні це поняття трактують як "джерела, можливості, засоби, запаси, які можуть бути використані для вирішення будь-якого завдання, досягнення визначеної мети; можливості окремої особистості, суспільства, держави у визначеній сфері (наприклад економічний потенціал)"¹³⁰. Тлумачний словник української мови визначає потенціал як – "приховані здатності, сили для якої-небудь діяльності, що можуть виявитися за певних умов"¹³¹.

Зазвичай дослідження потенціалу ґрунтується на ресурсному підході з двох позицій. На думку академіка Л. Абалкіна, поняття ресурси і потенціал не потрібно протиставляти. Потенціал (економічний, трудовий, ментальний тощо) – це узагальнена, збірна характеристика ресурсів, прив'язана до місця і часу¹³². Тобто, під потенціалом потрібно розуміти сукупність ресурсів (як наявних, так і не виявлених), не враховуючи їхній взаємозв'язок і участь

¹³⁰ Там же. – С. 188.

¹³¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун". – 2005. – С. 1087.

¹³² Абалкин Л.И. Диалектика социалистической экономики [Текст] / Л.И. Абалкин. – М., 1981. – С. 24.

у будь-якій діяльності. Таке визначення підтримують й українські вчені І.Лукинов, О.Онищенко, Б.Пасхавер, які зазначають, що потенціал – "кількість і якість ресурсів, якими володіє та чи інша господарська система"¹³³.

Особливістю прихильників другої позиції є визначення потенціалу як сукупності ресурсів, спроможних продукувати матеріальні блага. Основою для такого підходу є висловлювання К. Маркса про те, що засоби праці, предмет праці та робоча сила як фактори виробництва та елементи утворення нового продукту виступають як можливості, що підкреслює їхній потенційний характер. Для перетворення цієї можливості на дійсність "вони мають з'єднатися"¹³⁴.

Отже, дослідження ефективності розвитку громади повинно базуватися не лише на досягнутому рівні використання нагромаджених ресурсів чи перспективах залучення нових, а також ураховувати потенційні можливості, що виникають в процесі їхньої взаємодії. Синергетичний ефект (зростання ефективності діяльності в результаті інтеграції, злиття окремих частин у єдину систему, що передбачає появу властивостей, котрими не володіє ні одна з частин) дозволить отримати в кінцевому рахунку додаткові позитивні суспільно значущі цінності¹³⁵.

Підсумовуючи викладене, основний зміст поняття "потенціал громади" полягає в інтегральному відображенні поточних і майбутніх можливостей громади трансформувати наявні ресурси в економічні блага в результаті продуктивної діяльності для максимального задоволення інтересів громади.

Розуміння сутності потенціалу громади не дає змоги повністю конкретизувати його структурну побудову. Залишається невизначеним питання чи можна вважати потенціалом громади все те, що знаходиться у приватній власності членів громади. Ми дотримуємося думки, що так. Усі засоби і можливості, що є в громаді, навіть ті, що перебувають у приватній власності, є потенціалом громади. За певних умов вони можуть бути використані на користь громади, для вирішення суспільних завдань. Відповідно структура потенціалу громади включає такі основні складові: природну, людську, фізичну, фінансову, соціальну.

¹³³ Лукинов И.И. Аграрный потенциал: исчисление и использование / И.И. Лукинов, А.М. Онищенко, Б.И. Пасхавер // Вопросы экономики. – 1998. – № 1. – С. 15.

¹³⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М., 1960. – Т. 23. – С. 217.

¹³⁵ Словарь терминов [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.expertcom.ru/glossary/50-synergy.html>

Активи громади. У вітчизняній науці категорія "актив" переважно використовується у бухгалтерському обліку і в загальному відображає "...або право власності, або придбану вартість, або витрати, що зумовили виникнення власності, або стосуються майбутнього звітного періоду..."¹³⁶. У сфері фінансово-економічної теорії та практики існують різні трактування "активів", що зводяться до двох підходів: перший визначає "активи" як майбутні вигоди, прибутки або права доступу до них, інший – як джерела, ресурси, від яких очікуються потенційні вигоди або прибутки.

Американські вчені Дж. Кретцман і Дж. Маккніф визначають активи як специфічні особливості місцевості (ландшафти, чисте повітря, певні кліматичні переваги), навички й можливості людей, асоціацій і установ у межах сільської громади¹³⁷. М.Олівер, поглиблюючи наведене поняття, визначає активи як специфічні ресурси, які може використовувати людина, організація або громада загалом із метою зменшення або запобігання бідності й несправедливості. На його думку, активи – це запаси, на основі яких можна щось будувати або розвивати, так само як ресурси, що можуть бути розділені або передані через покоління. Як тільки бідні отримують доступ до активів, більш ймовірно, що вони контролюватимуть важливі аспекти власного життя, плануватимуть своє майбутнє. Вони самотужки справляються з економічною непевністю, підтримують освітні досягнення власних дітей і працюють з метою забезпечення того, щоб життя наступних поколінь було кращим, ніж їхнє власне¹³⁸.

Ці підходи у трактуваннях досить важливі, в першу чергу з позицій необхідності кількісного відображення активів, зокрема для розвитку громад. На наш погляд, "активи громади" відображають сукупність ресурсів, задіяних у певній діяльності, від якої очікується отримання ефекту або вигод для задоволення цілей громади, тобто активи – це авансований потенціал.

Визначальними властивостями / ознаками "активів громади" є:

- підконтрольність громаді (володіння, розпорядження, делегування повноважень, можливість прийняття рішень/впливу тощо);
- використання в процесі господарської чи іншої діяльності громади;

¹³⁶ Партин Г.О. Бухгалтерський облік: основи теорії та практики [Текст] : навч. посібник / Г.О. Партин. – К. : Знання, 2000. – 246 с.

¹³⁷ Kretzmann J., & McKnight J. (1993). Building communities from the inside out: A path toward finding and mobilizing a community's assets. Evanston, IL: Center for Urban Affairs and Policy Research, Northwestern University.

¹³⁸ Oliver M. (2001) Foreword. In T.M.Shapiro & E.N.Wolff (Eds.), Assets for the poor: The benefits of spreading asset ownership. New York: Russell Sage Foundation.

- очікування вигод, ефекту в майбутньому періоді.

Таким чином, у загальному "ресурси" – це будь-яке благо, вартість, засіб чи можливість, "потенціал" – це сукупність вартостей, можливостей, "актив" – авансована вартість чи благо. Відповідно до теорії К. Маркса це є ніщо інше, як необхідні передумови формування / існування капіталу.

Капітал громади. Категорія "капітал" (фран. і англ. Capital, від лат. *Capitalis* – головний) в широкому розумінні використовується для позначення всіх благ, які здатні приносити дохід, або це ресурси, створені людиною, для виробництва товарів і послуг. Окремі елементи вчення про капітал як накопичення багатства зустрічаються ще у Аристотеля. Витоки вчення про "капітал" зустрічаються у Ібн Сіна (лат. *Avicenna* 980 – 1037), який сформував дев'ять факторів життя, об'єднавши економічні, фізичні, психологічні та моральні характеристики. Згодом поняття капіталу стає предметом вчення меркантилістів, фізіократів, класиків. Найповніше розкрив зміст капіталу як економічної категорії К. Маркс. Відповідно до його теорії капітал виникає та стає власне капіталом при виконанні таких умов:

- авансована вартість чи благо;
- створення додаткової вартості;
- самозростаюча вартість;
- безперервний рух вартості.

Саме відповідність усім переліченим умовам дає повне уявлення про сутність категорії "капітал".

Наприкінці ХХ ст. американські вчені почали застосовувати поняття капітал при розробленні науково-прикладних засад концепцій економічного розвитку на основі розширення впливу громадянського суспільства у відстоюванні та захисті своїх інтересів перед великим корпоративним капіталом. У результаті цього категорія "капітал" стала основоположною у стратегіях розвитку громад на основі використання внутрішніх можливостей. На початку ХХІ ст. західними вченими та практиками було сформовано науково-методологічне підґрунтя теорії сільського розвитку на основі капіталу громад, розроблялися і реалізовувалися локальні проекти активізації громад із метою їхнього саморозвитку.

Оперуючи категорією "капітал громади", в західній науці найчастіше звертаються до її тлумачення американськими вченими Корнелією та Яном Флора з Північно-Центрального регіонального центру сільського розвитку Університету штату Айова. Вони на початку цього тисячоліття опублікували низку важливих наукових праць, в яких виклали основні положення теорії

саморозвитку громад. На їхню думку, капітал громади – це будь-які активи, що здатні продукувати додаткові ресурси, тобто, активи, що інвестуються для створення нових ресурсів, стають капіталом¹³⁹. Процес капіталізації активів перетворює їх у капітал громад.

Вихідною точкою концепції розвитку капіталів була триєдина система, що включала природний, людський та матеріальний капітали (рис. 5.1, а).

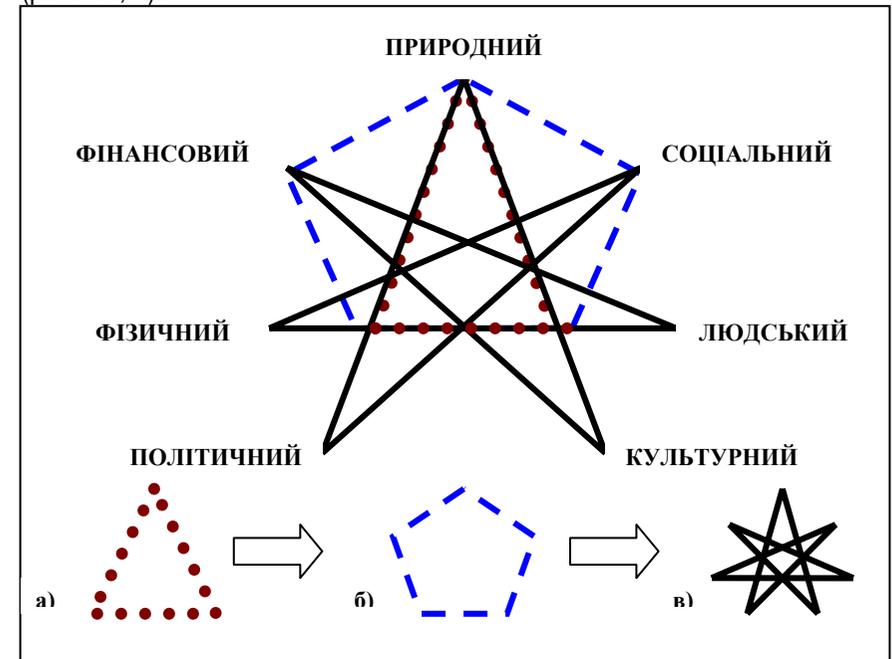

Рис. 5.1. Еволюція розвитку концепції капіталів

Джерело: узагальнено О.М.Бородіною, О.В.Риковською, С.В.Киризиюком.

Людський капітал трактувався як сукупність навичок і фізичних здібностей, необхідних для трудової діяльності. У теорії сільського розвитку під людським капіталом громад слід розуміти накопичений в результаті цілеспрямованих інвестицій потенціал членів громади у вигляді сукупності продуктивних здібностей, що при використанні сприяють підвищенню рівня та якості життя людей (матеріального і морального задо-

¹³⁹ Flora, Cornelia and Jan Flora with Susan Fey. 2004. Rural Communities: Legacy and Change. (2nd Edition) Boulder, CO: Westview Press. – P. 9, 165.

волення), становленню соціального добробуту в громаді, сталому розвитку сільської місцевості.

Матеріальний капітал розглядався як сукупність оборотних і необоротних активів, що створюють додатковий продукт у процесі господарської діяльності. Основним формуючим елементом природного капіталу визнається земля з її продуктивною здатністю, необхідною в першу чергу для ведення сільськогосподарської діяльності, а також добування корисних копалин, розміщення промислових та інших об'єктів тощо. Обмеженість і вичерпність природних ресурсів сприяла виникненню необхідності перегляду існуючого підходу до природних ресурсів та створюваного ними капіталу. В теорії сільського розвитку на основі громад природний капітал розглядається глибше, підкреслюється важливість та цінність кожного елементу природних ресурсів у цілісній системі (земля, ліси, водні ресурси, повітря тощо). Інтенсивний розвиток людства протягом останніх 150 років (зростання населення, розвиток технологій, глобальне потепління, неконтрольоване використання природних ресурсів та надр тощо) призвів до скорочення флори та фауни у їхньому первозданному вигляді. Це стало поштовхом для усвідомлення цінності створення продукту за мінімального втручання людини у природу, що дає можливості сільським громадам (навіть найвіддаленішим) отримувати ефекти від збереження природного середовища. В останні роки зростає попит на продукти органічного сільського господарства, подорожі до місць, де збереглися первозданні ландшафти, культура, традиції тощо. В цьому ключі одним із найцінніших ефектів природного капіталу сільських громад стає його екологічна складова: чи то вирощувана органічна сільськогосподарська продукція, чи чисте повітря, джерельна вода і таке інше.

З розвитком суспільно-економічних відносин триєдина концепція капіталів зазнала певних змін. Це було викликано, передусім, розвитком методів використання доступних ресурсів, удосконаленням технологій, появою нових механізмів отримання прибутку й створення додаткової вартості (нові види цінних паперів, інтернет-мережі тощо). Як результат, виникла об'єктивна необхідність розмежування матеріального капіталу на фінансовий та фізичний. Під фінансовим капіталом громади слід розуміти гроші та інші високоліквідні фінансові ресурси (цінні папери, акції, дорогоцінні метали тощо) громади та окремих її членів, що за певних умов здатні приносити прибутки та додаткові ефекти. Поняття "фізичний капітал" громади у західній науці часто ототожнюють з "built" капіталом, що українською означає

збудований, створений людиною. Таким чином, фізичний капітал громади – це сукупність основних та інфраструктурних засобів (будівлі, матеріально-технічні ресурси, комунікаційні системи, дороги тощо), які в процесі суспільно-господарської діяльності забезпечують приріст вартості, створюють додаткові ресурси та приносять прибутки й вигоди громаді.

Поглиблення теоретичних засад концепції людського капіталу обумовило виокремлення соціального капіталу. Такий розподіл викликаний тим, що стала очевидною цінність не лише людини як носія потенційного капіталу, але й соціальних зв'язків між окремими індивідами громади, що виникають у процесі їхньої суспільно-економічної взаємодії. Відповідно соціальний капітал громади – це сформовані взаємозв'язки членів громади, норми поведінки, основані на довірі, взаєморозумінні і повазі, звичаї, традиції, формальні і неформальні обмеження, що дозволяють ефективніше досягати цілей, що постають перед громадою.

У результаті таких перетворень була сформована нова система капіталів, яка в теорії розвитку громад визначається як "пентаграма капіталів" (рис. 5.1, б).

Як зазначалося вище, концепція сільського розвитку на основі громад розвивалася як засіб протистояння натиску великого капіталу в процесі глобалізації світової господарської системи. Необхідність інституційного врегулювання цього процесу та відстоювання інтересів як окремих громад, так і їхніх об'єднань спонукали до активізації нового типу активу громади, який за таких обставин міг приносити додаткові вигоди від доступу громад до прийняття рішень щодо розподілу ефектів від економічного зростання в регіоні. Ці виокремлені суспільні спроможності громади формують її політичний капітал.

Процес глобалізації носить всеохоплюючий та універсальний характер. Перше означає, що він охоплює всі сфери життя людини, а друге – застосування універсальної (уніфікованої) моделі розвитку, призводить до знищення автентичних особливостей громад, які стають суб'єктами цього процесу незалежно від їхньої волі та бажання. Прагнення збереження місцевих знань, світоглядних особливостей, народних традицій, символів, культурної спадщини тієї чи іншої громади – все те, що створює можливості для ексклюзивних переваг, активізує локальні соціоетнічні ресурси, що формують окремий вид капіталу громади – культурний.

Таким чином, сучасне розуміння сутності сільського розвитку на базі громад ґрунтується на наявності семи виділених видів капіталу громади, сукупність яких формує так звану "септаграму капіталів" (рис. 5.1, в).

Формування "септаграми капіталів" відображає людиноцентристський характер розвитку суспільно-економічних відносин у громаді. Джерелом людського, соціального, культурного та політичного капіталів є людина з її навичками, вміннями та здібностями, що в процесі взаємовідносин між членами громади формують широкий спектр джерел та засобів для її саморозвитку. Разом з тим септаграма демонструє, що еволюція розвитку концепції капіталів базується на усвідомленні обмеженості та ключової ролі природних ресурсів для сільського розвитку як основного джерела природного капіталу громади, що відображено незмінністю його місця у структурі капіталів.

У таблиці узагальнено спільні та відмінні ознаки основних понять, що характеризують актив-орієнтований підхід сільського розвитку на базі громад (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Характеристики категоріального апарату

	Ресурси	Потенціал	Активи	Капітал
Сутнісна характеристика	Кількісна міра можливостей громади: запаси, цінності, джерела засобів, грошові засоби	Узагальнена, збірна якісна характеристика ресурсів, прив'язана до місця і часу	Авансований у процесі господарської діяльності ресурсний потенціал громади для отримання вигод / ефектів	Інвестовані активи, що забезпечують отримання сукупних ефектів / доходів / вигод
Типологізація	Природні, трудові, матеріальні	Природний, людський, фізичний, фінансовий, соціальний	Природні, людські, фізичні, фінансові, соціальні	Природний, фізичний, фінансовий, людський, соціальний, політичний, культурний
Відносини (громада-об'єкт)	Об'єктивність існування, незалежність від сприйняття суб'єктом	Бачення можливості використання ресурсу	Залучення в процес суспільно-економічної діяльності	Отримання ефектів / доходів / вигод
Обмеженість	Так	Ні	Так	Ні

Джерело: узагальнено О.М.Бородіною, О.В.Риковською, С.В.Киризиюком.

Міжнародний досвід свідчить, що організації та інституції, засновані громадами, забезпечують краще задоволення потреб їхніх членів, ніж ринкові та урядові структури регіонального та національного рівнів, оскільки у такий спосіб громади здатні контролювати прийняття рішень щодо використання місцевих ресурсів, справедливого розподілу отриманих прибутків тощо.

Дослідження еволюції понять "ресурс–потенціал–актив–капітал" дійшло висновку, що не лише зміна суспільного ладу стає причиною виникнення нових економічних категорій. Визначальною умовою цього процесу є взаємовідносини людей; наділення їх певними повноваженнями та можливостями; здатність їх до колективних дій. Науковцями справедливо визнається, що основою будь-якого розвитку стає не наявність ресурсів, а ефективність їхнього використання.

Сільський розвиток на базі громад ґрунтується на спільних зусиллях, спрямованих на ідентифікацію локальних ресурсів, максимальну їхню активізацію та створення додаткових вартостей (матеріальних і нематеріальних) у процесі капіталізації з метою підвищення рівня та якості життя членів громад. Резерви капіталізації закладені в оптимальному поєднанні наявних ресурсів і отриманні синергетичного ефекту у формі суспільних благ, що вимагає не тільки індивідуальних інвестицій, а й колективних дій.

Формування сучасної концепції капіталів (септаграми) розвитку громад відбувалося на основі поглибленого підходу до потенціалу людини як головного суб'єкта суспільно-економічних відносин у громаді з виокремленням наступних видів капіталу: соціального, політичного та культурного. Септаграма капіталів, з одного боку, відображає людиноцентристський характер соціально-економічного розвитку громад, а з іншого – підкреслює основоположність та обмеженість природних ресурсів, що підтверджується місцем та роллю природного капіталу в еволюції концепції капіталів. Таким чином, у сучасній теорії сільського розвитку виокремлюють основні види капіталів: природний, фізичний, людський, соціальний, фінансовий, політичний і культурний. Для нагромадження окремого виду капіталу застосовуються специфічні механізми капіталізації.

Подальші науково-прикладні дослідження сільського розвитку на базі громад мають бути спрямовані на пошук та обґрунтування механізмів капіталізації активів і формування сприятливого інституційного середовища як на локальному, так і на національному рівнях.

5.2. Ідентифікація капіталів громад

5.2.1. Людський капітал

Методологічні засади розвитку людського капіталу базуються на декількох основних аспектах:

1. Людський капітал є основою здійснення будь-якої діяльності, функціонування виробничих і невиробничих процесів, розвитку сільської громади і суспільства загалом.

2. Розвиток загальноприйнятих положень про людський капітал у сучасних умовах має відбуватися відповідно до визнаної пріоритетності гуманітарних аспектів і важливості соціальної складової цього капіталу. Це передбачає виведення проблем духовності, збереження загальнолюдських цінностей, етики і культури на перше місце у розвитку людського капіталу.

3. Людський капітал як основа економічних процесів загалом визначається такими складовими: об'єктивно-необхідною кількістю носіїв, структурою (виробнича, соціальна, невиробнича сфера) і якістю людського капіталу. Відповідно до формування цих складових мають відбуватися відтворення, розвиток людського капіталу, організація його використання і забезпечення ефективного функціонування. При цьому людський капітал ефективно функціонуватиме лише за умов взаємозбалансованості всіх складових, їхньої ефективної взаємодії і взаємодоповненості.

4. Людський капітал сільської місцевості має формуватись і діяти на основі чітко розробленої стратегії розвитку конкретної сільської громади, кожної структурної складової. Він зможе повністю реалізувати свій потенціал за умов:

- а) чіткого визначення його цільового призначення;
- б) створення передумов для повного використання наявного капіталу;
- в) цілеспрямованої дії різних складових людського капіталу певної сільської громади відповідно до стратегії розвитку.

На формування людського капіталу впливають наявний фізичний та фінансовий капітал, накопичений раніше людський капітал. Взагалі всі види витратних вкладень в людину, які носять цільовий характер, сприяють зростанню продуктивності праці і обсягів виробництва, підвищенню доходів самого індивіду, розглядаються як інвестиції в людський капітал. В залежності від їхнього симбіозу вони можуть мати такі види:

- індивідуальне формування, що передбачає інвестиції в людський капітал його носієм;

- групове формування, що відбувається в сім'ї або малій групі (друзі, колектив підприємства), члени якої безпосередньо беруть участь у формуванні людського капіталу;

- асоційоване формування в рамках великої групи людей, члени якої опосередковано формують людський капітал (сільська громада);

- державно-суспільне формування, що здійснюється через відповідні державні органи, ЗМІ, суспільні, політичні організації тощо.

В узагальненому вигляді підходить до розуміння сутності категорії "людський капітал", що використовується у науковій літературі, можна умовно поділити на два напрями: спрощений і поглиблений. Для першого характерне визначення людського капіталу як знання і вміння, які люди набувають шляхом освіти, професійної підготовки чи практичного досвіду і які дозволяють їм надавати іншим людям цінні виробничі послуги¹⁴⁰. Людський капітал розглядається як "капітал у вигляді розумових здібностей, отриманих шляхом формальної освіти або через практичний досвід". Тобто, прихильники спрощеного підходу пропонують розглядати людський капітал лише як знання чи розумові здібності людини, не поєднуючи їх з самою людиною та з економічними результатами її діяльності.

Прихильники поглибленого трактування категорії людського капіталу намагаються у самому визначенні відобразити міждисциплінарну сутність цього поняття, включаючи в нього людину як фізичну особу з наявним природним і набутим інтелектом, духовним і фізичним здоров'ям, можливостями впливати на власний добробут та економічний розвиток взагалі.

На нашу думку, як спрощений, так і поглиблений підходи до розуміння сутності категорії "людський капітал" не заперечують, а доповнюють один одного. У поглибленому розумінні людський капітал – це творчий потенціал людини у повному його різноманітті, який оцінюється через економічний результат (індивідуальний і суспільний). У спрощеному розумінні, коли йдеться про освіту, кваліфікацію, навички, накопичений досвід, людський капітал виступає як якість функціонуючої робочої сили, тобто міра її користності, а отже, як джерело доходів для людини, домогосподарства, громади, суспільства.

Характеристики людського капіталу визначаються природними якостями його носія, такими як здоров'я, природний розум, вроджені якості, творча і фізична активність, здібність, допитливість тощо. Разом з цим у розумінні

¹⁴⁰ Хейне П. Экономический образ мышления / Хейне П. – М.: Вільямс. – 2005. – С. 360.

сутності людського капіталу потрібно виділяти й інші суттєві особливості, які в своїй сукупності найбільш повно характеризують своєрідність цього поняття. Сучасна людина повинна бути різнобічно розвинутою особистістю, яка усвідомлює цінність навколишнього природного середовища, свою залежність від нього і опікується встановленням гармонії людини і природи, намагається зберегти її для майбутніх поколінь. На думку Ю.Пахомова, сутність людського капіталу сучасної людини виражається через:

- цілісність світогляду (людина ставиться до себе як до елемента, підсистеми цілого);
- синкретичність свідомості і мислення (людина оперує даними різних наук, використовує досвід, традиції і звичаї минулого, враховує реалії сьогодення і перспективи майбутнього);
- свободу думки і творчості (можливість робити сміливі висновки і узагальнення, висувати революційні гіпотези);
- активність особистості, прагнення до самореалізації (активна діяльність людини в соціальному і природному світах, пізнання самого себе);
- потребу жити в єднанні і гармонії з навколишнім середовищем і людьми¹⁴¹.

Особливого значення таке трактування сутності людського капіталу набуває в контексті сталого сільського розвитку, соціоекономічного розвитку сільських громад. Як правило, ознаки людського капіталу мають індивідуалізований характер. Синергетичний ефект від об'єднання активів людського капіталу багатьох людей, тобто сукупного людського капіталу громади надасть новий імпульс сільському розвитку на основі місцевих ресурсів.

Більшість вчених визнає, що дослідження людського капіталу базується на науковому досвіді вивчення фізичного капіталу. Людський капітал, як і фізичний, створюється і накопичується завдяки особливим капіталовкладенням, які спроможні приносити дохід своїм володарям. Як і фізичний капітал, людський капітал має свою внутрішню структуру, що не залишається незмінною, а динамічно розвивається. Людський капітал подібний, з одного боку, до природного, тому що "... він не створений штучно...", а з іншого – подібний до фізичного капіталу, тому що він виступає економічною формою прояву можливостей індивідууму і спроможний до самозростання¹⁴².

Криза 90-х років минулого століття з негативними соціально-економічними показниками функціонування аграрного сектора і розвитку

села (а саме, негативна динаміка аграрного виробництва, погіршення галузевої структури, зниження продуктивності праці, масове безробіття, повільне зростання заробітної плати, неконтрольована міграція значної частини сільського населення) призвели до руйнування традиційного способу життя селян, втрати демографічно-відтворювального потенціалу, поширення процесів соціальної маргіналізації¹⁴³. У цьому випадку маргіналізація – це не тільки процес виключення, але й певного пристосування, що супроводжується безпорадністю, апатією, дезорієнтацією, відсутністю мотивації до активних і креативних дій, а також позицією відступу, що можна визначити як "рух назад" особистості. Тривале безробіття і відсутність професійних контактів і затребуваності призводять до втрати надбаних активів людського капіталу.

Проблема маргіналізації як процесу деградації людського капіталу визначає:

- у сфері зайнятості населення – обмежений доступ до зайнятості і масштабне поширення безробіття;
- у соціальній сфері – нерівний доступ до установ охорони здоров'я і соціального забезпечення; ускладнений доступ до освітніх установ, літератури і мистецтва;
- у сфері управління – обмежена участь у прийнятті рішень і процесах самоврядування;
- у процесі споживання – нерівний доступ до матеріальних цінностей і послуг.

Ці глибоко негативні тенденції проявляються у масовому соціальному спустошенні сільських поселень, що супроводжується їхнім виробничим і економічним спустошенням. Руйнація і занедбання сільської культури та стилю існування, що склалися традиційно протягом століть, духовне зубожіння населення зумовлюють втрату якісних активів людського капіталу. Село знелюдніється, зумовлюючи тим самим неможливість відтворення людського капіталу і спричиняючи незворотність руйнівних процесів.

Аналізуючи активи людського капіталу і особливості функціонування соціальних інститутів, відповідальних за розвиток, збереження і нагромадження людського капіталу, потрібно зазначити, що за весь час аграрних трансформацій політика держави не сприяла переорієнтації поглядів у сис-

¹⁴¹ Пахомов Ю.Н. Формирование экочеловека: методологические принципы и программные установки / Пахомов Ю.Н. – СПб. – 2002. – С. 63.

¹⁴² Walras L. Element of Pure Economics / Walras L. – Homewood, 1954. – P. 12.

¹⁴³ Якість трудового потенціалу та управління трудовою сферою в Україні: соціальна експертиза / [О. І. Амоша, О. Ф. Новикова, В. П. Антонюк, Л. В. Шаульська та ін.]. – Донецьк : Ін-т економіки пром-сті НАН України, 2006. – 208 с.

темі відносин "держава–селянин". Тривалий час у цих відносинах першоосновою була держава, її пріоритети та інтереси. Переорієнтація поглядів щодо мети і шляхів її досягнення зумовлює визнання визначальними у цій системі інтересів селян і сільських громад. Для реалізації цього підходу в межах сільської громади необхідно основні зусилля сконцентрувати за такими напрямками:

- створення сприятливих умов для розширення можливостей людини, тому що в процесі реалізації цих можливостей здійснюються життєві стратегії та плани. Поліпшення людських можливостей пов'язане з формуванням відповідної соціальної інфраструктури, сприятливої для людського розвитку, усуненням штучних бар'єрів для вибору і самореалізації;

- актуалізація людських можливостей. Очевидно, що сам по собі процес збільшення можливостей вибору, розширення свободи ще не означає готовності та спроможності людини їх використовувати. У свідомості людей повинна формуватися установка на соціальну активність і мобільність;

- коригування ціннісно-цільових орієнтацій людини. Ціннісно-цільова орієнтація впливає на характер і структуру потреб, змінюючи їх. Відповідно відбувається і зміна цілей і методів їх досягнення.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що соціоекономічний розвиток на базі громад значною мірою залежить від створених можливостей формування і раціонального використання нагромадженого людського капіталу. Чим вище рівень індивідуального людського капіталу, тим більше перспектив для інноваційного розвитку громад, більше можливостей застосовувати новітні технології, залучати сторонні інвестиції, за однакових природних і соціально-економічних умов, реалізовувати нові проекти сільського розвитку. Існує безліч прикладів, коли ті сільські громади, які об'єднують цілеспрямованих активних людей з сучасними знаннями, креативними підходами, досягнення кращих результатів діяльності, у них рівень і якість життя вищі, ніж в інших неконсолідованих громадах.

5.2.2. Соціальний капітал

З позицій соціоекономічного розвитку села соціальні відносини і зв'язки, що сприяють колективним діям у громадах, розглядаються як окрема форма капіталу – соціальний капітал. Соціальний капітал складається із сукупності активних зв'язків між людьми: довіри, взаєморозуміння, спільно підтримуваних цінностей і правил поведінки, що об'єднують членів в людські мережі та громади, а також роблять можливим співробітництво. Соціальні відносини вважаються капіталом тому, що вони можуть бути продуктивними

і спроможні поліпшити добробут сільських мешканців. Соціальні відносини й мережі визнаються формою капіталу й тому, що вимагають значних вкладень – інвестицій, часу та енергії з майбутнім очікуванням того, що ці ресурси використовуватимуться членами громади тоді, коли це їм буде необхідно. Чим більше сільських мешканців залучається у соціальні мережі, тим більше переваг громада може отримати у майбутньому. Таким чином, соціальний капітал – це сукупність відносин, що породжують спільні дії та формують громаду, це певний суспільний устрій сільської громади, що включає довіру, норми, і соціальні мережі, які полегшують колективну дію.

Незважаючи на те, що категорія "соціальний капітал" трактується по-різному, основні дослідники пов'язують її сутність з поняттями згуртованості, співробітництва, спільності в рамках громади. Найвлучніше сутність соціального капіталу відобразив М. Сміт "соціальний капітал – це не тільки сума інституцій, які підтримують громаду, це сполучна речовина, яка утримує людей разом"¹⁴⁴.

Особливістю соціального капіталу на відміну від культурного і людського є те, що він не є атрибутом окремої людини; це не індивідуальне, а суспільне благо, яке характеризує громаду (соціальну групу). Його об'єктивну структурну основу формують мережі соціальних зв'язків, які використовуються для передачі інформації, економії ресурсів, взаємного навчання, обміну інституційним досвідом тощо.

Іншою особливістю соціального капіталу є його різноманітність. Існує принаймні два види соціального капіталу: з'єднуючий (сильні зв'язки) і налагоджувачий (слабкі зв'язки). З'єднуючий соціальний капітал, спрямований на зближення членів громади, які вже знають один одного для зміцнення відносин, які вже існують. Налагоджувачий соціальний капітал пов'язаний з розширенням мереж поза громадою. Йдеться про налагодження відносин, зближення людей або групи, які раніше не знали один одного, для встановлення нових соціальних зв'язків із метою надання нової інформації, доступу до додаткових соціальних мереж і заповнення "структурних прогалів" у системі мереж громади.

М. Грановеттер визначив різницю між цими двома видами соціального капіталу як відмінність між сильними й слабкими зв'язками в громаді¹⁴⁵. Сильні зв'язки означають більше інвестицій, часу й енергії, тоді як слабкі

¹⁴⁴ Smith M. K. Social Capital // The encyclopedia of informal education (Infed). URL : http://www.infed.org/biblio/social_capital.htm.

¹⁴⁵ Granovetter M. Getting a job: A study of contacts and careers. Cambridge, MA: Harvard University Press. – 1974.

зв'язки є в основному знайомствами. Сильні зв'язки можуть бути корисними для того, щоб одержати доступ до емоційної підтримки й допомоги у випадку надзвичайних ситуацій. Слабкі зв'язки можуть бути особливо корисними у пошуку робочих місць або помешкань.

Нагромадження соціального капіталу з сильними зв'язками має як переваги, так і недоліки. Збільшуючи рівень взаємодії між тими, хто вже знає один одного, можна поліпшити потоки інформації, підняти рівень взаємодії і збільшити рівень довіри серед людей. Разом з тим зростання щільності відносин (частота взаємодій серед людей, які вже знають один одного) може зробити менш імовірним залучення тих людей, що не перебувають у мережі. У цьому сенсі сильні соціальні зв'язки можуть фрагментувати громаду і ускладнити досягнення колективної дії. Нарощення соціального капіталу другого типу – налагоджувачого – вирішує ці ускладнення, заохочуючи формування нових соціальних зв'язків і відносин.

Р. Путнам, розвиваючи цю ідею виділяє гуртуючий капітал і капітал наведення мостів¹⁴⁶. Вчений зазначає, що формування соціального капіталу в громаді може здійснюватися в напрямі зміцнення зв'язків між її членами, у результаті чого формується група "своїх", які взаємодіють один із одним на користь спільної справи. З іншого боку, може бути сформований такий соціальний капітал, який дозволяє "наводити мости", тобто відкриває доступ до нових джерел ресурсів. Образно кажучи, капітал згуртування скріплює єдність спільноти; капітал "наведення мостів" відкриває шляхи до встановлення контактів із іншими спільнотами. Ці типи соціального капіталу не виключають один одного, проте можуть набувати домінуючого впливу. З точки зору соціоекономічного розвитку важлива збалансованість функціонування обох типів капіталу.

Виділення різних типів соціального капіталу особливо важливе у процесі дослідження інституту лідерства у громаді. Є кілька переваг при наявності широкого кола лідерів, ніж тоді, коли одні й ті ж особи виступають лідерами у значній кількості організацій. Нові лідери можуть принести нову інформацію й ідеї, а також додаткові контакти й ресурси, які, можливо, не доступні в існуючих мережах. Досвід свідчить, що невеликі за розмірами та добре згуртовані громади є кращою базою для конвертації соціального капіталу в інші його форми. Це відбувається завдяки тому, що різні прояви соціальної діяльності індивідів, перехреснюючись, посилюють контролюючу функцію

¹⁴⁶ Putnam R. D. *Bowling Alone. The collapse and revival of American Community.* – New York: Simon and Schuster Paperbacks, 2000.

громади, і таким чином, охороняють її цінності та обмежують потенційно негативну поведінку, що відхиляється від загальноприйнятих правил. У великих згуртованих спільнотах громадська діяльність індивідів перебуває у постійній взаємодії, зміцнюючи почуття приналежності до громади і одночасно почуття соціального контролю. На цій основі будується довіра, яка є результатом віри у передбачуваність поведінки інших членів громади, що витікає із прихильності до загальних цінностей, а також обов'язковості санкцій за порушення загальноновизначених норм. Вперше ця особливість соціального капіталу була описана Дж. Кулеманом¹⁴⁷.

Ще одна особливість соціального капіталу пов'язана з відносно низьким рівнем його формалізації. Соціальний капітал вимірюється через ступінь включеності в ті чи інші соціальні мережі, а також через характеристики самих цих мереж – їхній розмір та щільність, силу і інтенсивність мережевих зв'язків тощо. Часто рівень соціального капіталу визначається рівнем довіри, яка є основним активом цього капіталу. Як правило рівень довіри вищий у добре структурованих громадах, з чітко вираженими та підтримуваними нормами і цінностями. На цій основі формується готовність до об'єднання і до залучення у суспільну діяльність на користь громади.

Г.Грін визначив сукупність вигод, які можуть отримати члени громади від наявності соціального капіталу¹⁴⁸. Вчений виділяє два типи вигід – емоційну й інструментальну підтримку. Емоційна підтримка передбачає пораду, підтримку і дружбу. Інструментальна підтримка включає матеріальну допомогу й послуги, інформацію та нові соціальні контакти. Більш конкретно, інструментальна підтримка включає такі дії, як догляд за ближнім, забезпечення транспортуванням або надання позички тощо. Типи міжособистісних контактів, які забезпечують значну частину емоційної й інструментальної підтримки, пов'язані з родиною, друзями і сусідами. Однак деякі установи, такі як церкви, можуть відігравати велику роль у наданні емоційної й інструментальної підтримки, вони здатні об'єднати ці типи підтримки з допомогою із житлом, навчанням, наданням роботи.

Р.Путнам здебільшого структурував сукупність вигод, які отримують члени громади від соціального капіталу¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Coleman, J. *The role of the social capital in the creation of human capital* // *American Journal of Sociology.* – 1988. Vol. 94.

¹⁴⁸ Garry Paul Green, Anna Haines. *Asset building and community development.* – 2nd edition. // Sage publications, 2008. – P. 109–120.

¹⁴⁹ Putnam, R. D. *Bowling Alone. The collapse and revival of American Community.* – P. 288–289.

По-перше, соціальний капітал полегшує селянам вирішення суспільних проблем. Люди діють ефективніше, якщо, здійснюючи спільні дії, вони спираються на загальні для всіх цінності. По-друге, там, де люди покладаються на свої сили і лояльні по відношенню до спільно встановлених соціальних норм, суспільні трансакції обходяться дешевше: довіра, що базується на впевненості у тому, що норми неухильно дотримуються всіма, знижує трансакційні витрати. Це запорука позитивного впливу соціального капіталу на економічний розвиток громад, сприяє конвертації соціального капіталу в економічне зростання. По-третє, соціальні контакти, що спираються на спільні цінності та соціальні норми, дають людям можливість переконатися, що вони зі своїми особистими проблемами не самотні і не ізольовані від інших. У людей, які володіють активними і довірчими зв'язками з іншими, розвиваються або підтримуються риси характеру, сприятливі для формування почуття громади: толерантніші, менш цинічні й більш чуйні та чутливі до невдач інших. Якщо люди не мають контактів з іншими, не мають можливості тестувати правильність своїх поглядів, вони стають догматичними, підозрілими, заздрісними. По-четверте, мережі, які формують соціальний капітал, служать також каналами надходження додаткової інформації. Завдяки взаємозв'язкам люди отримують інформацію про робочі місця, медичне обслуговування, освітні можливості та сфери спільного інвестування. По-п'яте, дослідження показують, що люди, які володіють багатим соціальним капіталом, краще справляються з травмами і легше переносять захворювання. Можливість обговорити проблеми з друзями, емоційна підтримка з їхнього боку стають натуральними (соціальними) ліками проти хвороб, які можна охарактеризувати як цивілізаційні і які мають своїм джерелом ізоляцію і самотність особистості.

Таким чином, громадам слід вибудовувати соціальні мережі й зв'язки для того, щоб збільшити власні можливості розвитку. Чим вище рівень соціального капіталу, тим краще функціонують організації громад, тим вище освітні досягнення, менше соціальних негараздів, вище готовність приймати нові виклики, пов'язані з глобалізаційними процесами.

Важливою передумовою формування соціального капіталу сільських громад, окрім високого рівня міжособистісної довіри, є вільний доступ громад до засобів зв'язку і масової інформації. Від рівня міжособистісної довіри залежить готовність людей вступати у взаємини один із одним. У свою чергу, широкий доступ членів громад до засобів зв'язку і масової інформації дозволяє розширити географію соціальних контактів і сприяє зміцненню

почуття єдності та причетності до актуальних суспільних проблем. Інвестиції в соціальний капітал є одним з найбільш актуальних проблем сучасного українського села.

5.2.3. Природний капітал

На рівні місцевої громади природний капітал – це доступні їй природні продукти, явища, а також екосистемні послуги, що використовуються для прямого і непрямого споживання, сприяють створенню матеріальних благ, відтворенню людини і умов її існування.

Категорія "природний капітал" почала широко використовуватися в зарубіжній та вітчизняній практиці лише в останні десятиріччя, хоча окремі її аспекти розроблялись і раніше. При визначенні цієї категорії на макрорівні акцентують значення природного капіталу як джерела національного багатства, джерела доходу, бази для забезпечення повноцінної життєдіяльності суспільства та виробничої діяльності. Деякі дослідники на основі систематизації існуючих поглядів визначають природний капітал як сукупність природно-ресурсного потенціалу, що приносить вигоди через використання його у діяльності суб'єктів господарювання, й асиміляційного потенціалу, що приносить вигоди за допомогою саморегулюючої, самовідновлювальної функції навколишнього природного середовища¹⁵⁰.

Поняття природного капіталу широко використовується в зарубіжній практиці при плануванні та здійсненні заходів щодо розвитку територій. Так, виділяють окремий підхід до розвитку на базі природного капіталу, на противагу підходам, що базуються лише на виробничих аспектах і людському капіталі¹⁵¹. Існують різні підходи до аналізу динаміки природного капіталу, наприклад, у Нідерландах розраховують індекс природного капіталу як показник, що поєднує в собі кількісні та якісні складові параметри змін на певних територіях і в екосистемах.

На міжнародній конференції ООН зі сталого розвитку в Ріо-де-Жанейро у червні 2012 р. природний капітал розглядався як сукупність товарів і послуг екосистем і основа добробуту людини, база здорової, сталої економіки і один із найважливіших елементів для досягнення цілей сталого розвитку.

¹⁵⁰ Малюга Н.М., Замула І.В. Природний капітал: ідентифікація та бухгалтерський вимір / Н.М. Малюга, І.В. Замула // Вісник економічної науки України. – 2010. – № 1. – С. 68.

¹⁵¹ Voora V., Venema H. The Natural Capital Approach: A Concept Paper. – Winnipeg: International Institute for Sustainable Development. –, 2008.

Підкреслювалось, що забезпечення сталого розвитку можливе лише за умови ефективного управління природним капіталом шляхом співпраці державного і приватного сектора, громадянського суспільства та місцевих громад. Наголошувалось також на необхідності підтримки інвестицій, необхідних для переходу до сталої економіки, у тому числі за рахунок традиційних та інноваційних джерел державного фінансування, стимулювання приватних інвестицій та підтримки ринкових механізмів, які забезпечують стале використання і збереження природного капіталу¹⁵².

Вдале поєднання на локальному рівні і раціональне використання природних ресурсів може становити сільські принади як соціально економічний актив розвитку громади. Громади можуть капіталізувати такі види природних ресурсів:

- ресурси, добуті із надр землі (корисні копалини);
- вода;
- земля;
- атмосферне повітря;
- флора і фауна, тобто біорізноманіття.

Капіталізація природних ресурсів здійснюється шляхом використання їх як:

- засобів праці (земля, водні шляхи, вода для зрошення);
- сировини та матеріалів (мінерали, деревина, вода) і джерел енергії;
- предметів споживання (питна вода, мінеральні води, дикороси тощо);
- ресурсів, які забезпечують екосистемні послуги і підтримують екологічний баланс середовища. Екосистемні послуги при цьому нами трактуються як екологічні ресурси і розглядаються як складова природних ресурсів.

Слід відмітити, що природні ресурси, як правило, використовуються одночасно декількома способами. Облік природних ресурсів здійснюється в декількох формах із відповідними показниками: натуральній (кількість, маса і якість різних ресурсів), продуктивності ресурсу, напряму застосування ресурсів за їхніми користувачами, вартісній оцінці.

Корисні копалини, що розміщені на території громади, зазвичай мають відомче підпорядкування чи перебувають у приватній власності. У розпорядженні громади можуть знаходитися невеликі локальні кар'єри з видобутку піску, глини, крейди і інших копалин місцевого значення.

¹⁵² The Contribution of Natural Capital to Sustainable Development. Conservation International Contribution to "Zero Draft Outcomes for Rio+20". UN Conference on Sustainable Development, 4 – 6 June 2012 Rio de Janeiro, Brazil [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.uncsd2012.org/content/documents/Input%20for%20Compilation%20Document_Consevation%20International.pdf

Вода у розпорядженні громад представлена місцевими свердловинами і колодязями, а також деякими (не приватизованими) наземними водоймами (річками, ставками, озерами).

Міжнародний досвід свідчить, що найважливішим активом природного капіталу є земля. Проте в Україні зараз землі за різними угіддями (сільсько-господарські, під лісом та інші лісовкриті землі, іншого спеціального призначення), які в більшості приватизовані, не можуть бути безпосереднім активом місцевих сільських громад.

У розпорядженні громад знаходяться землі запасу та землі, не надані у власність та постійне користування у межах населених пунктів (землі резервного фонду, загального користування). Представлені ці землі значною мірою не комерційними угіддями, а громадськими сіножатями і пасовищами, лісовкритими площами, рекреаційними землями, відкритими заболоченими, без і з рослинним покривом, а також землями загального користування під інженерною інфраструктурою.

Під комерційне використання – вирощування сільськогосподарських культур – може надаватися рілля, однак частка її у структурі земель, якими може розпоряджатися громада, незначна.

В Україні громади сільських населених пунктів відчутно диференційовані за розміром господарської території. За результатами здійсненого у 2005 р. ці суцільного обстеження сільських населених пунктів господарська територія десяти відсотків сільських громад не перевищувала 100 га. Найкращі просторові умови для розвитку мають 28,3% громад, площа господарської території яких становить понад 2 тис. га (5,5% сільських громад – більше 5 тис. га).

Землі запасу і державного резерву у складі господарської території є у двох третин (68,1%) сільських громад в Україні. У половини з них площі цієї категорії земель становлять більше 100 га.

Екологічний потенціал, що може бути капіталізований на рівні сільської громади, становлять перш за все природні умови певної місцевості, її ландшафт, а також якісний стан природних компонентів (чистота повітря, водойм, сільгоспугідь). Особливим активом розвитку сільської громади може бути привабливий ландшафт як територіальний соціально-природний комплекс. Його основний різновид – агроландшафт, перетворений для цілей і під впливом аграрного виробництва, є найпоширенішим в Україні. Для більшості громадян сільська територія ідентифікується саме з агроландшафтними компонентами – зеленими полями, пасовищами, на яких пасуться

ся корови, гайками, луками тощо. Збереження специфічних структурних елементів агроландшафту – осередків дикої природи, пам'яток історії та сільського господарства (курганів, валів, кам'яних огорож, терас), мережі польових доріг надає інваріантності локальному ландшафту – індивідуальності та унікального характеру, що приваблюватиме приїжджих. Виважено організовані і доглянуті сільські ландшафти, що формують позитивний фізичний і психологічний стан людей, забезпечують їхню рекреацію є реальним активом для розвитку агро-, екотуризму як важливого виду діяльності сільської громади.

Формування сприятливого ландшафту залежить від оптимальної територіальної (просторової) організації за елементами, які становлять ландшафт і включають основні типи земель: оброблювані угіддя, пасовища і сінокоси, лісові і водні системи, забудовані землі, природні осередки. Екологічна оптимізація агроприродокористування вперше сформульована В. Докучаєвим як вироблення норм, які визначають відносні площі ріллі, луків, лісу і вод. Згідно з науковими пропозиціями, доцільно одну третину земель залучати в активний сільськогосподарський оборот, третину утримувати у напівприродному стані, третину залишати у природному стані. Таке збалансування структури землекористування сприяє підвищенню стабільності і продуктивності агроландшафтів, стійкості екосистем загалом і забезпеченню комфортних умов проживання населення.

Аналіз нинішньої структури земельного фонду України показує перевищення оптимального параметра розораності земель і наближення його до гранично допустимого значення. Натомість показники екологічності територіальної організації значно нижчі від оптимальних значень, зокрема частка природних територій в загальній площі становить лише 25% за 35–40% гранично допустимого значення.

У населених пунктах у територіальній організації високою є частка ріллі – 47%, переважна частина якої перебуває у власності і користуванні громадян, та забудованих земель – 22%.

Отже, нинішні сільські ландшафти переобтяжені господарською діяльністю, а невеликої частки "природи" недостатньо для підтримання екологічної рівноваги у сільській місцевості. У межах сільських населених пунктів сформований ще менш сприятливий ландшафт і екологічна ситуація. Це є суттєвим чинником, що обмежує можливості капіталізації природних ресурсів на рівні громад. Уже у найближчій перспективі за активної сільськогосподарської діяльності домогосподарств необхідне ретельне зонування території за

господарською, житловою, рекреаційною зонами з дотриманням екологічних параметрів. Організація допустимої господарської діяльності загалом на сільській території і безпосередньо в селах, яка б не виходила за межі місткості екосистем – один із центральних напрямів становлення сталого розвитку сільської території.

Таким чином, можливості капіталізації природних активів на рівні місцевих сільських громад поки в значній мірі обмежені. У структурі природного капіталу громад найбільше значення поки що мають сільськогосподарські угіддя, зокрема рілля. Підвищення ефективності використання наявних природних активів зумовлюватиме зменшення частки цієї складової та зростання рівня капіталізації інших природних активів: пасовищ, лісів, охоронних природних територій, мінеральних та інших викопних ресурсів.

5.2.4. Фізичний капітал

Фізичні активи сільських громад – це задіяні у певній діяльності ресурси (майно), розташовані на території, що контролюється (може контролюватися) громадою. Ці ресурси зазвичай належать домогосподарствам, фізичним і юридичним особам – суб'єктам господарювання, і є об'єктами державної та комунальної власності.

Якщо ж виходити з того, що капіталом громади незалежно від форми власності стають активи, функціонування яких опосередковується суспільними відносинами, що здійснюються з участю громади (громада реально впливає на функціонування цих активів), то фізичним капіталом громади можна вважати ту частину відповідних ресурсів, які служать реалізації її інтересів (приносять певний результат). Отже, капіталізацією фізичних активів для розвитку громад є такі дії, які спрямовані на залучення матеріальних ресурсів, розташованих на території громади, до створення товарів і послуг, а також отримання доходу, що використовуються для задоволення потреб громади.

Щодо складу досліджуваних ресурсів, то їхнє коло настільки широке, наскільки різноманітними є види майна, що належить переліченим вище суб'єктам власності. Якщо не брати до уваги земельний фонд, який розглядається у складі природного капіталу, то найвагомішими з фізичних ресурсів є: щодо домогосподарств – житловий фонд та активи, які використовуються у процесі сільськогосподарської діяльності домогосподарств (господарські будівлі і споруди, сільськогосподарські тварини і птиця, технічні засоби); щодо суб'єктів господарювання – підприємства та організації, ви-

робничі підрозділи і окремі об'єкти всіх видів економічної діяльності; щодо держави і громади – підприємства, організації, установи, виробничі підрозділи і окремі об'єкти державної і комунальної власності. До фізичних ресурсів, активів і, відповідно, фізичного капіталу належать об'єкти як виробничого, так і інфраструктурного призначення, тому в подальшому викладі термін "фізичний" охоплюватиме виробничу та інфраструктурну складові цих понять.

Якщо про наявність окремих видів фізичних ресурсів сільських громад можна скласти певне уявлення на основі даних статистичної звітності (наприклад, погосподарського обліку чи суцільних обстежень сіл), то про рівень їхньої капіталізації нині можна судити лише на основі спеціальних досліджень, причому відповідні оцінки стосуватимуться лише конкретних громад.

Як уже зазначалося, найвагомішим видом фізичних ресурсів сільських громад (їхньої інфраструктурної складової) є *житловий фонд*. За даними статистичної звітності, у 2011 р. у сільській місцевості України нараховувалось 6,1 млн житлових будинків і будівель загальною площею 386,5 млн кв. м. (житлова площа – 257,9 млн кв. м.). Якість сільського житлового фонду назагал значно нижча, ніж міського, що пов'язано з низьким рівнем інженерної оснащеності сіл. Так, у 2010 р. водопровід мали 6298 сіл (22,1% від загальної кількості), причому їхня чисельність скоротилась на 10 од. порівняно з 2005 р.; каналізацією обладнано всього 727 сіл (2,5%), на 19 од. менше порівняно з 2005 р. Натомість постійно зростає рівень газифікації: частка газифікованих сіл у 2010 р. перевищила 49% їхньої загальної кількості, що на 13 в. п. більше, ніж у 2005 р. Водночас у благоустрої сільських житлових будинків дедалі більше застосовуються автономні системи інженерного обладнання. Завдяки цьому частка житлової площі, обладнаної водопроводом, збільшилась з 20% у 2005 р. до 27,1% у 2010 р., каналізацією, відповідно, з 15,7 до 23,2%, центральним опаленням – з 24,4 до 36,1%, ванними (душовими) – з 17,5 до 20,6%.

Житловий фонд служить для задоволення споживчих потреб членів громади, але в окремих селах (кількість яких зростає) він використовується для надання послуг із агротуризму. При цьому можна виділити два варіанти капіталізації цього виду активів. Перший: туристам і відпочиваючим надається у користування частина будинку, яка за відсутності туристів використовується сім'єю для власних потреб. Різновидом цього варіанту є здавання у найм усього будинку, коли власники тимчасово переселяються в інше приміщення (літня кухня тощо). Другий: житло будується так, що його частина від початку призначена для розміщення туристів і відпочиваючих. Різ-

новид: поряд зі старим будинком, у якому продовжує проживати сім'я, будується новий, спеціально призначений для розміщення туристів, але він видається за власне житло. Відзначене найпоширеніше в рекреаційних зонах, на територіях, де розповсюджені сезонні види туризму тощо.

Зазначена капіталізація відбувається насамперед в інтересах тих домогосподарств, які використовують свій житловий фонд для надання платних послуг із розміщення туристів та відпочиваючих. Разом з цим вона є, з одного боку, наслідком, а з іншого – одночасно й чинником подальшої капіталізації спільних ресурсів громади. Наслідком – тому що приїзд туристів у поселення і розміщення у садибах селян стає можливим завдяки певним діям і набуттю ринкової цінності іншими ресурсами громади – природними ландшафтами, об'єктами історичної або культурної спадщини тощо, чи, наприклад, організації місцевих свят, фестивалів тощо. Для цього громаді потрібно було докласти певних зусиль, вкласти кошти у реконструкцію об'єктів, організацію заходів, зрештою у рекламу. Використання ж житлового фонду селян для розміщення туристів і відпочиваючих стає чинником капіталізації інших активів в інтересах розвитку громади тоді, коли завдяки регулярним приїздам туристів у селі активізується поліпшення дорожньо-транспортної мережі, закладів торгівлі і ресторанного господарства, сфери культурно-побутових послуг тощо.

Слід зазначити, що не весь наявний сільський житловий фонд можна розглядати навіть як ресурс розвитку сільських громад. Певна частина житлових будинків, особливо побудованих у сільській місцевості в останні 10–15 років, – це "друге" (позаміське) житло постійних мешканців міст. З іншого боку, багато осель після смерті або переїзду їхніх власників в інші місця залишаються незаселеними: у 2011 р. частка таких будинків перевищувала 10% від загальної кількості. Частина цих будинків могла б бути використана у цілях сільського розвитку якраз за ініціативою громади на засадах їхнього викупу або оренди у власника для розміщення комунальних чи й приватних (під егідою громади) підприємств і організацій виробничого і соціально-культурного призначення. Рівень капіталізації житлового фонду можна визначати в громаді шляхом анкетування чи експертних оцінок. Можна було б доповнити й погосподарський облік (де є відомості про житло) відповідними показниками, але це потребує спеціального рішення, тим більше, що правдивість таких відомостей може бути сумнівною.

Капіталізація активів, які використовуються в процесі сільськогосподарської діяльності домогосподарств, відбувається у випадках, коли сама ця діяль-

ність набуває характеру переважно товарного виробництва. Однак тут необхідно врахувати таке. У багатьох випадках домогосподарства вирощують ранні овочі, картоплю, ягоди (суницю, смородину тощо) або продають молоко чи іншу тваринницьку продукцію для того, щоб на виручені гроші придбати інші продукти, найнеобхідніші промислові товари (ліки, одяг, взуття, вироби тривалого користування) або комунальні, побутові чи соціально-культурні послуги. Тут йдеться про задоволення базових споживчих потреб, опосередковане актом продажу виробленої у власному господарстві продукції.

У інших випадках доходи від продажу продукції спрямовуються на оновлення сортів рослин чи порід тварин, придбання засобів механізації, впровадження нових технологій, збільшення посівних площ, поголів'я худоби, будівництво виробничих приміщень тощо, тобто фізичні активи сільськогосподарської діяльності домогосподарств дійсно стають їхнім капіталом. Природа ж сімейних господарств така, що найефективніше цей процес проходить на засадах партнерської взаємодії домогосподарств між собою, з сільськогосподарськими підприємствами, іншими суб'єктами господарювання в агропродовольчій сфері та за підтримки самоврядних і державних інституцій. Це передбачає формування організацій на базі громад, які забезпечують консолідацію діяльності виробників однорідної продукції (овочів, ягід і фруктів, молока тощо) з метою формування її товарних партій і ефективного виходу на ринки. У результаті таких дій збільшуються доходи домогосподарств, частина яких спрямовується на розв'язання проблем громади, зокрема й на розширення матеріально-технічної бази спільної сільськогосподарської діяльності домогосподарств (фізичного капіталу громади).

У процесі дослідження виявлено тенденцію до зростання диференціації сільських домогосподарств за рівнем забезпеченості виробничими ресурсами (активами), які використовуються в процесі їхньої сільськогосподарської діяльності, зокрема зосередження сільськогосподарських тварин (а отже, й господарських приміщень і споруд), а також окремих видів технічних засобів у групі домогосподарств з розміром землекористування понад 1 га. Як відомо, поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ) загалом і корів зокрема в господарствах населення останнім часом зменшується. Разом з цим частка ВРХ, яка утримується в домогосподарствах з площею землі понад 1 га, зросла від 36,8% у 2005 р. до 46,7% у 2010 р., корів відповідно від 35,5 до 45,6%. Те ж саме спостерігається з поголів'ям свиней, окремими видами технічних засобів. Зазначене свідчить про розширення кола домогосподарств, зорієнтованих на виробництво товарної продукції. Це актуалізує

необхідність посилення участі громад у капіталізації фізичних активів домогосподарств з метою спрямування її результатів на користь локального сільського розвитку.

Слід також зазначити, що такі ресурси, як господарські приміщення і споруди, певні технічні засоби в домогосподарствах використовуються не лише для сільськогосподарської діяльності, але й для виробництва інших товарів і послуг – столярних і ковальських виробів, виконання ремонтних і будівельних робіт, надання послуг із виконання сільськогосподарських робіт, забою худоби, виготовлення харчових продуктів тощо. Окремі домогосподарства дедалі більше займаються цим у відчутних обсягах і, отже, у них відбувається капіталізація відповідних активів. Так само, як і у випадку сільськогосподарської діяльності домогосподарств, до цього процесу можна і необхідно повніше долучатися організаціям на базі громад з тим, щоб його активізувати і зробити результативнішим як для селян, так і для розвитку всієї громади.

У багатьох селах та на прилеглих до них територіях, які є (мали б бути) просторово-економічною базою функціонування і розвитку сільських громад, розташовані виробничі об'єкти сільського господарства, різних галузей промисловості, транспорту, зв'язку, торгівлі, ресторанного господарства тощо. Їхні матеріальні активи є капіталом фізичних і юридичних осіб різних форм власності. Стосунки цих осіб із громадою, як і використання їхнього капіталу в інтересах громад, різні. З одного боку, згадані об'єкти служать місцем прикладання праці місцевого населення, їхні власники – платять податки до місцевого бюджету, спрямовують частину своїх прибутків на розв'язання спільних із громадою культурно-побутових, економічних проблем тощо, з іншого ж – нічого не даючи громаді, вони нерідко створюють для неї додаткові проблеми, наприклад забруднюючи довкілля. У будь-якому випадку громада повинна розуміти необхідність взаємодії зі згаданими суб'єктами з приводу її функціонування і розвитку, шукати шляхи такої взаємодії, а також мати важелі впливу на цих чинників.

Серед розглянутих видів матеріальних активів частина відноситься до інфраструктурних галузей економіки – транспорту, зв'язку, торгівлі, ресторанного господарства тощо. Проте з позицій громади, на чій території розміщуються відповідні підприємства чи об'єкти, їх можна класифікувати по-різному. Якщо, наприклад, торговельний заклад розташований на узбіччі автомобільної траси, що проходить через село, зорієнтований переважно на обслуговування водіїв і пасажирів, які проїжджають по цій трасі, то для місцевого насе-

лення він мало чим відрізняється від, наприклад, цегельного заводу, який також діє у селі. Для громади інфраструктура – це те, що створює загальні умови задоволення споживчих потреб її членів: інженерні мережі, заклади охорони здоров'я, освіти, культури, підприємства торгівлі, побуту тощо, де місцеві жителі отримують (придбають) необхідні товари і послуги.

Збільшення згаданих активів, поліпшення їхнього використання загалом відповідає інтересам громади, оскільки сприяє зростанню кількості чи поліпшенню якості отримуваних її членами послуг (підвищенню споживчої вартості цих послуг). В Україні нагромаджено значний досвід спільної участі організацій громад (спілок, "кооперативів" ініціативних груп), органів виконавчої влади, підприємницьких формувань тощо в газифікації сіл. Зазвичай ініціаторами газифікації є селяни, які формують ініціативну групу, котра в свою чергу з участю сільради порушує клопотання перед райдержадміністрацією та іншими органами виконавчої влади про будівництво відповідного газопроводу, відповідних споруд тощо за рахунок бюджетних коштів, спонсорської допомоги підприємств та благодійних внесків. Селяни ж своїм коштом забезпечують будівництво розвідних мереж. Завдяки цьому упродовж двох останніх десятиліть газифікація сіл невпинно розвивається. На жаль, цей досвід не знайшов застосування у водопостачанні сільських населених пунктів, яке є не менш актуальним, ніж їхня газифікація. Головною причиною тут, очевидно, є нерозуміння селянами того, що якісна питна вода – не менш вартісний ресурс, ніж газ, і що за неї треба платити відповідну ціну.

Водночас зростання обсягу інфраструктурних активів, по крайній мірі тих, що служать для надання платних послуг населенню, можна розглядати як їхню капіталізацію, адже вони приносять доход своїм власникам. Але сільські громади не отримують від цього фінансових вигод. Навпаки, нерідко їхні члени потерпають від підвищення цін чи тарифів на відповідні товари і послуги, хоча й брали участь у створенні інфраструктурних об'єктів (згадане вище будівництво газорозподільних мереж).

5.2.5. Фінансовий капітал

Фінансовий капітал громад – це фінансові ресурси, доступні для інвестування з метою нарощування можливостей громади, підтримки розвитку бізнесу, суспільного та соціального підприємництва, а також акумулювання благ для майбутнього розвитку громади¹⁵³.

¹⁵³ Community Capitals [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.soc.iastate.edu/staff/cflora/ncrcrd/capitals.html>

Поняття "фінансового капіталу громади", хоч і було сформовано лише наприкінці ХХ ст., проте виникло у середині ХІХ ст., коли окремі громади, об'єднані певними економічними або соціальними інтересами, сформували перші кооперативи взаємного кредитування¹⁵⁴. Батьківщиною кредитної кооперації вважається Західна Європа, а її родоначальниками у Німеччині були Г.Шульце і Ф.Райффайзен. Останній і розробив та реалізував на практиці ідею організації сільських кредитних кооперативів на основі таких принципів: відсутність вступних та пайових внесків; спільна необмежена відповідальність за обов'язками кооперативу; видача позики тільки членам товариства і тільки на виробничі потреби; обмежена кількість позичальників; робота членів правління на громадських засадах; заборона участі в інших товариствах; намагання здешевити позики¹⁵⁵.

Звертаючись до сучасної теорії розвитку фінансових інститутів на селі як інструментів розвитку сільських громад, потрібно відмітити домінування двох загальних парадигм, окреслених в науці як "стара" парадигма та "нова"¹⁵⁶. Перша з них сягає своїм корінням 60–70-х років минулого століття. Її загальна ідея базується на усвідомленні специфіки аграрної діяльності як основного виду економічної активності сільських жителів порівняно з іншими сферами сільської економіки і, як наслідок, зводиться до необхідності специфічних умов фінансового забезпечення. Було розроблено фінансову політику, що ґрунтувалась на основах пільгового кредитування (нижчі ставки кредитування, відстрочка здійснення платежів тощо). Реалізація її здійснювалась у формі державного сприяння або донорських проектів і мала певні здобутки у досягненні виробничих цілей аграріїв. Проте високі витрати на обслуговування та підтримку обмежували можливості розвитку, останні ж найчастіше обмежувалися пропозицією фінансових ресурсів донорів.

В основу "нової" парадигми, розвиток якої припав на кінець 80-х років, було закладено принципи сталого розвитку. Її реалізація ґрунтувалась на розумінні, що розвиток сільської фінансової системи не стільки потребує фінансових інвестицій, скільки трудових та науково-навчальних¹⁵⁷, тобто розвитку людського капіталу. Іншим вихідним положенням "нової" парадигми було визнання того, що й бідні сільські жителі здатні заощаджувати, во-

¹⁵⁴ Кредитні спілки в Україні [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / ДВНЗ "Укр. акад. банк. справи Нац. банку України" ; [уклад.: Б. А. Дадашев, О. І. Гриценко]. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2011. – 196 с.

¹⁵⁵ Там же.

¹⁵⁶ Zeller M. Models of Rural financial Institutions. USAID, BASIS-CRSP.

¹⁵⁷ Zeller M. Models of Rural financial Institutions. USAID, BASIS-CRSP.

ни кредитоспроможні, потребують певних послуг фінансового страхування. Таким чином, "нова" парадигма орієнтувалася на виявлення та розвиток попиту, а не задоволення потреби існуючою пропозицією. Іншими словами, вона передбачала структурні зміни середовища сільських жителів та, що найголовніше, зміну уявлення про власні сили, можливості та вплив на умови розбудови цього середовища.

Процес розвитку фінансового капіталу характеризується такими властивостями:

- взаємодія – капіталізація фінансових ресурсів громади нерозривно пов'язана з використанням інших типів капіталів громади;
- нагромадження – процес інвестування має приносити певні доходи або вигоди у формі нових фінансових чи інших (людських, природних тощо) ресурсів;
- розширення можливостей – забезпечення доступу до нових фінансових ресурсів, сформованих у результаті інституційного оформлення соціальних взаємовідносин між членами громади;
- неперервний рух – передбачає безперервну капіталізацію фінансових ресурсів: отримані вигоди або дивіденди від капіталізації фінансових ресурсів повинні знову бути використанні для інвестування в розвиток громади.

У процесі формування фінансового капіталу можна виділити *формальні* та *неформальні* інститути. До *неформальних* інститутів фінансового капіталу відносять в першу чергу фінансово-позичкові відносини між родичами, сусідами чи друзями. З точки зору концепції капіталів такі фінансові відносини є наслідком капіталізації наявного соціального капіталу, що ґрунтується на встановленому ступені довіри між його власниками та почутті взаємності, у результаті чого така форма співпраці корисна обом сторонам, адже позичальник у майбутньому може стати кредитором. Вищою формою неформальних інститутів групи самопомоги, що набули широкого розповсюдження в азійських та африканських країнах як дієвий механізм подолання бідності та розвитку самозайнятості. Така форма співпраці між членами громади ґрунтується на високому ступені розвитку людського, соціального та фінансового капіталу у їхній тісній взаємодії. Найпростіші форми груп самопомоги складаються з 10–20 членів, об'єднаних спільною метою фінансової підтримки та підвищення фінансових можливостей; вони формуються на певний період і надають позики своїм членам за встановленими правилами. Більш розвинені їхні форми мають вертикальну структуру

й найчастіше функціонують як *формальні* інститути шляхом реєстрації фінансової організації громади (ФОГ).

Для класифікації ФОГ, як правило, використовують типологію, основу на засновницькому джерелі цього фонду, тобто виділяють кредитно- та ощадно-основоположні ФОГ¹⁵⁸. До перших відносять ті, які були засновані на основі отримання коштів ззовні для цілей організації, а потім залучалися заощадження членів громади. Інші, навпаки, ініційовані членами громади на основі об'єднання їхніх заощаджень та спільного управління ними для цілей організації, і згодом отримали доступ до зовнішніх кредитних ресурсів (комерційних банків, донорів тощо). Часто ФОГ не мають зовнішніх фондів і функціонують виключно на основі внутрішніх фінансових ресурсів громади. Для ФОГ характерні певні ознаки: по-перше, засновані на членській участі жителів громади; по-друге, діють на обмеженій території, як правило, однієї громади; по-третє, досить часто не мають юридичної форми.

У країнах, що розвиваються, зокрема в Індії, та середньо-азійських країнах (колишніх республіках СРСР) мікрокредитування отримало дещо новий виток розвитку після запровадження системи групових кредитів. Необхідність такого механізму обумовлена низькою товарністю та малим розміром господарств, вони не відповідали необхідним критеріям. Тому було запропоновано альтернативний варіант – кругової поруки. Так, наприклад, у Таджикистані колективні кредити надаються групам від 3 до 10 осіб. У результаті кожен член групи несе кругову поруку за повернення кредиту, що стимулює кожного з них до розвитку взаємопідтримки та духу колективізму. Як правило, такі кредити надаються для ведення, розширення або диверсифікації сільськогосподарської діяльності, або групам жінок¹⁵⁹. Найрозвиненішою формою формальних інститутів розвитку фінансового капіталу є сільські фінансові об'єднання та кооперативи¹⁶⁰ (наприклад, організації громад у Таїланді). Метою їхнього формування, як правило, є більш загальна суспільна ідея, сформована певною громадою; а сама підтримка і розвиток

¹⁵⁸ Ritchie A. Community-Based Financial Organizations: A solution to Access in Remote Rural Areas? Agriculture and Rural Development Discussion Paper 34, Washington, DC: World Bank, 2007 [Електронний ресурс]. – Доступний з:

<http://siteresources.worldbank.org/INTARD/Resources/combasedfinance.pdf>

¹⁵⁹ Деятельность по микрофинансированию в Таджикистане [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.akdn.org/tajikistan_microfinance_r.asp

¹⁶⁰ Walaitat Worakul Community-based microfinance: An Empowering Approach Towards Poverty Alleviation and Community Self-Reliance, UNDP Thailand [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.undp.or.th/download/Microfinancebook.pdf>

соціальних і економічних програм у громаді, наприклад, медична допомога, підтримка іригаційних систем, навчання власних дітей тощо. Таким чином, у громаді глибше усвідомлюється значущість спільних дій, направлених на виконання суспільно важливих завдань.

У США набули поширення різні кредитні фонди, засновані на приватній, колективній, державній чи змішаній формах власності. Серед них можна виділити чотири найпоширеніші типи.

Об'єднання кредитування розвитку громади – функціонують як звичайні кредитні установи, але на обмеженій, чітко визначеній території. Надають індивідуальні позики суб'єктам, які обмежені у доступі до кредитних ресурсів через інші фінансово-кредитні установи.

Банки розвитку громади – неприбуткові організації, засновані на приватній власності, метою яких є підтримка розвитку сусідніх нерозвинених територій.

Фонди оборотних позик – державні кредитні організації, що надають позики для розвитку, розширення або підтримки бізнесу у певній громаді, або, як правило, на певній території.

Фонди мікрокредитування – діють переважно з метою підтримки розвитку підприємництва серед молодого населення чи безробітних.

Інвестування фінансових ресурсів громади може здійснюватися у різних формах, відповідно до яких виділяють:

- основний фінансовий капітал – використовується для розвитку та інвестицій у нерухоме майно;
- оборотний фінансовий капітал – для підтримки ведення господарської діяльності громади;
- інноваційний капітал – інвестиції у розроблення, новітні товари та послуги.

Слід відмітити, що ключовими факторами успіху та високої результативності розвитку ФОГ є: самоініціативність членів громади, лідерство та активна участь, обмін ідеями і соціальна спрямованість розвитку, забезпечення технічної допомоги та державне сприяння, розвиток регіональних систем і мереж.

5.2.6. Політичний капітал

Політичний капітал сільської громади – це її доступ до прийняття рішень на основі реальної влади. Влада є основним активом політичного капіталу. Перетворення можливостей політичного впливу на владу здійснюється че-

рез об'єднання людей у громаду для отримання влади з метою участі у процесах розвитку на локальному рівні.

Визначення поняття "влада" є спірним, незважаючи на значний доробок у цій сфері суспільних знань. У світовій науковій думці влада розглядається у двох аспектах: влада як здатність впливати на прийняття рішень у громаді та влада, що виражається більш непрямими методами. Влада може включати в себе і здатність впливу на неприйняття рішень. Відомий західний соціолог Макс Веббер визначив владу як можливість впливати на інших, незважаючи на спротив. Таке визначення включає як прийняття, так і недопущення прийняття рішень.

В українських реаліях влада часто розглядається у негативному сенсі. Вона вважається тим, що належить невеликому прошарку суспільства (еліті) і використовується для захисту і задоволення власних інтересів, а не для продукування суспільних благ. Через різні причини в Україні склалася саме така ситуація, коли влада розуміється і використовується з точки зору особистої приватної вигоди.

У розвинених ринкових економіках із усталеними політичними і економічними системами влада є основним елементом демократизації суспільства і може конструктивно використовуватися звичайними людьми, навіть у сільській місцевості. Для досягнення цього на рівні сільських громад необхідно розуміння того, що таке насправді влада і як вона може використовуватися та контролюватися в інтересах сільського розвитку.

Влада на рівні локального уряду (владні структури локального рівня).

Теоретичні розроблення щодо формування та розподілу влади у громадах, як свідчить світовий досвід, були започатковані в провідних американських університетах. Виділяється декілька концепцій формування влади в громадах. Одна з них робить акцент на теорії еліти, розробником якої вважається Ф. Хантер¹⁶¹. Його наукова праця "Структура влади громади" вважається піонерним доробком у цій сфері. Його дослідження побудовано на емпіричних доказах, зібраних ним у штаті Атланта і акцентовано на тому, як влада концентрується у руках невеликої групи індивідів, які впливають на основні рішення локального розвитку. Проведене дослідження аналізує яким чином місцеві бізнесмени змогли здійснювати вплив на рішення місцевого уряду – місцеві уряди були недемократичними та "приватизовані" місцевими елітами.

¹⁶¹ Hunter F. Community power structure: A study of decision makers. Chapel Hill: University of North Carolina Press. – 1953.

Дослідження Ф. Хантера були піддані серйозним нападкам. У відповідь на "теорію еліти" з'явилася теорія плюралізму, засновником якої був Р. Дал¹⁶². Вчений розкритикував не тільки теоретичні основи висновків Хантера, але й методики дослідження, які він використав у Атланті. Дал досліджував прийняття рішень на місцевому рівні у Нью Хейвен, Коннектикут. Він стверджував, що влада є дуже розгалуженою, обрані на місцевому рівні урядовці прагнули бути ініціаторами прийняття рішень.

Дослідження Р. Дала викликали значні дебати серед фахівців у сфері соціальних наук щодо методологічних і концептуальних основ громадської влади, що зумовило значний прогрес у науковому пошуку.

З'явилась альтернативна до еліторієнтованих та плюралістичних точок зору на владу теорія механізму зростання¹⁶³. Теорія механізму зростання базується на гіпотезі, що у громадах еліта, яка володіє землею, отримує зиск від зростання, якщо відбувається інтенсифікація землекористування. Імперативом для більшості громад є зростання. Ключові учасники процесу зростання включають забудовників, політиків, місцеві ЗМІ та компанії-постачальники послуг. Основний конфлікт у громадах формулюється між тими, хто в основному зацікавлений у землі через її мінову вартість (прибуток/рента отримана внаслідок обміну землі), та тими, хто розглядає землю як споживчу вартість (задоволення основних потреб за місцем життєдіяльності на певних територіях, безпека, а також задоволення інших соціальних потреб). Відповідно до цієї теорії зростання має тенденцію до отримання вигод елітою, яка володіє землею, одночасно збільшуючи природні та соціальні проблеми та створюючи фінансове напруження внаслідок того, що для підтримки зростання необхідні додаткові послуги та інфраструктура. Незважаючи на те, що теорія механізму зростання робить акцент на політичних та економічних силах, які впливають на прийняття рішень, вона також включає в себе ідеологію, орієнтовану на зростання, що підтримує більшість громад.

Теорія механізму зростання відрізняється від теорії еліт тим, що джерелом влади у громаді є володіння землею, вона не дає відповіді на питання, хто має владу, і як влада використовується у громаді. Емпірична перевірка теорії доводить, що влада громади використовується для просування зростання, однак зростання часто не приносить вигод членам громади. Замість

¹⁶² Dahl R. Who governs? New Haven, CT: Yale University Press. – 1961.

¹⁶³ Logon I.R. and Molotch H.L. Urban fortunes: The Political economy of peace. Berkeley: University of California Press. – 1987.

цього зростання створює приріст ренти (прибутку) для механізму зростання. Разом з тим ідеологія зростання визнає законну силу рішень, які були прийняті урядовцями місцевих органів влади та іншими особами, які приймають політичні рішення. Механізм зростання не завжди повинен встановлювати активний контроль над рішеннями, що приймаються урядом. У багатьох випадках, місцеві урядовці визнають, що просування зростання здійснюється у їхніх політичних інтересах.

Менш детерміністичним підходом до влади громади є теорія режиму влади С. Стоуна¹⁶⁴. Режим влади визначається як неформальні угоди, які підтримують формальну діяльність локального уряду. Замість того, щоб припускати, що урядовці завжди реагують на інтереси, пов'язані із зростанням, С. Стоун розробив більш адресний погляд на владу: місцеві урядовці часто звертаються до великих корпорацій, забудовників і професіоналів у сфері нерухомості, тому що вони можуть надати ресурси. Політики розглядають ці фінансові ресурси як дуже важливі для досягнення власних цілей їхнього переобрання на посади. Водночас, громадські діячі можуть звернутися до інших інституцій (наприклад, районних асоціацій), якщо ці інституції можуть забезпечити ресурсами, яких потребують їхні громади. Ключовим моментом є те, що ці ініціативи повинні бути добре організованими.

С. Стоун визначив три типи режимів влади: корпоративний, домінуючий та відповідальний. Корпоративні режими характеризуються турботою в основному про інтереси великих корпорацій та забудовників. Домінуючий режим влади орієнтований на прогресивну політику, що поширює соціальні послуги та житлові альтернативи для мешканців із низьким рівнем доходів. Домінуючі коаліції зазвичай характеризуються як такі, що мають потужні районні організації, що надають політикам владу та допомагають їм досягнути політичних цілей. Відповідальні режими мають тенденцію, балансує між попередніми двома: подвійні цілі щодо утримання податків та надання послуг на мінімальному рівні одночасно із пасивним просуванням зростання. Урядовці у відповідальних режимах влади в основному підпадають під вплив сектору малого та середнього бізнесу.

Теорія режимів влади пропонує більш відносну характеристику влади порівняно з іншими теоріями. За С. Стоуном, домінуючою тенденцією у США є рух до корпоративних режимів влади. Великі корпорації мають фінансові ресурси, що потребують урядовці для того, щоб бути успішними. В українських реаліях власники корпорацій і урядовці часто представлені

¹⁶⁴ Stone C. Regime politics. Lawrence: University of Kansas Press. – 1989.

в одній особі, тому тенденція до корпоративних режимів влади поступово стає превалюючою.

Влада на рівні сільської громади

Існує три окремих методи аналізу структури влади у громадах: репутаційний, позиційний та прийняття рішень¹⁶⁵. **Репутаційний підхід** реалізується шляхом опитування і покладається на думки впливових людей у громаді. Цей метод припускає, що люди, які мають формальний авторитет, не завжди володіють владою у громаді; деякі потужні гравці можуть бути менш помітними та мати менше бажання для здійснення прямого впливу. Інформаторами зазвичай є люди, які добре обізнані з місцевими справами (банкіри, обрані урядовці, лідери профспілок, журналісти та місцеві бізнесмени). При такому підході не існує чітких правил скільки людей необхідно опитати і як слід ставити питання. У більшості випадків, у районі проводиться опитування щонайменше десяти – п'ятнадцяти осіб (якщо громада велика). Опитуваних просять сформулювати перелік найвпливовіших людей у громаді, включаючи тих, хто може не мати формальних позицій у владі. Після опитування та порівняння списків можливо визначити тих, хто постійно згадується у переліках, тобто має владу.

Перевагою цього підходу до вимірювання влади є те, що він дає змогу визначити широкий спектр владних гравців, особливо тих, хто діє у декількох сферах громади, та тих, хто не займає формальних посад. Також за допомогою цього підходу порівняно легко визначити формальну структуру влади. Недоліки цього підходу полягають у тому, що при його використанні неможливо визначити спеціалізованих владних учасників по важливих конкретних питаннях розвитку громади, таких як економічний розвиток та освіта. Разом з тим неможливо визначити неформальну структуру влади – кримінальних лідерів та членів кримінальних угруповань тощо.

Другий підхід аналізу місцевої структури влади – позиційний, який визначає осіб на важливих формальних владних місцях. Процес дослідження влади на основі позиційного підходу зазвичай починається із визначення ключових установ у громаді. У більшості випадків такі установи включають великий бізнес, освітні установи, заклади охорони здоров'я, релігійні та громадські організації. Припущення, яке робиться у цьому підході, полягає у тому, що особи, які займають ключові посади у таких установах, є впливовими внаслідок їхнього контролю організаційних і відомчих ресурсів

¹⁶⁵ Green Gary P. Asset building and community development. Sage Publications. – 2008. – P. 200–201.

у громаді. Такі установи часто мають значну кількість працівників закупають значний обсяг товарів і послуг у регіоні та беруть участь в основних економічних і політичних питаннях, з якими стикаються громади. Такий підхід може бути реалізований порівняно швидко внаслідок того, що учасники, які мають владу, легко визначаються. Однак позиційний аналіз робить акцент в основному на потенціалі щодо застосування влади, ніж на тому, чи реальна особа використовує ці ресурси. Також цей метод не адекватно враховує неформальні центри влади у громаді.

Третій підхід щодо вивчення влади – прийняття рішень, полягає у аналізі окремих випадків або вирішення питань протягом певного часового інтервалу. Ці випадки могли відбуватися у минулому, або вони можуть бути поточними питаннями. Шляхом визначення осіб або груп, які мали тенденцію до отримання перемог по найбільш важливих дискусіях, можна визначити особу або групу, яка має владу, та визначити застосування влади у контексті окремих питань. Однак складно отримати детальне розуміння прихованих аспектів рішень. Цей метод також ігнорує учасників, які здатні впливати на неприйняття рішень та блокувати постановку певних питань на порядок денний.

Обговорення різних методів вимірювання влади у громаді не означає, що необхідно обирати тільки один із них. Слід застосовувати комбінування методів із метою проведення перехресної оцінки структури локальної влади. Існує тісний зв'язок між методами, використовуваними для вимірювання влади у громаді, та визначенням типу владної структури на локальному рівні.

Організації на основі громад (ООГ) та політичний капітал

Методологічними принципами організації громади для набуття політичного капіталу є посилення на те, що, по-перше, власні інтереси, а не альтруїзм повинні бути первинним стимулом для того, щоб люди організувалися в громаду з метою розроблення планів і реалізації реальних дій. Альтруїзм може зацікавити людей на певний час у певних питаннях, але власні інтереси мають набагато триваліший вплив. По-друге, метою об'єднання сільських мешканців у громаду є не соціальний рух, а організація, що вирішує конкретні питання громади.

Основоположник теорії формування політичної влади громад Р.Стекер визначив три типи моделей організації громад для набуття політичного капіталу: моделі влади, моделі розвитку та інформаційні (знанцеві) моделі¹⁶⁶. Базовим принципом моделі влади є те, що бідні верстви громади

¹⁶⁶ Stroecker R. Report to the West Bank CDC: Primer on community organizing. – 2001.

необхідно організовувати з метою отримання влади. Наступні дії акцентуються на мобілізації бідних у такий спосіб, щоб вони діяли колективно заради спільних інтересів.

Моделі розвитку роблять акцент на реальних проблемах громади і наголошують на важливості об'єднання людей та надання їм допомоги для того, щоб вони допомогли собі самі. Підхід розвитку на основі активів громад є прикладом цієї моделі.

Третьою моделлю організації є інформаційна модель, яка наголошує на важливості знань та освіти у розумінні проблем громади, які, врешті-решт, зумовлюють дії громади. Ця модель знаходиться між моделями влади та розвитку і потребує значних соціальних інвестицій.

Таким чином, влада як важливий актив політичного капіталу громади є вирішальною характеристикою процесу розвитку громад. Розуміння того, як працювати в рамках структури влади в громаді або як організуватися з метою отримання влади, є ключовим питанням для успіху проектів розвитку громад. У деяких випадках важливо розуміти, хто використовує владу з метою отримання доступу до ресурсів і впливу і, таким чином, вирішує проблеми громади. Важливо знати також як сформувати політичний капітал громади, тобто організувати та мобілізувати мешканців із метою отримання політичної влади.

Влада громади є активом, який існує у більшості громад завдяки їхнім організаціям, асоціаціям та установам. Організаційна модель розглядає ці організації як латентні джерела влади, що можуть об'єднати людей з метою вирішення питань і проблем сільського соціуму, продукування суспільних благ громади. Однак існує багато бар'єрів на шляху реалізації цього потенціалу. Організації часто добре орієнтуються на власній території та не здатні координувати зусилля з іншими громадськими організаціями. Може бути складно подолати релігійні, мовні та політичні розбіжності. Важливо брати до уваги те, що лідери ООГ можуть привести до змін у відносинах влади всередині самої організації.

Незважаючи на приклади успішної організації громад і формування їхнього політичного капіталу, що є в Україні в рамках проектів технічної допомоги, це складна робота, і для того, щоб вона була успішною необхідний державницький підхід. Хоча у різних організаціях та асоціаціях можуть бути спільні цінності та проблеми, більшість людей зосереджується на розбіжностях, а не на спільних рисах організацій. Організація громад потребує дуже багато часу для усвідомлення важливості отримання реальної влади у прий-

нятті рішень; найбільша перешкода при цьому – недостатність толерантності в українському соціумі.

Дуже важливо створювати національні мережі для того, щоб надати змогу громадам навчатися одна від одної, допомагати та надавати підтримку. Існує три основні бар'єри для впливу громадських організацій на національну політику сільського розвитку. По-перше, громадські організації потребують ресурсів для мобілізації громадян, а також для підтримання зв'язків із іншими організаціями. По-друге, для того, щоб мати вплив громадським організаціям необхідно мати таку присутність на національному рівні, що досягається через електоральну політику. По-третє, громадським організаціям слід переборювати значний опір, особливо з боку урядовців, які можливо забезпечити шляхом розбудови ширшого руху з організації громад.

5.2.7. Культурний капітал

У теорії розвитку громад культурний капітал досить нове поняття. У системі капіталів його складніше виокремити, ніж інші форми; він сприймається невід'ємною частиною життя громади. Теоретична обґрунтованість і практична результативність розбудови культурних активів громади полягає у тому, що культурний капітал об'єднує людей у напрямі мислення стосовно культурного надбання, яке громада повинна запропонувати особам із метою додаткового припливу ресурсів для громади.

Одним із перших дослідників теорії розвитку капіталу громад П. Бордьоу дано таке визначення: культурний капітал уособлює у собі сили, такі як сімейні цінності та освітні характеристики, які можуть бути перетворені у економічний капітал та допомогти пояснити структуру та функції громади¹⁶⁷.

Культурний капітал громади – це культурна спадщина, місцеві мистецтва, музика, архітектура та інші локальні активи, які комерціалізовані з метою розбудови громади і впливу на локальну економіку. У більш широкому сенсі культурний капітал громади – це історичні будівлі, археологічні розкопки, музеї, фермерські ринки, етнічні фестивалі та інша локальна культурна специфіка, яка різними способами створює індивідуальність громади і приносить їм додатковий дохід.

У вітчизняних умовах мистецькі активи розглядаються поки що, як послуги, що споживаються переважно в містах, або багатими людьми та не пов'язані з сільськими мешканцями. Однак культурний капітал, при його

¹⁶⁷ Bourdieu P. The forms of capital. In I.C. Richardson (Edi), Handbook of theory and research for the sociology of education. – New York: Green-Wood Press. – 1986. – P. 241–258.

активній розбудові спільними зусиллями, може приносити громаді значну економічну вигоду.

З точки зору розвитку громади у світовому науковому доробку культурний капітал включає три основні форми: усупільнений, інституційний та матеріалізований. Усупільнена форма культурного капіталу відноситься до спадщини, цінностей та традицій, які люди успадкували або отримали у власній родині або громаді. Громади відзначають власні унікальні події через святкування та місцеві історичні пам'ятні дні тощо. Святкування культурних подій, що визнаються у громаді, стало розповсюдженим явищем в Україні.

Інституційний культурний капітал представляє набутий членами громад рівень культурного розвитку, який формується через освітні установи. Система громадських шкіл є одним із засобів, за допомогою якого діти адаптуються як до суспільства, так і до локальної громади. Аналогічно діють і інші види освіти – від дошкільного рівня до технічних коледжів та університетів.

Матеріалізований актив культурного капіталу найбільш доступний для розуміння і включає: "культурні" товари, такі як картини, книги, речі ручної роботи та інші матеріальні культурні вироби, що виготовлені у певний час і у певному місці. Матеріалізований актив культурного капіталу в рамках розвитку громад представлений мистецькими радами, фундаціями та іншими інституціями. Важливим аспектом дослідження матеріального культурного капіталу громад є визначення його впливу на приплив ресурсів до громади.

Формування культурного капіталу громад

Одним із важливих механізмів, за допомогою якого організації на основі громад (ООГ) формують культурний капітал, є комерціалізація мистецтва і проведення оцінки її впливу на місцеву економіку.

У США ООГ використовують мистецтва як важливого напрямку розбудови громади. Американці обрали консервативну точку зору щодо визначення творчих видів діяльності, використовуваних у комерційних цілях: музеї та колекції; сценічне мистецтво; візуальні мистецтва та фотографія; фільми, радіо та ТВ; дизайн та поліграфія; мистецькі школи та послуги тощо¹⁶⁸. Надзвичайне значення у розвитку локального мистецтва належить сільській молоді та дітям. Синергізм ідеї, яка лежить в основі мистецьких програм для дітей і молоді, полягає у залученні до їхньої реалізації молодих осіб, які вхо-

¹⁶⁸ Americans for the Arts. Building creative economies: The arts, entrepreneurship and sustainable development. – New York: Author. – 2003.

дять до групи ризику, що допомагає їм визначити життєві цілі, власні захоплення, посилити самодисципліну і творче ставлення до життя. Деякі статистичні дані демонструють, що молодь, яка бере участь у мистецьких програмах, має вищі оцінки та більшу ефективність у навчальному процесі.

Культурний капітал представляє собою таку форму капіталу, яка часто прив'язана до місця; маються на увазі об'єкти мистецтва у формі фізичного втілення – історичні будівлі та округи, музеї, громадське мистецтво та археологічні розкопки тощо. Будівлі та об'єкти є очевидними місцями, які члени громади можуть визнати як культурну спадщину і на цій основі комерціалізувати її. Якщо такі об'єкти відсутні, то громади можуть розробити і реалізувати низку спеціальних заходів для того, щоб перетворися у творчі культурні місця у фізичному контексті. Вони можуть просувати мистецтво шляхом адаптивного повторного використання будівель, створення зон сприяння культурі, організовувати змішану забудову села з акцентом на сприяння мистецтвам та створення різноманітних зон культурного відпочинку, ресторанів тощо. Формування культурного капіталу сільських громад потребує певної інституційної системи.

Основними інститутами культурного капіталу можуть бути:

1. Мистецькі інкубатори – аналогічно до інкубаторів малого бізнесу, ці установи надають спільні послуги та підтримку мистецькому бізнесу. Основною метою таких інкубаторів є надання допомоги мистецькому бізнесу на ранніх стадіях. Згодом бізнес dorостає до такого рівня, коли він може покинути інкубатор.

2. Мистецькі кооперативи. У рамках цієї форми організації ремісники зазвичай створюють неприбуткову організацію з метою реалізації власної продукції. Мистецькі кооперативи мають переваги в отриманні економії від ефекту масштабу шляхом колективного просування результатів творчості. У деяких випадках це означає створення точки роздрібною торгівлі, що знаходиться у колективній власності, або таким чином розподіляються витрати на рекламу та реалізацію.

3. Мистецькі осередки формуються на певних територіях у декількох громадах. Життєдіяльність таких громад базується на мистецькій діяльності і поступово перетворюється на ключовий, інколи єдиний елемент їхньої стратегії економічного розвитку. Економіка таких територій ґрунтується на розробці спеціалізованих стратегій розвитку локальних мистецтв.

Важливим напрямом нарощення культурного капіталу є поєднання розвитку на основі мистецтв із заходами планування інтелектуального зрос-

тання громади. Інтелектуальне зростання є необхідною умовою для забезпечення громади від зовнішніх впливів або намагань здійснення політичного впливу на локальний розвиток, життєвий простір громади.

Культурний капітал стикається із багатьма бар'єрами на шляху комерціалізації. Більшості споживачам культурно-мистецьких послуг не вистачає інформації щодо якості, наявності та вартості локального мистецтва. Навпаки, місцевим митцям може бракувати адекватних знань щодо бажань та переваг споживачів відносно якості та автентичності. Необхідна певна форма урядового втручання з метою надання допомоги у подоланні ринкових обмежень у просуванні культурного капіталу сільських громад. Уряд може відігравати важливу роль у фінансуванні культурних заходів у громадах та формувати комплекс суспільної інфраструктури для їхньої підтримки у сільській місцевості. Суттєву роль у цих процесах має відігравати локальна влада.

Серед рекомендацій місцевим урядам і місцевим організаціям щодо розвитку культурного капіталу громад можна відзначити такі:

- широке залучення громадськості до будь-яких заходів із метою створення підтримки мистецтв;
- відновлення фізичних активів культурного розвитку (вільні будівлі та інші активи), які недостатньо використовуються;
- консолідація зусиль з метою поєднання розвитку на основі мистецтв із іншими напрямками розвитку громад;
- співробітництво між підприємствами, установами, організаціями, які займаються мистецтвами, без обмежень щодо їхнього територіального розміщення;
- відстеження постійно змінюваних потреб споживачів і підприємств, які займаються мистецтвами, та використання гнучких підходів.

У реальності місцева культура є недооціненою і невизнаним активом локального розвитку. У глобальній економіці місцева культура привносить неповторності у загальнокультурний облік країн. Культурний капітал нації повинен включати не лише "високу культуру", але й таку, що накопичує у собі культурні активи сільських громад. Важливе значення має створення мистецьких центрів, музеїв, концертних залів на локальному рівні та формування попиту на такі культурні послуги. Разом з тим громади, які будуть культивувати власні унікальні атрибути та активи, отримають найкращий потенціал для розвитку.

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕЛА

6.1. Тенденції "гендеризації" світового економічного розвитку

Проблема світового економічного розвитку, що визначається наслідками економічного зростання, структурними змінами в економіці, тенденціями глобалізації міжнародного економічного середовища, поступово набуває якісно нового змісту, пов'язаного з удосконаленням умов та якості життя. В зазначеному контексті формуються широкі концептуальні параметри цього процесу, актуалізується його об'єктивна спрямованість на інституційне забезпечення прав людини, ліквідацію дискримінації та становлення рівноправ'я. Це обумовлює необхідність переосмислення значущості "економічного" та "соціального", характеру їхнього взаємозв'язку, формування певної системи цінностей та епістемологічних передумов для економічних процесів у світовому масштабі. Інакше кажучи, в сучасних умовах, незважаючи на нерівномірність економічного розвитку окремих країн та регіонів світу, економічні цілі такого процесу повинні бути тісно пов'язаними з соціальними пріоритетами та цінностями, викликами глобалізованого суспільства.

Важливою перешкодою в економічному розвитку людства є гендерна нерівність, що виявляється в асиметрії можливостей жінок і чоловіків у питаннях доступу до влади, сфери освіти та зайнятості, доходів, власності. Вона притаманна кожній країні, незалежно від політичної конституції і досягнутого рівня розвитку. Отже, економічний розвиток повинен відбуватися на умовах, що забезпечують формування та розширення можливостей для повноцінної реалізації соціально-економічних ролей як чоловіками, так і жінками.

З класичної точки зору, жінки в суспільстві виконують потрібну роль – репродуктивну, виробничу та управління громадою¹⁶⁹. Способи їх реалізації в різних країнах світу є доволі диференційованими, що впливає не лише на життєдіяльність представників обох статей, а й, в першу чергу, визначає можливості використання жінками потенційних резервів розвитку. Усклад-

¹⁶⁹ Moser C. Gender Roles, The Family and The Household / Gender Planning and Development: Theory, Practice & Training // Routledge, London, 1993.

нення економічних процесів у світі, активізація вияву ознак глобалізації економіки, постійне переплетіння "соціального" та "економічного" у розвитку вказує на необхідність адекватного розширення наведеного переліку ролей жінок, а також їх інтерпретації в контексті соціально-економічних ролей чоловіків на засадах гендерної рівності. Так, традиційними для феміністичного дискурсу є позиції, що не лише засвідчують різницю ролей представників обох статей, а й визначають конструкцію гендерних відносин в рамках економічного розвитку (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Принципові позиції інтерпретації соціально-економічних ролей чоловіків та жінок в економічному розвитку

Назва позиції	Зміст	Ключова характеристика
Гендерна рівність	Жінки та чоловіки повинні бути рівні як громадяни, а гендерна відмінність між ними в суспільстві є синтетичною	Передбачає створення та забезпечення рівних прав та можливостей представників обох статей у суспільно-економічному житті шляхом усунення бар'єрів; пріоритет встановлено у пропорційному розподілі соціальних ресурсів
Гендерна відмінність	Визнається існування принципових відмінностей між чоловіками і жінками, що породжує різницю у гендерних якостях та потенціалі	Домінування чоловічих цінностей та інтересів у формуванні суспільного життя. Зосередження уваги на просуванні жінок по службі, визнанні і сприянні розвитку соціальної інтеграції жінок, їх навичок, потреб і мереж, "типово жіночих" активів в цілому
Гендерна диверсифікація	Бінарність категорій та інституціоналізація мислення перешкоджає розумінню різниці у способах життя жінок та чоловіків	Урізноманітнення способу життя та соціальних ролей чоловіків і жінок; активізація соціальних процесів, що тягнуть за собою розширення життєвих концепцій представників обох статей
Гендерна демократія	Соціальна концепція, що передбачає рівні права і можливості різним соціальним групам	"Демонтаж" умов чоловічих переваг у суспільстві, формування нової гендерної культури, цінності та засади якої сприяють соціально-економічній реалізації представників обох статей

Джерело: складено за даними: Oedl-Wieser T. How to mainstream "gender" into the gender-neutral Rural Development Policy? Difficulties and prospects from an evaluators view // 87th EAAE-Seminar. Assessing rural development of the CAP. – Vienna, 2004. – PP. 3–4.

Застосування цих позицій у сучасній практиці формування гендерної складової окремих напрямів суспільної політики характеризується, насамперед, зосередженістю на забезпеченні гендерної рівності та створенні рівних можливостей. Проте, в історичному аспекті, розвиток багатьох країн базується на консервативній буржуазній філософії, для якої традиційною точкою тяжіння є розмежування ролей чоловіків та жінок у суспільному житті країни. Тому на сучасному етапі світового економічного розвитку для багатьох країн все ще актуальною проблемою у гендерній площині є руйнування традиційної соціальної ієрархії між чоловіками та жінками, існування якої забезпечується завдяки консервативній інституціоналізації гендерної диференціації.

Крок вперед у цьому напрямі здійснює позиція гендерної диверсифікації, яка потребує перегляду традиційно чоловічих та жіночих активів, можливостей розширення їх використання в різних економічних процесах, поставлених перед ними завдань. Відповідно, в умовах багаторівневої системи світової економічної політики, зміст якої сформувався внаслідок довгострокових процесів децентралізації, регіоналізації та економічної інтеграції, найбільш виправданою та вчасною є позиція гендерної демократії. Проявами її застосування є використання комплементарних інструментів забезпечення гендерної рівності, зокрема, підтримка мейнстрімінгу.

Еволюція та подальше розмежування соціально-економічних ролей чоловіків та жінок забезпечили трансформацію політичних підходів до врегулювання гендерних аспектів економічного розвитку. Починаючи з 70-х років ХХ ст., зі зміною сприйняття ролі жінок в економічних процесах, традиційна для багатьох країн світу концепція "*жінки у розвитку*" поступово, внаслідок метаморфоз гендерної філософії, переросла у якісно нову – "*гендеру та розвитку*"¹⁷⁰. Принципові відмінності між цими концепціями виявляються у розумінні потреб людини залежно від її статі. Так, перша концепція акцентує увагу на проблемі інтеграції жінок до процесу економічного розвитку завдяки фокусуванню на "жіночих" проектах, що здатні генерувати доход. Концепція "гендеру та розвитку" виходить за межі суто економічного змісту потреб чоловіків та жінок, розмежовуючи в їх загальному переліку *практичні* (обумовлені способом життя) та *стратегічні* (пов'язані з освоєнням нових

¹⁷⁰ Jahan R. The Elusive Agenda: Mainstreaming Women in Development / NJ: Zed Books, 1995.

соціальних ролей – доступ до освіти та інформації, участь у прийнятті рішень тощо) гендерні потреби, що впливають на взаємовідносини між представниками різних статей. На додаток до сказаного варто підкреслити, що взаємодоповнення цих концепцій щодо сприйняття ролі жінок в процесі формування та реалізації політики економічного розвитку веде до створення нових, більш активних форм їх участі в ньому, про що, зокрема, зазначено і в працях Г.Говерда, Х. де Хаана, М.Бейліни¹⁷¹. Найбільш зрілим підходом у реалізації гендерної політики у світі вважається *мейнстрімінг*, що виражається як вияв уваги суспільства до гендерних відмінностей його членів, передбачає проведення цілісної гендерної політики на основі ідентифікації гендерних перспектив, гендерного аналізу, забезпечення інституційного розвитку з метою рівності чоловіків та жінок.

Гендерна нерівність виступає не лише свідченням низького рівня соціального розвитку певної країни, дискримінаційним індикатором організації внутрішнього соціокультурного середовища, а й чинником економічного пригнічення, своєрідним "інгібітором" прогресивних суспільно-економічних перетворень, властивих глобалізаційній економіці¹⁷². Тобто, наявність проявів гендерної нерівності обумовлює негативні наслідки для економіки як на мікро-, так макрорівнях (рис. 6.1).

Однією з ключових тенденцій світового економічного розвитку є прагнення до його реалізації на засадах сталості. Згідно з прийнятими у 2002 р. на Йоганнесбурзькому саміті ООН положень, економічний розвиток, спрямований на підвищення якості життя людей без зростання обсягів та інтенсивності використання природних ресурсів, потребує інтеграції дій у трьох головних сферах: економічне зростання, консервація природних ресурсів та розвиток соціального та екологічного середовища¹⁷³.

Таке визначення дістало подальшої еволюції у працях В.Адамса¹⁷⁴, зокрема в частині аргументації значущості людини у взаємодії екологічного, еконо-

¹⁷¹ Goverde H. Power and Gender in European Rural Development / H. Goverde, H. de Haan, M. Baylina // Ashgate, 2004. – 198 p.

¹⁷² Калабихина И.Е. Гендерный фактор в экономическом развитии России / И.Е. Калабихина // Москва: МАКС Пресс, 2009. – С. 146–147.

¹⁷³ Sustainable rural systems. Sustainable agriculture and rural communities / Ed. by G. Robinson // Ashgate, 2008. – P. 5.

¹⁷⁴ Adams W.M. The Future of Sustainability: Re-thinking Environment and Development in the Twenty-first Century. / W.M. Adams // Report of the IUCN Renowned Thinkers Meeting, 29–31 January 2006. – 19 p.

мічного та соціального елементів тріади сталості на принципах справедливості, життєздатності та толерантності, а також усталенні її ієрархії (рис. 6.2).

Продовжуючи ідею просування сталості в світовому економічному розвитку, необхідно підкреслити популярність холістичної та, водночас, інтеграційної по відношенню до ієрархії складових сталого економічного розвитку концепції сталого життєзабезпечення¹⁷⁵. Ця концепція комплексно, із застосуванням синергетичного ефекту описує складну взаємодію гендерної рівності, засобів для існування, продовольчої безпеки, сільськогосподарського розвитку та скорочення масштабів бідності в процесі життєзабезпечення на умовах збереження та укріплення природного потенціалу.

Рис. 6.1. Вплив гендерної нерівності на економічний розвиток

Джерело: розроблено Куцмус Н.М.

¹⁷⁵ Sustainable livelihoods guidance sheets / The UK Department for International Development. – 2001. – 48 p.

Важливо підкреслити, що очікуваний синергетичний ефект від взаємодії складових життєзабезпечення може бути досягнутим у гендерно чутливому середовищі. Такий тип середовища для економічного зростання формується за умов відповідності економічної системи будь-якого рівня складності таким

Рис. 6.2. Ієрархія складових сталого економічного розвитку

Джерело: побудовано Куцмус Н.М. на основі: Adams W.M. The Future of Sustainability: Rethinking Environment and Development in the Twenty-first Century. / W.M. Adams // Report of the IUCN Renowned Thinkers Meeting, 29–31 January 2006. – С.11.

критеріям, як чутливість до гендерної диференціації; врахування гендерної специфіки; розширення прав і можливостей жінок; гендерна трансформативність¹⁷⁶. Таким чином, дане твердження ще раз доводить необхідність сприйняття економічного змісту сталого життєзабезпечення за допомогою гендерного підходу (рис. 6.3).

¹⁷⁶ Gender in Agriculture Sourcebook (Conference Edition) / The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank // Washington, 2008. – P. 47.

В цілому, адекватність використання концепції сталого життєзабезпечення для формалізації процесу світового економічного розвитку пояснюється не лише фокусуванням на гендерній рівності, а й здатністю враховувати основні тренди економічного середовища, а саме стосовно населення, ресурсів, економіки, управління та технологій.

Ключовим аналітичним показником для опису трендів, що характеризують динамічні зміни у народонаселенні планети, є рівень людського розвитку. Індекс розвитку людського потенціалу¹⁷⁷ (*Human Development Index*) використовується для порівняльної оцінки бідності, грамотності, освіти, середньої тривалості життя й інших економіко-демографічних показників країни¹⁷⁸. Методологія визначення цього індексу передбачає використання трьох груп показників:

- 1) середня тривалість життя при народженні – для оцінки довголіття;
- 2) індекс освіти – рівень грамотності дорослого населення країни (2/3 індексу) і сукупна частка учнів та студентів (1/3 індексу);
- 3) рівень життя, оцінений через ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності (в доларах США).

¹⁷⁷ Індекс був розроблений у 1990 р. пакистанським економістом Махбубом ель Хаком (Mahbub ul Haq) і використовується з 1993 р. ООН в щорічному звіті щодо розвитку людського потенціалу.

¹⁷⁸ Економічна енциклопедія : у трьох томах. Т.1. / С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. центр Академія, 2000. – С. 646.

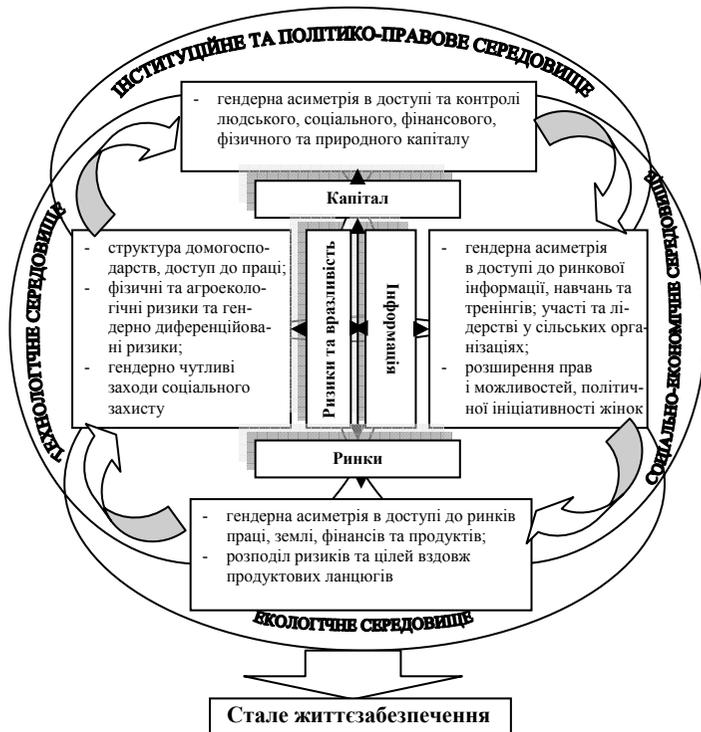

Рис. 6.3. Сталість життєзабезпечення через призму гендерної рівності

Джерело: розроблено Куцмус Н.М.

Проведені експертами ООН розрахунки для 187 країн світу у 2011 р. вказують на те, що за значенням цього індексу вирізняється 4 групи країн: з дуже високим, високим, середнім та низьким рівнем людського розвитку. Важливо відмітити, що згідно з рівнем людського розвитку країни займають аналогічні позиції в оцінці рівня гендерної рівності¹⁷⁹ (табл. 6.2):

Таблиця 6.2

Групи країн світу за рівнем людського розвитку

Група країн за рівнем людського розвитку	Середнє значення індексу:	
	людського розвитку	гендерної нерівності
Країни з дуже високим рівнем людського розвитку	0,889	0,236
Країни з високим рівнем людського розвитку, в тому числі Україна	0,741 0,729	0,429 0,335

¹⁷⁹ Найвищий рівень гендерної рівності мають країни з мінімальним значенням індексу.

Країни з середнім рівнем людського розвитку	0,630	0,495
Країни з низьким рівнем людського розвитку	0,456	0,632

Джерело: побудовано за даними Програми розвитку ООН [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://hdrstats.undp.org/en/indicators/default.html>.

Загалом необхідно підкреслити, що рівень людського розвитку не завжди корелює з досягнутим рівнем економічного добробуту країни. Це ще раз підтверджує важливість володіння країною певними природними та економічними ресурсами поряд із наявним людським капіталом для забезпечення зростання економіки. Проте, з іншої точки зору, ефективність використання економічних ресурсів напряду залежить від рівня людського розвитку, оскільки саме людина в процесі своєї виробничо-господарської діяльності виступає їхнім головним користувачем. Так, наприклад, Україна, досягнувши 76 позиції у світі за рейтингом щодо рівня людського розвитку та входячи до числа країн з високим значенням цього індексу, економічний суб'єкт за рівнем конкурентоспроможності посідає одне з заключних місць як у світі. Крім того, ключовий індикатор економічного розвитку – валовий національний дохід – за своїм розміром (6175 дол. США¹⁸⁰) відносить Україну до категорії країн з його середнім значенням.

Незважаючи на відсутність чіткої аргументації щодо взаємообумовленості значень індексу людського розвитку та індикаторів економічного середовища певної країни, важливо підкреслити існування тісного взаємозв'язку між досягнутим рівнем гендерної рівності та показниками економічного зростання. Емпірично встановлено, що чим менше в країні спостерігається виявів гендерної нерівності, тим більш високим для неї є рівень економічного розширення населення за доходами (рис. 6.4). Так, для країн, які мають низькі значення індексу гендерної нерівності, характерним є досить багатозарова структура населення за доходами (Франція, Італія, Іспанія, Великабританія) і, навпаки, індикація активних проявів гендерної нерівності в суспільстві таких країн, як Демократична Республіка Конго, Сенегал та Індія, супроводжується менш контрастною градацією жителів щодо їхнього матеріального добробуту. Але таке явище супроводжується в цих країнах досить низькими значеннями показників економічного стану населення, що здебільшого межує з бідністю.

¹⁸⁰ Згідно з інформацією бази даних Програми розвитку ООН [Електронний ресурс]. – Доступний з : www.hdrstats.undp.org/en/indicators/default.html.

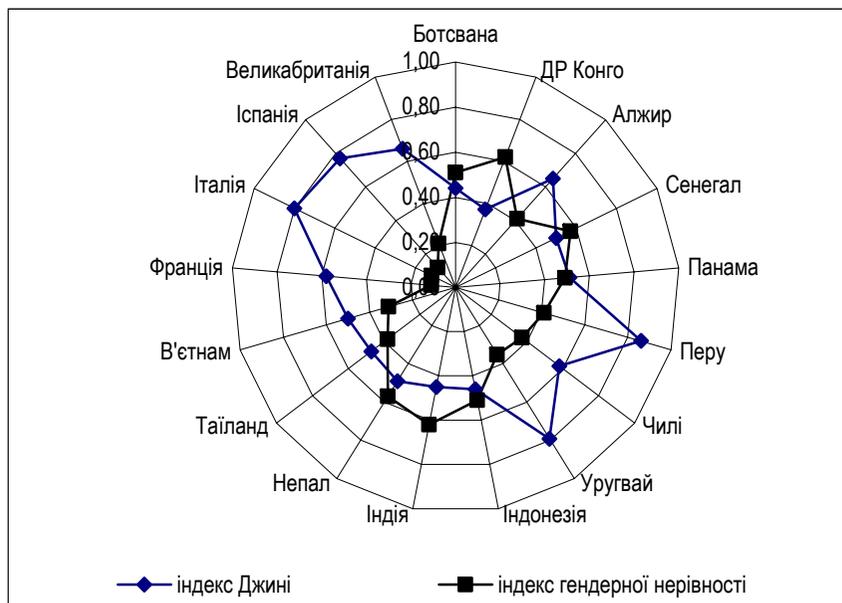

Рис. 6.4. Взаємозалежність гендерної нерівності та економічного розширення населення в окремих країнах світу

Джерело: побудовано за даними Програми розвитку ООН та FAO Selected Land Related Statistics [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://hdrstats.undp.org/en/indicators/default> та www.fao.org/gender/landrights/topic-selection/en.

Незважаючи на досить дискусійний підхід до трактування використаного коефіцієнту девіації економіки від абсолютної рівності в розподілі доходів (індекс Джині) як такого, що свідчить про економічний стан країни, можна стверджувати про його правомірність. Так, за гіпотезою С.Кузнеця, процес зростання економіки країни веде за собою перерозподіл доходів, змінюючи більш-менш однаковий рівень добробуту населення на початковому етапі на досить диференційований з підвищенням економічного розвитку країни¹⁸¹.

Розрив у рівнях економічного розвитку між країнами породжує проблему бідності, щодо трактування природи якої традиційно використовується гендерний підхід. Разом з тим, проблема бідності навіть через призму гендеру відносно диференційована в регіонах та країнах світу, зокрема, в окремих соціальних верствах та на різних етапах життєвого циклу чоловіків та жі-

нок¹⁸². Тому висновки про поширення явища фемінізації бідності у світі є доволі суперечливими, адже бідність має різні прояви серед представників обох статей через відмінні причини та способи боротьби з нею, соціально-економічні наслідки тощо¹⁸³. Таким чином, правомірно стверджувати лише про сприйняття бідності як явища гендерно диференційованого, хоча навіть найбільш прогресивні світові організації, що відстоюють необхідність проведення аналітичних досліджень на гендерній основі, нездатні повною мірою відобразити її особливості для обох статей. В цілому, можна зауважити лише відчутну тенденцію до скорочення кількості та, що особливо важливо в умовах постійного зростання кількості населення світу, частки населення за межею бідності. Одним з методичних підходів до оцінки бідності, що використовується Світовим банком, є рівень витрат людини, менший за еквівалент 1,25 дол. США. Згідно з таким підходом, у світі у 2008 р. проживало 1289 млн осіб, що належать до цієї категорії (рис. 6.5).

На тлі суттєвого зниження рівня бідності у світі, що підтверджується як скороченням числа, так і частки бідних осіб, в цілому, ситуація зберігає свої регіональні характеристики. Так, найбільша частка бідних фіксується в таких країнах, як Ліберія, Конго та Мадагаскар (від 80 до 100 % громадян цих країн проживають за межею бідності), доволі високою вона також є і в таких країнах, як Танзанія, Замбія, Чад, Нігерія – 60–80%, Малі, Буркіна-Фасо, Бангладеш, Кенія, Мозамбік – 40–60%, Індія, Пакистан, Туркменістан, Камбоджа – 20–40%. Отже, бідність як соціальне та економічне явище найбільш характерна для країн, що розвиваються, намагаються адаптувати власні стратегії економічного та суспільного розвитку до умов світової економіки, процес глобалізації якої відбувається на засадах економічного гуманізму.

¹⁸² Fodor E. The feminization of poverty in six-post-state socialist societies / E. Fodor // Review of Sociology. – 2001. – Vol. 72. – P. 98.

¹⁸³ Практическое руководство по внедрению гендерного подхода: часть II [Под. ред. А. Ниemanис] – 3-е изд. // Словацкая Республика, 2007. – С. 14.

¹⁸¹ Kusnets S. Economic Growth and Income Inequality // American Economic Review. – 1955. – № 1. – P. 1–28.

Рис. 6.5. Динаміка індикаторів бідності у світі у 1990-2008 рр.

Джерело: побудовано за даними Світового банку [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://povertydata.worldbank.org/poverty/home>.

Продовжуючи розвивати ідею взаємозв'язку гендеру та економічного розвитку у світі, необхідно відмітити такі головні детермінанти, що його обумовлюють: по-перше, в країнах з високим рівнем економічного розвитку відбувається рівноцінне фінансування освіти як чоловіків, так і жінок, що забезпечує стимулювання професійного розвитку для представників обох статей; по-друге, такий підхід до проблеми освіти посилює цінність фахівців-жінок на ринку праці та сприяє вирівнюванню економічних результатів використання їх трудового потенціалу, зокрема, оплати праці; по-третє, рівні можливості щодо професійного розвитку сприяють просуванню новітніх технологій, які, як фактор виробництва, стають все більш значущими з точки зору розвитку економіки. Аналогічні позиції підтримує в своїх працях німецький вчений О.Діджі, який особливо наголошує на важливості доступу жінок до новітніх технологій¹⁸⁴. Розвиваючи зазначені ідеї на прикладі галузі сільського господарства можна стверджувати, що розширення можливостей жінок у сфері використання інноваційних технологій позитивно впливає не лише на економічну ефективність сільського господарства, а й на природне середовище в цілому (рис. 6.6):

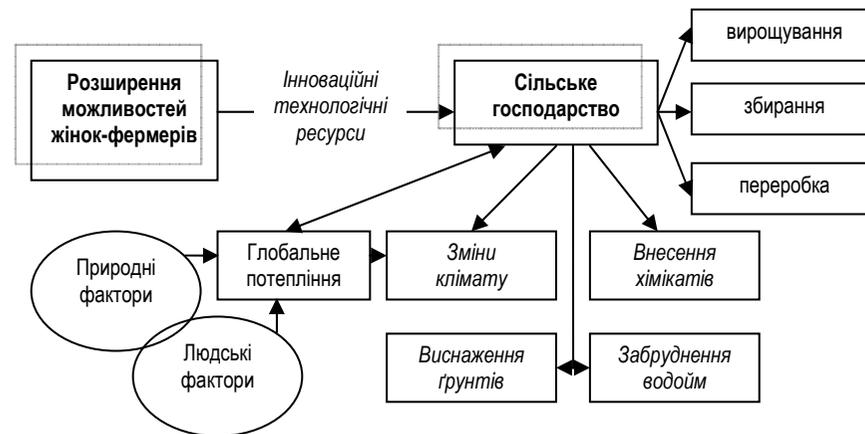

Рис. 6.6. Вплив розширення технологічних можливостей жінок-фермерів на навколишнє природне середовище

Джерело: розроблено Куцмус Н.М.

Отже, процес економічного розвитку означає не лише зростання доходів певної країни, але й покращення стандартів життя та реалізацію базових життєвих потреб людей, серед яких, зокрема, поліпшення медичного обслуговування, доступ до якісної освіти та формування можливостей для зайнятості незалежно від раси, релігії чи статі. У цьому зв'язку сучасними індикаторами економічного розвитку виступають і такі показники, як рівень функціональної грамотності або очікувана тривалість життя, що обов'язково оцінюються в розрізі представників чоловічої та жіночої статей та засвідчують необхідність гендерної концептуалізації сучасного розуміння процесу розвитку в економічній площині, просування гендерної рівності як інструменту досягнення його цілей.

6.2. Європейські аспекти гендерно-орієнтованої політики сільського розвитку

Імперативним принципом та, водночас, практичною потребою сталого розвитку сільських територій в Європейському Союзі є забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків. Аргументами на користь такої позиції є орієнтація європейської політики сільського розвитку на максимізацію людського капіталу, підтримку соціальної структури сільського населення, зростання сільської економіки, що об'єктивно потребує активної участі

¹⁸⁴ Deji O. Gender and rural development / O. Deji // Advanced studies, Volume 2. – Berlin, 2012. – 396 p.

представників обох статей¹⁸⁵. Гендерна рівність напряму корелює з економічним зростанням країни або регіону, що відбувається внаслідок взаємної обумовленості забезпечення рівності чоловіків та жінок і досягнення певного рівня економічного розвитку, оскільки кожне суспільство потребує оптимальної участі всіх своїх членів у процесах розвитку. З позиції жінок це означає необхідність доступу до ринку праці, зростання рівня зайнятості, загальної економічної продуктивності. Особливої актуальності це набуває в умовах, коли рівень народжуваності в ЄС постійно знижується, а кількість осіб похилого віку – збільшується. Це визначає необхідність систематичної інтеграції гендерної рівності в процеси розроблення та реалізації програм і проектів розвитку сільських територій, формування адекватних прийнятим європейським цінностям та пріоритетам підходів до реалізації політики сільського розвитку.

Риторика успіху інтеграційної політики Європейського Союзу, викладена в таких документах як "Майбутнє сільського соціуму" (1988 р.)¹⁸⁶, "Порядок денний 2000" (1997 р.)¹⁸⁷, "Суспільна стратегічна лінія сільського розвитку (програмний період 2007–2013 рр.)"¹⁸⁸, визнає вирішальним для розвитку сільських територій на сучасному етапі неоендегенний підхід. Його суть полягає в активізації локального розвитку завдяки розширенню можливостей та участі сільських жителів у розробленні пріоритетів та напрямів вирішення структурних проблем та подолання відсталості в розвитку сільських територій на основі імплементації низхідної філософії в реалізації регіональної та галузевої політик. Уособлюючи в собі не лише суспільні цінності, сімейні та культурні традиції, а й інноваційний, підприємницький потенціал, ключову частину людського капіталу сільської місцевості, жінки, як зазначають Г. Немез та С. Фазекас¹⁸⁹, формують основу для реалізації такого підходу на практиці. При цьому рівна та повноцінна участь представників обох статей є ключовим фактором у досяг-

¹⁸⁵ Women active in rural development – Assuring the future of rural Europe / European Commission, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. – 2000. – P. 4.

¹⁸⁶ The future of rural society [Електронний ресурс]. – Commission of the European Communities (1988), Com (88) 371. – Доступний з: <http://ec.europa.eu>.

¹⁸⁷ Agenda 2000 : for a stronger and wider Union [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://europa.eu>.

¹⁸⁸ Council Decision of 20 February 2006 on Community strategic guidelines for rural development (programming period 2007 to 2013), 2006/144/EC / Official Journal of the Europe Union. – 2006. – L 55/20–29.

¹⁸⁹ Nemes G., Fazekas Z. Integrating Rural Women – EU policies and the evolution rural development – The New Challenge of Women's Role in Rural Europe. Agricultural Research Inst., Nicosia 2002 / [Електронний ресурс] – Доступний з : <http://www.policy.hu>.

ненні переваг неоендегенного підходу до розвитку сільської економіки та соціуму. Проте, як правомірно наголошують зазначені науковці, сільський розвиток на гендерній основі потребує, *по-перше*, формування відповідного правового та інституційного середовища забезпечення рівності представників різних статей, *по-друге*, створення сприятливих соціальних та політичних умов для просування ідей рівноправності та важливості участі як жінок, так і чоловіків у реалізації суспільно-економічних проектів у сільській місцевості. Критичний аналіз цього твердження доводить залежність можливостей використання неоендегенного підходу від філософії загальноєвропейської політики, її централізованих ідей та інструментів реалізації, зокрема, низхідних політичних ініціатив.

При цьому необхідно відмітити існування необхідних та достатніх законодавчих умов для формування гендерних засад політики сільського розвитку. Зокрема, першим правовим інструментом гарантування участі жінок у процесі сільського розвитку слід вважати "Конвенцію про подолання всіх форм дискримінації жінок" (1979 р.)¹⁹⁰, положення якої щодо визнання домінантності ролі жінок у менеджменті навколишнього середовища та забезпеченні сталого розвитку, а також принципів мейнстрімінгу були розвинені в Деклараціях конференцій в Ріо-де-Жанейро¹⁹¹ та Пекіні¹⁹² відповідно. Сучасні засади європейської моделі гендерних відносин як складової процесу сільського розвитку викладені в Лісабонській угоді (2009 р.) та Європейському пакті гендерної рівності (2011 р.). Так, підписана в м. Лісабоні угода до числа своїх об'єктів включає ліквідацію нерівності між чоловіками та жінками та дискримінації в усіх сферах суспільного життя¹⁹³. В свою чергу, положення пакту покладають на країн-членів ЄС зобов'язання щодо впровадження заходів гарантування гендерної рівності, подолання сексистських стереотипів та поглядів, просування участі жінок у політичному та економічному житті¹⁹⁴.

Таким чином, забезпечення рівності між чоловіками та жінками, що є фундаментальним принципом європейського законодавства та, водночас, вимогою сталого зростання, зайнятості, конкурентоспроможності та соці-

¹⁹⁰ The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women / UN. – 1979.

¹⁹¹ Rio Declaration on Environment and Development / Report of the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm. 1972. – 5–16 June

¹⁹² Beijing Declaration and Platform for Action Fourth World Conference on Women / UNESCO, 15 september 1995. – 123 p.

¹⁹³ The Treaty of Lisbon: an impact assessment / Volume I: Report – London, the Authority of the House of Lords, 2008. – PP. 18–19.

¹⁹⁴ Council conclusions on the European Pact for gender equality for the period 2011 – 2020 / 3073-th Employment, Social Policy, Health And Consumer Affairs Council meeting, Brussels, – 2011. – 5 p.

альної згуртованості, визнається як пріоритетне й іншими концептуальними положеннями внутрішньої політики згуртування. Разом з тим, практика реалізації цієї політики доводить необхідність поглиблення правових та інституційних умов для формування гендерно сприятливого середовища, а в площині політики сільського розвитку – свідомої розробки кола програм та заходів, базованих на принципах гендерної рівності та справедливості. Зокрема, в цьому контексті Т.Оедл-Вайсер наголошує на тому, що жінки мають бути ідентифіковані як потенціал для сільського і регіонального розвитку та дієздатні учасники політичного процесу на сільських територіях¹⁹⁵. Особливого значення це набуває з огляду на наслідки реалізації політики сільського розвитку ЄС, які дозволяють ідентифікувати її як "гендерно нейтральну", оскільки за сукупністю отриманих ефектів вона розрахована на чоловіків та жінок рівнозначно¹⁹⁶.

Поряд з уже відзначеними проблемами формування сталого бачення та набору інструментів для розвитку гендерно-чутливої політики сільського розвитку ЄС, експерти та науковці вказують також на необхідність забезпечення відповідних економічних трансформацій в сільському економічному просторі. Зокрема, критично важливим є виконання сільськими територіями мультифункціональної ролі та диверсифікація сільської економіки, створення нових можливостей для зайнятості та активізації бізнес-ініціативи, покращення якості життя сільського населення.

Правомірність таких акцентів в перетвореннях сільської економіки ЄС має дуальне сприйняття. З *одного боку*, сільська економіка країн-членів ЄС, в тому числі її сільськогосподарський сектор, під впливом процесів глобалізації тяжіє до зростання сфери послуг та посилення уваги до технологій. В багатьох регіонах ЄС це привело до змін в структурі зайнятості, ролі та статусу жінок, сприяло вирішенню ряду демографічних проблем¹⁹⁷. З *іншого* – тенденції в подоланні безробіття серед сільських жінок протягом останнього десятиліття мають позитивний характер, проте засвідчують відчутне відставання порівняно із зайнятістю серед чоловіків. Різниця в оплаті

¹⁹⁵ Oedl-Wieser T. How to mainstream "gender" into the "gender-neutral" Rural Development Policy? – Difficulties and prospects from an evaluators view / 87th EAAE-Seminar. Assessing rural development of the CAP. – Vienna, 2004. – P. 1.

¹⁹⁶ Meseke H. Beim Geld hort die Gleichstellung auf! Die Strukturpolitik der Europäischen Union / Was bringt Europa den Frauen & Feministische Beiträge zu Chancen und Defiziten der Europäischen Union. Argument Verlag. – Hamburg, 2002. – 289 p.

¹⁹⁷ Women active in rural development – Assuring the future of rural Europe / European Commission, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. – 2000. – P. 5.

праці між чоловіками та жінками в ЄС становить в середньому 15%, досягаючи в окремих країнах 33%¹⁹⁸.

Таким чином, сучасна парадигма політики сільського розвитку в ЄС правомірно сконцентрована на забезпеченні гендерно чутливого зростання регіонів. Під останнім слід розуміти концепцію конструювання процесу просторового розвитку, спрямовану на забезпечення співіснування чоловіків та жінок на рівних умовах, зокрема, формування умов для самоідентифікації та розвитку останніх¹⁹⁹.

Незважаючи на прогресивні зміни в оцінці ролі жінок у забезпеченні сільського розвитку, зокрема, еволюційністю сприйняття їх позицій в суспільно-економічних процесах, однією з ключових сфер матеріальної та особистісної реалізації є зайнятість. В умовах сільської економіки країн-членів ЄС це стає можливим за рахунок участі в сільському ринку праці, що являє собою систему відкритого типу. Його відкритість як системи пояснюється, по-перше, можливістю окремих груп населення входити та виходити за його межі та, по-друге, міграційними переміщеннями довго- та короткострокового характеру.

Однією зі специфічних сфер зайнятості сільського населення в країнах ЄС традиційно виступає сільське господарство, яке, незважаючи на процес трансформації європейської агроцентричної моделі сільської економіки на більш сучасну, орієнтовану на забезпечення споживачів необхідними послугами, використовує значну частку сільських трудових ресурсів (рис. 6.7).

Згаданий загальний розподіл зайнятих за секторами економіки має суттєві відмінності в окремих країнах-членах ЄС. Так, максимальний рівень зайнятості у сільському господарстві традиційно демонструють найменш розвинені країни (Румунія – 30,3%, Болгарія – 19,7%), відповідно, найнижчий – найбільш розвинені (Великабританія – 1,3%, Бельгія – 1,9%). Проте, аналітичне порівняння зазначених даних із аналогічними за 2002 р. вказує, що процес "переливання" працюючих з сільського господарства до інших секторів сільської економіки більш стрімко відбувається саме в першій групі країн, у тому числі, у Румунії на 5,1%, у Болгарії – на 4,2 %.

¹⁹⁸ Conclusions of the Technical Seminar – European Forum "Women in the Sustainable Development of the Rural World" / Cáceres. – 2010. – 27–29 April. – P. 4.

¹⁹⁹ Aufhauser E., Herzog S., Hinterleitner V., Oedl-Wieser T., Reisinger E. Principles for a "Gender-sensitive Regional Development" / On behalf of the Austrian Federal Chancellery, Division IV/4 for Co-ordination of Regional Planning and Regional Policies. – Vienna, 2003. – P. 3.

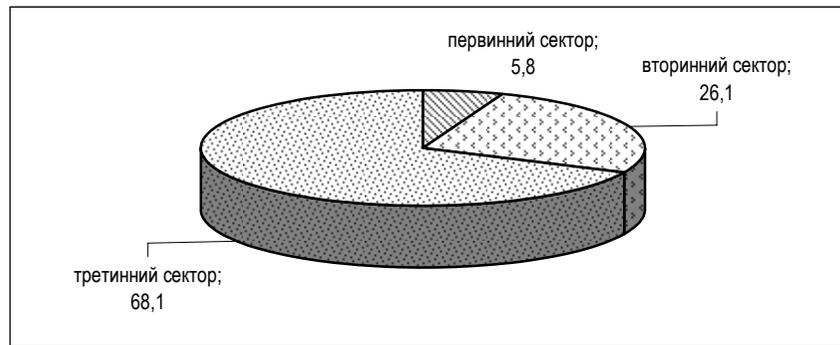

Рис. 6.7. Структура зайнятого сільського населення країн-членів ЄС за секторами сільської економіки у 2010 р., %

Примітка: Відповідно до європейської методології статистичних досліджень первинний сектор включає такі галузі сільської економіки, як сільське господарство, рибництво та лісове господарство; вторинний сектор – видобуток корисних копалин, постачання електроенергії, газу та води, будівництво; третинний сектор – приватні та суспільні послуги.

Джерело: побудовано за даними: Rural Development in the European Union: Statistical and Economic Information / Report 2010. – European Commission, December 2010. – P. 45.

Гендерний розподіл зайнятих у сільському господарстві засвідчує переважачу кількість працюючих у цій галузі чоловіків, що властиво всім членам ЄС (табл. 6.3).

Таблиця 6.3

Гендерна структура зайнятих у сільському господарстві країн-членів ЄС

Країни-члени ЄС	Усього зайнятих у сільському господарстві, осіб	Жінки, зайняті у сільському господарстві		Чоловіки, зайняті у сільському господарстві	
		осіб	%	осіб	%
Австрія	420750	178530	42,4	242220	57,6
Бельгія	89060	30280	34,0	58780	66,0
Болгарія	949990	411690	43,3	538300	56,7
Велика Британія	524690	165060	31,5	359630	68,5
Греція	1508170	600820	39,8	907350	60,2
Данія	85090	24400	28,7	60690	71,3
Естонія	65430	31170	47,6	34260	52,4
Ірландія	244290	66670	27,3	177620	72,7
Іспанія	2125270	662630	31,2	1462640	68,8
Італія	3174160	1255850	39,6	1918310	60,4
Кіпр	84480	33560	39,7	50920	60,3
Латвія	217610	109660	50,4	107950	49,6
Литва	480910	247260	51,4	233650	48,6

Країна	Чоловіки	Жінки	Відсоток чоловіків	Відсоток жінок	Відсоток
Люксембург	5290	1840	34,8	3450	65,2
Мальта	17560	3580	20,4	13980	79,6
Нідерланди	224070	79960	35,7	144110	64,3
Німеччина	915130	337090	36,8	578040	63,2
Польща	5041900	2339880	46,4	2702020	53,6
Португалія	682290	319610	46,8	362680	53,2
Румунія	6467560	2983540	46,1	3484020	53,9
Словаччина	212350	85520	40,3	126830	59,7
Словенія	200600	92130	45,9	108470	54,1
Угорщина	1260800	591280	46,9	669520	53,1
Фінляндія	143530	48490	33,8	95040	66,2
Франція	1060420	338490	31,9	721930	68,1
Чехія	191940	68810	35,8	123130	64,2
Швеція	149980	52910	35,3	97070	64,7

Примітка: періодично здійснюване статистичне дослідження фермерських господарств ЄС, останнє з яких проводилося у 2008 р.; його інформація є офіційно використовуваною до моменту публікації результатів наступного.

Джерело: розраховано за даними Farm Structure Survey [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

При цьому, відповідно до аналітичних досліджень європейських науковців, участь жінок у сільському ринку праці є традиційно вищою в регіонах, де домінують модель сімейної сільськогосподарської зайнятості, тобто жінки працюють у сімейних господарствах, виконуючи різноманітні функції, в тому числі, управління їхньою діяльністю (табл. 6.4.).

Таблиця 6.4

Функціональні види зайнятості сільських жінок у фермерських господарствах країн-членів ЄС

Країни-члени ЄС	Жінки, що перебувають у родинних відносинах з фермером та працюють у господарстві, осіб	у т. ч. жінки, що очолюють фермерське господарство, осіб	Жінки, що не перебувають у родинних відносинах з фермером, осіб
Бельгія	26360	6500	3910
Болгарія	396220	97120	15220
Велика Британія	135810	31840	27420
Греція	597540	260290	3280
Данія	18870	5090	5470
Естонія	24780	8980	6280
Ірландія	64000	12880	2180
Іспанія	572100	230830	36740
Італія	1231790	535620	24060
Кіпр	31740	10110	1820
Латвія	99700	49950	9300

Розділ 6. Гендерні особливості розвитку села

Литва	234520	104730	11000
Люксембург	1710	450	100
Мальта	3210	1020	90
Нідерланди	54550	3930	25410
Німеччина	278080	35120	59010
Польща	2316640	779480	16010
Португалія	304720	71210	14890
Румунія	2968600	1172910	14940
Словаччина	69530	12480	15990
Словенія	91040	19760	1090
Угорщина	571080	144350	20160
Фінляндія	47190	7100	5370
Франція	202070	98820	136410
Чехія	30430	6430	38330
Швеція	47190	10030	5520

Джерело: розраховано за даними Farm Structure Survey [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

Необхідно відмітити, що за період 2007–2010 рр. в окремих країнах–членах ЄС за відносно незначного зростання кількості жінок, що працюють у сімейних господарствах, відбулося суттєве збільшення числа керівників жіночої статі: в Іспанії – на 4,1%, Португалії – 30,4%, Мальті – 44%. Проте, незважаючи на відмічені тенденції, домінантними виконавцями функцій керівництва фермерськими господарствами залишаються чоловіки (рис. 6.8).

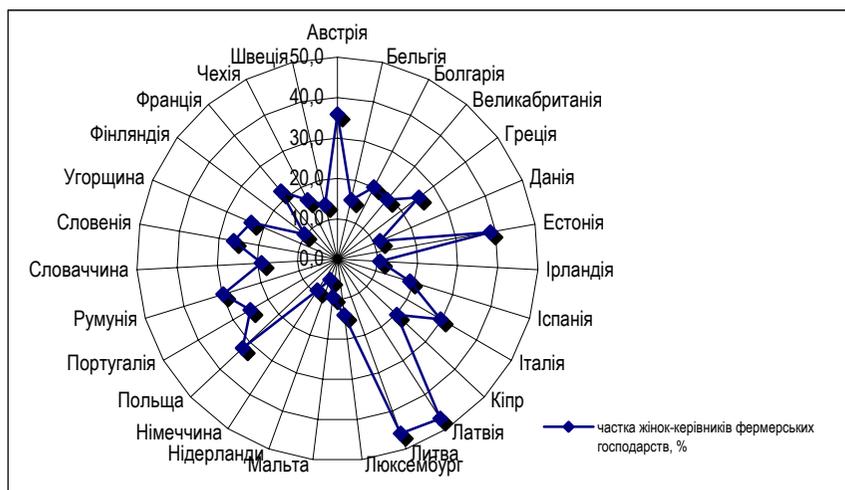

Рис. 6.8. Частка жінок-керівників фермерських господарств у ЄС, %

Джерело: розраховано за даними Farm Structure Survey [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір

Поясненням такої ситуації може слугувати як суспільно-звичний для країн–членів ЄС розподіл соціальних ролей між членами сільських домогосподарств з переміщенням керівних функцій до чоловіків, так і усталений набір характеристик фермерського господарства як специфічного об'єкта управління, в умовах якого відбувається краще виявлення управлінського потенціалу саме чоловіками. Одним зі свідчень цього виступає значно вища здатність фермерських господарств, що очолені чоловіками, до реалізації стратегій розвитку, альтернативних спеціалізованому сільськогосподарському виробництву, значущість результатів яких на практиці може досягати 50% сумарного річного обороту такого суб'єкта господарювання (табл. 6.5).

Таблиця 6.5

Структура фермерських господарств в окремих країнах–членах ЄС за статтю керівника та часткою альтернативної прибуткової діяльності у сумарному річному обороті

Країна	Кількість господарств (одиниць), що здійснюють прибуткову діяльність поза сільським господарством		Кількість господарств (одиниць), в яких частка доходів від діяльності поза сільським господарством становить:					
			до 10% річного обороту		від 10 до 50% річного обороту		понад 50% річного обороту	
	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч
Іспанія	283290	646410	281290	639660	1090	3830	910	2920
Мальта	1730	10770	1710	10600	10	70	10	100
Нідерланди	3990	64150	3410	56840	310	5360	270	1950
Португалія	92880	204510	91480	200720	1100	2720	300	1070

Примітка: Ж – господарства, очолені жінками; Ч – господарства, очолені чоловіками.

Джерело: за даними Farm Structure Survey [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

При цьому, як справедливо відмічають британські вчені Р.Гассон та М.Вінтер, розширення джерел доходів фермерських господарств за межі сільського господарства сприяє змінам не лише в економічних показниках їх ефективності, а й в соціумі сільських територій, зокрема, за рахунок активізації позицій жінок на ринку праці. Існування таких диверсифікованих фермерських господарств засвідчує про прихід на зміну традиційним господарствам більш "соціалізованих" господарських структур, які побудовані на гендерному поділі соціальних ролей його власників та їх взаємовідносин²⁰⁰.

²⁰⁰ Gasson R. Gender relations and farm household pluriactivity / R. Gasson, M. Winter // Journal of Rural studies. Volume 8. – 1992. – № 4. – P. 387–397.

Як демонструє рис. 6.9, у загальній кількості фермерських господарств з альтернативною прибутковою діяльністю частка тих з них, що очолені жінками, лише в країнах Прибалтики, Австрії, Італії та Іспанії перевищує 30%, в решті країн-членів ЄС вона залишається менш значною.

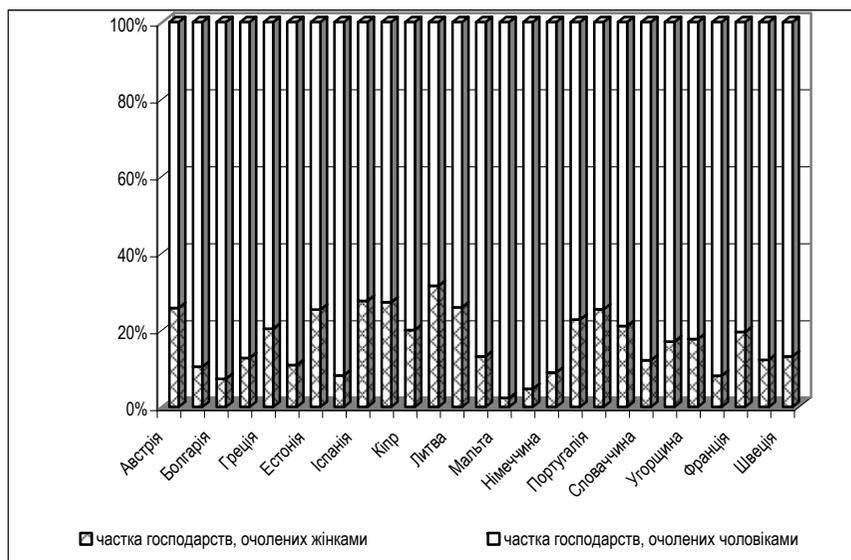

Рис. 6.9. Розподіл фермерських господарств у ЄС з альтернативною прибутковою діяльністю за статтю керівників, %

Джерело: розраховано за даними: Farm Structure Survey [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

Очевидно, що така ситуація стала наслідком не лише перелічених вище факторів, а й кращою здатністю європейських фермерів-чоловіків до використання можливостей розвитку свого господарства, в тому числі, пропонуваними заходами політики сільського розвитку, до яких належать дорадчі послуги, заходи з модернізації підприємства, урізноманітнення діяльності, зокрема, розвитку агротуристичної діяльності, ведення органічного фермерства, компенсація витрат за проведені агротехнічні роботи тощо (табл. 6.6). Так, приклад фермерів в Іспанії свідчить, що у 2010 р. можливими видами підтримки скористалося всього 58000 господарств, з яких лише у 26,6% випадках на чолі стоїть жінка. В структурі використовуваних ними заходів ключовими є дорадчі послуги (7,9%), модернізація господарства (11,1%), компенсація витрат на агросередовищні заходи (67,2%). Господарства, очолені чоловіками, переважно стали бенефіціарами аналогічних заходів, проте увага на модернізації

була сконцентрована у 16,7% випадків, а інформаційно-консультаційними послугами скористалися близько 10,2% таких фермерів.

Таблиця 6.6

Використання заходів підтримки фермерськими господарствами в окремих країнах-членах ЄС залежно від статі керівника

Країна-член ЄС	Кількість господарств, що використовували заходи політики сільського розвитку, всього одиниць у т.ч.:	Інформаційно-консультаційні послуги	Модернізація господарства	Компенсація витрат на агросередовищні заходи	Органічне фермерство	Диверсифікація діяльності	Розвиток агротуризму
Господарства, очолені чоловіками, одиниць							
Іспанія	42580	4340	7100	28270	1860	30	30
Мальта	1750	0	160	1650	0	0	0
Нідерланди	2440	860	510	150	0	0	10
Португалія	11210	380	700	9790	570	0	10
Господарства, очолені жінками, одиниць							
Іспанія	15420	1220	1710	10370	750	10	10
Мальта	170	0	10	170	0	0	0
Нідерланди	110	30	0	10	0	0	0
Португалія	7180	300	210	6600	230	0	0

Джерело: розраховано за даними: Farm Structure Survey [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

У цілому, зайнятість у сільському господарстві всіх типів сільських регіонів стає гендерно специфічною: крім управління господарством, типово чоловічими видами діяльності є координація техніко-технологічних та польових робіт, тоді як жіночими вважаються обов'язки щодо ведення бухгалтерського обліку, інтенсивні сезонні роботи, догляд за молодняком тварин тощо²⁰¹. Проте, зважаючи на інвестування у працевзберігаючі технології та механізацію виробничих процесів у сільському господарстві, можна припустити, що частка зайнятих у ньому жінок і надалі матиме тенденцію до скорочення.

Отже, з позицій забезпечення ефективної системи жіночої зайнятості, критеріями якої можуть слугувати наявність доступних робочих місць, в тому числі, поза сферою сільського господарства, розширення можливостей для самостійної підприємницької діяльності тощо, політика сільського розвитку в ЄС і надалі має бути зорієнтована на диверсифікацію сільської

²⁰¹ Copus A. Study on Employment in Rural Areas / SAC. – May, 2006. – P. 199.

економіки, наслідком якої є формування реальних перспектив для професійної самореалізації представників обох статей.

Поза рамками політики сільського розвитку ЄС інституційне середовище реалізації гендерних відносин на сільських територіях формується під впливом кола загальноєвропейських організацій, що стимулюють проекти та програми, спрямовані на утвердження позицій жінок у функціонуванні сільських громад та активізації їхніх економічних ініціатив. Зокрема, протягом останніх двадцяти років в ЄС було засновано спеціальні фінансові програми, зорієнтовані на підтримку ефективного впровадження принципів гендерної рівності, створення умов для ефективною зайнятості жінок. Серед їх числа необхідно виокремити такі як:

- програма NOW (*нових можливостей для жінок*) – ініціює навчання, створення нових робочих місць та реалізацію підприємницьких проектів серед сільських жінок. Мережа заходів цієї програми в контексті економіки сільських територій включає стабілізацію кількості сільського населення за рахунок призупинення міграції до міст, диверсифікацію сільської економіки, розвиток локальних ресурсів з урахуванням потенціалу наявних жінок;

- програма Leader+ – реалізується в межах політики сільського розвитку та спрямована на активізацію локальних ініціатив. В контексті гендерних відносин програма націлена на підтримку розвитку нових видів діяльності та джерел зайнятості сільських жінок;

- програма Progress (*зайнятості та соціальної солідарності*) пов'язана з діями проти дискримінації, порушення рівності за гендерною ознакою, соціального ігнорування, а також підтримкою зайнятості²⁰²;

- програма EQUIJOBS (*обміну інноваційними проектами*) – має яскраво виражений сільський характер та спрямована на зростання участі жінок у розвитку сільської економіки завдяки трудовій участі, формуванню привабливості сільських територій як середовища для життєдіяльності, подоланню соціокультурних бар'єрів залучення до невластивих видів професійної діяльності та стереотипів у галузі підготовки, просуванню підприємницьких ініціатив серед жінок, реалізації освітніх та навчальних програм щодо можливостей працевлаштування в традиційно чоловічих секторах сільської економіки, участі у процесах локального розвитку тощо²⁰³.

²⁰² Barba C. Rural women in Europe [Електронний ресурс]. – Council of Europe, Committee on Equal Opportunities for Women and Men. – P. 15. – Доступний з : <http://assembly.coe.int>.

²⁰³ EQUIJOBS – Leonardo da Vinci Programme [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.minerva.nu/en/index.php/projects/leonardo-da-vinci/equijobs>.

Логіка функціонування зазначених та інших організацій і фондів, орієнтованих на забезпечення гендерно сприятливого середовища на сільських територіях, акцентується, в першу чергу, на необхідності створення економічних умов для реалізації потенціалу сільських жінок. Формування таких умов потребує цілої низки правових та організаційних заходів, зокрема: гарантування жінкам доступу до права власності; протидії дискримінації жінок у сфері зайнятості та матеріальної оцінки трудового внеску; сприяння формуванню фінансових ресурсів для сільських жінок, які хочуть створити власний або кооперативний бізнес, особливо щодо реалізації інновацій, які здатні створити нові робочі місця у сільській місцевості; організація тренінгів, які просувають ідеї жіночого підприємництва; диверсифікація сільської економіки; комерціалізація сільськогосподарського виробництва за рахунок збільшення доданої вартості продукції; маркетинг нових технологій; розширення можливостей для працевлаштування поза сільським господарством; мейнстрімінг гендерної рівності тощо²⁰⁴.

Знаковим за значущістю явищем у формуванні гендерних засад сільського розвитку в ЄС є мейнстрімінг гендерної рівності, під яким, за загальноприйнятим визначенням Європейської комісії, необхідно розуміти систематичний перегляд, усвідомлення та врахування відмінностей між умовами та потребами чоловіків і жінок як базовий принцип формування напрямів та заходів з реалізації суспільної політики²⁰⁵. Доповнюючи наведене визначення, вчені наголошують, що мейнстрімінг передбачає не просто забезпечення доступу жінок до різноманітних програм та ресурсів, а, в першу чергу, одночасну мобілізацію правових інструментів, фінансових ресурсів, аналітичних та організаційних можливостей інституційного середовища з метою досягнення збалансованих відносин між чоловіками та жінками в процесі соціально-економічного розвитку²⁰⁶. В контексті зазначеного можна погодитися з М.Полаком та Е.Хафнер-Бартон, що гендерний мейнстрімінг є складною стратегією, яка, на засадах дотримання європейських гендерних пріоритетів, ставить перед розробниками суспільної політики згуртування вимогу адаптації до нових перспектив, набуття нових знань та зміни усталених

²⁰⁴ Barba C. Rural women in Europe [Електронний ресурс]. – Council of Europe, Committee on Equal Opportunities for Women and Men. – P.2-3. – Доступний з : <http://assembly.coe.int>.

²⁰⁵ Incorporation equal opportunities for women and men into all Community policies and activities / European Commission, (COM(96)67final). – Brussels, 1996. – P. 2.

²⁰⁶ Oedl-Wieser T. How to mainstream "gender" into the gender-neutral Rural Development Policy? Difficulties and prospects from an evaluators view / 87th EAAE-Seminar. Assessing rural development of the CAP. – Vienna, 2004. – PP. 4–5.

робочих процедур²⁰⁷. Складності такої стратегії формування та реалізації загальноєвропейської політики, в тому числі і політики сільського розвитку, додає також варіативність та, водночас, протилежність підходів до трактування природи гендерного мейнстрімінгу. Так, Р.Джахан доводить існування двох позицій у його сприйнятті: перша, так звана "інтеграційна", передбачає введення гендерних перспектив в існуючий політичний процес без зміни парадигми самої політики та друга, більш радикальна, спонукає до фундаментального перегляду не лише значення або процедури розробки політики, а, в першу чергу, очікуваних результатів та цілей з точки зору гендерних перспектив²⁰⁸.

Враховуючи наявну європейську практику становлення гендерного мейнстрімінгу в політиці сільського розвитку, можна погодитися з Т. Ріс, яка відзначає прагнення ЄС до адаптації саме інтеграційного підходу, який сприятиме не перебудові суспільної політики як такої, а об'єднанню потреб жінок та інших існуючих гендерних питань в окремий її напрям²⁰⁹. Як наслідок, застосування інтеграційного підходу в умовах країн-членів ЄС виявляється у таких політичних сферах, як функціонування структурних фондів, зайнятість, розвиток, конкурентоспроможність, наука, дослідження та розвиток.

Беручи до уваги гендерні особливості та диспропорції в розвитку сільських територій країн-членів ЄС, а також підтримуючи позицію А.Хавнор²¹⁰, можна стверджувати, що подальший розвиток гендерного мейнстрімінгу на сільських територіях як одного з соціально-орієнтованих елементів політики сільського розвитку повинен відбуватися з дотриманням наступних критеріїв та рекомендацій (рис. 6.10).

В цілому, підсумовуючи викладене щодо особливостей процесу розробки та реалізації політики сільського розвитку в ЄС, необхідно відзначити його філософську перманентність, що є наслідком зміни соціально-економічних пріоритетів функціонування сільських територій, набору їхніх функцій та завдань в досягненні цілей європейської політики згуртування

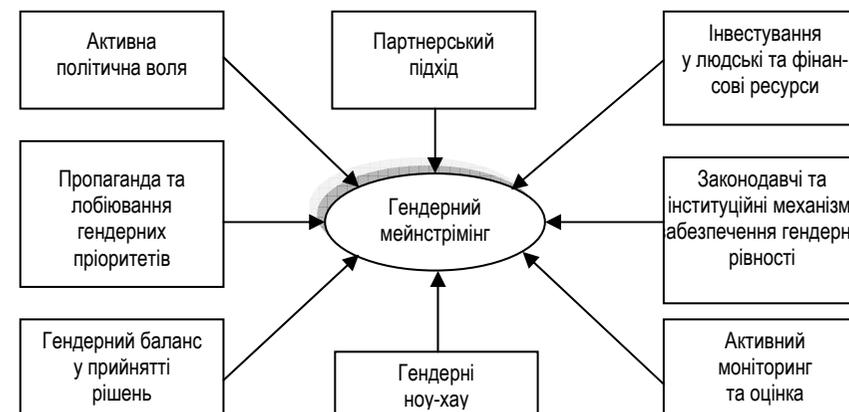

Рис. 6.10. Критерії розвитку гендерного мейнстрімінгу на сільських територіях

Джерело: розроблено Куцмус Н.М.

в сільській місцевості. Подальша концептуалізація процесу сільського розвитку на гендерних засадах обумовлюється також гетерогенністю очікувань чоловіків і жінок від наслідків його реалізації з точки зору наявних потреб та відносною гомогенністю гендерних проблем, властивих сільським територіям. Коригування змісту цього процесу здійснює також трансформація з агроцентричної у багатофункціональну систему сільської економіки країн-членів ЄС, функціонування якої мультиплікує ендогенний потенціал сільських територій та забезпечує певний рівень сільського розвитку, в результаті чого традиційні уявлення про гендерні взаємовідносини, властиві сільському господарству, втрачають свою адекватність та потребують формування гендерно чутливого соціально-економічного середовища на сільських територіях. Отже, існує необхідність подальшої еволюції як самої політики сільського розвитку, так і її гендерної складової.

6.3. Сільські жінки у країнах, що розвиваються

Незважаючи на прогресивні тенденції розвитку світової економіки, що пов'язані з глобалізаційними процесами, зокрема, активізацією транснаціонального бізнесу та інших форм міжнародних економічних відносин, сільське господарство традиційно забезпечує вагому, а в окремих випадках, навіть ключову частку ВВП країн, що розвиваються. Це відбувається також з огляду на особливості територіальної структури національного господарства таких країн, їх технологічну та ринкову залежність від розвинених дер-

²⁰⁷ Pollack M., Hafner-Burton E. Mainstreaming gender in the European Union / Journal of European Public Policy, 2000. – P. 450.

²⁰⁸ Jahan R. The Elusive Agenda: Mainstreaming Women in Development. – NJ: Zed Books. – 1995.

²⁰⁹ Rees T. Reflections on the uneven development of gender mainstreaming in Europe / T. Rees // International Journal of Feminist Politics, 2005. – Vol. 7, № 4. – P. 568.

²¹⁰ Havnor A. Partnership, Political will and Agency — Gender mainstreaming at the EC level and in the central administration of Norway // Mainstreaming Gender in European Union Public Policy (Workshop). – Wisconsin-Madison, 2000. / [Електронний ресурс] – Доступний з : <http://eucenter.wisc.edu/Conferences/Gender/havnoer.htm>.

жав, різкі соціальні контрасти у соціумі. Як наслідок, зазначене обумовлює взаємозв'язок не лише між сільськогосподарськими трансформаціями та виробництвом і доходами інших секторів економіки таких країн, а й вагомий вплив цієї галузі на генерування зайнятості, продовольчу безпеку, розвиток людських ресурсів, зростання добробуту тощо.

Попри зусилля окремих країн та світової громадськості у сфері боротьби з бідністю, поступово цей процес для малорозвинених країн перетворився на пошук шляхів до реалізації потенціалу сільських жінок, адже фемінізація сільського господарства зростала одночасно зі збільшенням частки саме бідних жінок. Поясненням цьому слугували причини як соціального, так і економічного та політичного характеру. Війни, хвороби та міграційні процеси з метою пошуку оплачуваної роботи поступово призводили до скорочення кількості сільського населення чоловічої статі. Як наслідок, роль жінок у сільськогосподарському виробництві країн, що розвиваються, яка стала результатом як культурних традицій, так і економічних потреб, не лише не зазнала суттєвих змін протягом останніх десятиліть, а й почала дедалі частіше характеризуватися як ключова. Так, у країнах Південно-Східної Азії у 90-х роках жінки становили близько 90% трудових активів, що використовувалися для вирощування рису, в той час як у Субсахарській Африці вони виробляли близько 80% аграрної продукції для споживання та продажу. В той же час, більш ніж 550 млн жінок у світі або 60% сільського населення, проживали поза межею бідності²¹¹. Відповідно до сучасних досліджень Світового банку, в країнах, що розвиваються, близько 80% осіб, залучених до виробництва агропродовольчої продукції, становлять жінки²¹². При цьому кожна з таких працівниць в середньому відпрацьовує значно більше годин, ніж чоловіки, які традиційно прагнуть до працевлаштування поза аграрним сектором та змушують жінок виробляти обсяги продовольства, необхідні для задоволення потреб не лише сім'ї, а й громади.

Водночас, в багатьох країнах Північної Африки та Західної Азії менше 5% землевласників – це жінки, навіть в країнах Латинської Америки – регіони з найбільш високими показниками – жінки становлять лише 25% всіх власників земельних ресурсів²¹³. Як наслідок, вибір стратегії розвитку господарства,

²¹¹ Food and Agriculture Organization (1999) [Електронний ресурс]. – Доступний з : www.fao.org.

²¹² Gender Mainstreaming in Agriculture and Rural Development: A Reference Manual for Governments and Other Stakeholders – Commonwealth Secretariat, 2001. – P. 10.

²¹³ ФАО в действии 2010–2011 гг. Женщины – ключ к продовольственной безопасности / ФАО: Рим, 2011. – С. 6.

прийняття ключових фінансово-господарських рішень відбувається головним чином чоловіками, які в переважній більшості випадків очолюють домогосподарство (табл. 6.7).

Таблиця 6.7

Значущість жінок в управлінні сільськими домогосподарствами в окремих країнах світу

Регіон та країна*	Кількість сільських домогосподарств усього, тис. од.	Кількість сільських домогосподарств, очолених жінками, тис. од.	Частка господарств, очолених жінками, %
Африка			
Ботсвана	50,7	17,6	34,7
Ефіопія	11507,4	2149,7	18,7
ДР Конго	4479,6	398,4	8,9
Малі	805,2	24,6	3,1
Алжир	1023,8	41,8	4,1
Малі	805,2	24,6	3,1
Сенегал	437	39,6	9,1
Латинська Америка та Карибські острови			
Панама	232,5	68,2	29,3
Перу	1750,6	357,2	20,4
Чилі	268,8	80,3	29,9
Уругвай	49,3	8,9	18,1
Азія			
Індонезія	20331,7	1790,7	8,8
Індія	119621	12987	10,9
Непал	3364,1	271,5	8,1
Таїланд	5787,8	1585,8	27,4
В'єтнам	61	5,4	8,9
Європа			
Франція	427,6	92,8	21,7
Італія	1663,5	535,6	32,2
Іспанія	988	284,6	28,8
Великабританія	283,4	53,3	18,8
Близький Схід			
Єгипет	4537,3	236,6	5,2

*Примітка: селекція країн за регіонами здійснювалася відповідно до аналітичних можливостей бази даних ФАО.

Джерело: розраховано за даними: FAO Selected Land Related Statistics [Електронний ресурс]. – Доступний з : www.fao.org/gender/landrights/topic-selection/en.

Обмеженість можливостей сільських жінок в країнах, що розвиваються, щодо участі в управлінських процесах спостерігається не лише на рівні

особистих домогосподарств, а й по відношенню до локальної громади чи регіону в цілому.

Як засвідчують матеріали бази даних Сільськогосподарської та продовольчої організації Об'єднаних націй, для більшості країн, що розвиваються, не властивим є встановлення гарантувальних квот щодо представництва жінок в органах влади. Особливо негативно це відображається на можливостях їхнього доступу до земельних ресурсів як незамінного фундаментального фактора сільськогосподарського виробництва. Певне виключення із цієї загальної закономірності становить Індія, в якій законодавчо встановлено, що $\frac{1}{3}$ місць в органах влади відводиться представницям жіночої статі. В Непалі представництво жінок в органах влади досягає 19%, проте їхня ефективність, за оцінками експертів, залишається вкрай низькою. Практика Таїланду, в якому основні управлінські функції у сфері сільськогосподарського виробництва покладено на кооперативи (локальні первинні кооперативи, провінційні та національні федерації кооперативів), демонструє, що серед усієї кількості існуючих первинних організацій жінки керують лише 22% з них, а в структурі адміністративного апарату на провінційному та національному рівнях займають лише 3% позицій.

У такому соціокультурному середовищі потужного стримуючого впливу на подолання гендерного дисбалансу в аграрному секторі економік країн, що розвиваються, завдають такі чинники, як: *по-перше*, нерівність у доступі до землі та водних ресурсів, кредитування та інших так званих "підтримуючих" послуг; *по-друге*, неналежне сприйняття гендерних відмінностей у виконуваних ролях і діяльності в суспільстві, властиве розвиненим країнам; *по-третє*, дезактуалізація взаємозв'язку між гендером, біорізноманіттям та комерціалізацією сільського господарства; *по-четверте*, гальмування процесу розширення прав і можливостей жінок, зокрема, щодо прийняття рішень²¹⁴. Результатом цього стало недовикористання реального потенціалу сільських жінок, що спричинило недовиробництво продовольства у світі. За підрахунками експертів, Продовольчої та сільськогосподарської організації Об'єднаних націй, якби у чоловіків та жінок були рівні права на володіння ресурсами, то обсяг виробленої останніми агропродовольчої продукції у світі збільшився б на 20–30%. В країнах, що розвиваються, рівний доступ представників обох статей до виробничих ресурсів сільського господарства здатний забезпечити зростання обсягів продовольчого виробництва на 2,5–

²¹⁴ Gender Mainstreaming in Agriculture and Rural Development: A Reference Manual for Governments and Other Stakeholders – Commonwealth Secretariat, 2001. – P. 17.

4% в цілому, що є достатнім для спасіння від голоду 100–150 млн осіб²¹⁵. Недооцінювати зазначений ресурс в умовах обмеженості продовольства у світі та, як наслідок, постійного зростання цін на нього надзвичайно ризиковано, адже, як зазначає італійський вчений Г. Анрікез, недовиробництво сільськогосподарської продукції породжує прямі людські втрати, спричинені голодуванням. За його підрахунками, зростання світових споживчих цін на пшеницю в межах 10–15 % призводить до збільшення числа голодуючих на 50–70 млн осіб²¹⁶.

Зважаючи на наведене, правомірно стверджувати про нагальність створення належних освітніх, фінансових, інституційних та інших умов для повноцінного використання потенціалу жінок в економіці країн, що розвиваються, зокрема, завдяки розвитку їхнього людського капіталу. Проте створення таких умов в першу чергу передбачає ідентифікацію існуючих проблем жінок, а також встановлення причин, що їх обумовлюють. Незважаючи на існуючі суттєві регіональні, соціокультурні, релігійні та економічні відмінності між країнами, що входять до категорії тих, що розвиваються, зміст проблем сільських жінок у контексті їхньої участі у сільськогосподарському виробництві, існуванні територіальних громад та функціонуванні домогосподарств, встановлених за допомогою соціологічних досліджень^{217,218,219}, залишається аналогічним (табл. 6.8).

Одним зі стратегічно важливих напрямів вирішення вказаних гендерних проблем є розширення доступу сільських жінок до фінансових ресурсів. Згідно з дослідженням щодо проблем кредитування фермерських господарств у країнах Африки виявлено, що частка жінок-реципієнтів кредитних ресурсів становить лише 10%²²⁰. Зважаючи на масштаби, організацію та характер сільськогосподарського виробництва в країнах, що розвиваються,

²¹⁵ ФАО в действии 2010–2011 гг. Женщины – ключ к продовольственной безопасности / ФАО : Рим [Електронний ресурс]. – Доступний з : www.fao.org/es/esa. – 2011. – С.4.

²¹⁶ Anriquez G. A Back of the Envelope Estimation of the Effect of Soaring Food Prices on World Hunger / ESA Working Paper No. 08-04, 2008. – P. 12.

²¹⁷ "Looking for New Directions". Gender Mainstreaming and Women's Empowerment Workshop / Rome, 2007. – 37 p.

²¹⁸ Annual report 2011 IFAD / Rome, 2012 [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.ifad.org/pub/ar/2011/e/index.htm>.

²¹⁹ IFAD's Gender Strengthening Programme in Eastern and Southern Africa. / The Eastern and Southern Africa Division. – Rome, 2000. – 27 p.

²²⁰ Гендерная справедливость в сельскохозйственном и сельском развитии / Краткое руководство по выдвигению гендерных вопросов на передний план в новой стратегической рамочной программе ФАО // Рим, 2009. – С. 6.

можна стверджувати про те, що найбільш важливим механізмом фінансування його розвитку, особливо для жінок-фермерів, є мікрокредитування.

Таблиця 6.8

Аналіз проблем сільських жінок у країнах, що розвиваються

Зміст проблеми	Причини виникнення проблеми	Використовувані стратегії подолання	Можливі рішення
Важке трудове навантаження	– соціокультурна практика; – гендерний поділ праці; – чоловіки проводять менше часу у продуктивній праці	– жінки працюють довший трудовий день; – діти допомагають у виконанні різних завдань	– працезберігаючі технології; – сенсibiliзація як чоловіків, так і жінок; – допомога чоловіків у виконанні завдань у домогосподарстві
Обмежений контроль над ресурсами	– соціокультурні традиції; – жінки не мають права унаслідкування; – чоловіки приймають рішення щодо придбання та використання ресурсів та активів; – жінки не мають засобів для придбання активів	– жінки формують групи самопомогі; – жінки купують або орендують власні наділи землі; – жінки максимізують використання обмежених земель, придатних для вирощування різних культур	– гендерна сенсibiliзація; – легітимізація спільної власності; – доступність послуг та кредитів для жінок та чоловіків
Обмежена участь у розв'язанні рішень	– соціальні норми, культура; – заборона чоловіками участі жінок у громадських зібраннях; – низький статус жінки у суспільстві; – інтерналізація неповноцінності жінок як учасників соціально-економічних та управлінських процесів		– гендерні тренінги; – лідерські навчання серед жінок та чоловіків; – вплив культурних змін, згідно яких жінки здатні займати відповідальні позиції; – відвідування жінками різних зібрань у зручний час; – залучення жінок до реалізації проектів розвитку сільських територій на різних стадіях
Нерівномірний внесок у доход домогосподарства	– соціокультурні норми; – традиційно доходи контролює чоловік; – продаж вирощеної продукції або активів є прерогативою чоловіків	– залучення жінок до діяльності поза господарством для отримання доходу; – формування жіночих груп	– просування серед жінок діяльності, що створює дохід; – сприяння економічному уповноваженню жінок

Джерело: узагальнено Куцмус Н.М. на основі ФАО в действии 2010–2011 гг. Женщины – ключ к продовольственной безопасности / ФАО : Рим [Електронний ресурс]. – Доступний з : www.fao.org/es/esa. – 2011. – С.4.; Anríquez G. A Back of the Envelope Estimation of the Effect of Soaring Food Prices on World Hunger / ESA Working Paper No. 08-04, 2008. – P. 12.; "Looking for New Directions". Gender Mainstreaming and Women's Empowerment Workshop / Rome, 2007. – 37 p.

Інакше кажучи, інструменти мікрокредитування здатні позитивно впливати не лише на галузь сільськогосподарського виробництва, а й на добробут самої жінки та членів її родини²²¹, сприяти економічному зростанню економіки громади та регіону (рис. 6.11). Правомірність зазначеного підтверджується, зокрема, і діяльністю міжнародних організацій та проектів, спрямованих на зростання сільського економічного простору в країнах, що розвиваються, дії яких, як правило, спрямовуються на просування фінансових методів розширення економічних можливостей жінок, активізацію сектора фінансових послуг.

Підсумовуючи зазначене, важливо підкреслити, що сформовані закономірності гендерного поділу праці у сільськогосподарському виробництві в країнах, що розвиваються, значною мірою пов'язані з трактуванням ролі жінок у сільських громадах, особливостей виконуваних ними функцій на платній та, особливо, безоплатній основі. За таких умов С.Разаві та К.Міллер²²² пропонують таке пояснення змісту трьох класичних соціально-економічних ролей з позиції сільських жінок: *виробнича* – передбачає виробництво сільськогосподарської продукції для домашнього споживання та потреб ринку, що приносить дохід у грошовій та негрошовій формах; *репродуктивна* – пов'язана з народженням та доглядом і вихованням дітей, що з економічної точки зору гарантує створення потенціалу для розвитку робочої сили; *управління громадою* – обумовлюється діяльністю жінок у сфері забезпечення громади необхідними ресурсами та новими членами. З огляду на це, очевидним є те, що применшення ролі жінок у розвитку сільської громади, акцентування на їхній значимості переважно у сільськогосподарському виробництві сприятиме не досягненню прогресивного сільського зростання, а подальшому відставанню сільської місцевості за рівнем розвитку від урбанізованих територій.

²²¹ Priorities and Strategies in Rural Poverty Reduction [Ed. by D. Alarcon] – Inter-American Development Bank, Washington, 2004. – 316 p.

²²² Razavi S. Conceptual Framework for Gender Analysis within the Development Context /S. Razavi, C. Miller// – New York: UNDP Gender in Development Programme. – 1997. – P. 14.

Таблиця 6.9

Стратегічні напрями дій та гендерні пріоритети розширення прав і економічних можливостей сільських жінок у країнах, що розвиваються

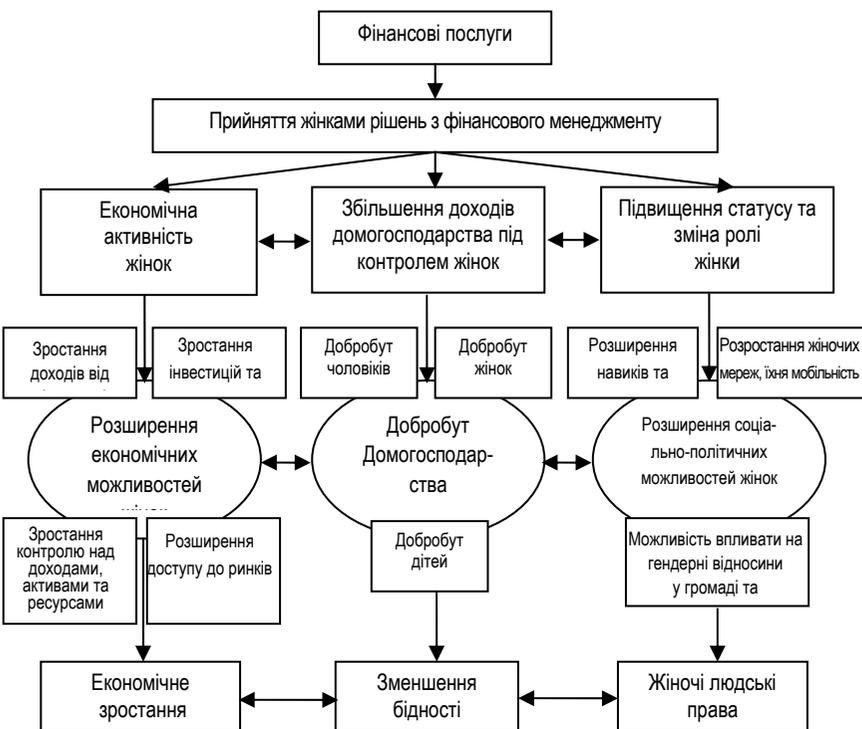

Рис. 6.11. Спіралі взаємозалежності сільського сектора фінансових послуг та економічних можливостей жінок

Джерело: Mayoux L. Gender and rural microfinance: Reaching and empowering women / L. Mayoux L., M Hartl. // IFAD, 2009. – 79 p.

Важливо зауважити, що виконання жінками зазначених соціально-економічних ролей в контексті проблеми розвитку економіки сільських територій країн, що розвиваються (особливо в умовах збереження її агроцентричної моделі), передбачає значно ширший перелік функцій та напрямів дій, розширення існуючих прав і можливостей. Узагальнення результатів досліджень зарубіжних вчених²²³, зокрема, проведених за підтримки Світового банку, дозволяють виділити такі стратегічні напрями діяльності та гендерні пріоритети, що засвідчують необхідність перегляду значимості жінок у функціонуванні аграрного сектора економіки, зокрема, їхнього економічного уповноваження (табл. 6.9).

²²³"Looking for New Directions". Gender Mainstreaming and Women's Empowerment Workshop / Rome, 2007. – 37 p.

Стратегічні напрями розширення уповноваженості жінок	Гендерні пріоритети
Удосконалення сільськогосподарських технологій та підвищення ефективності виробничого сервісу	<ul style="list-style-type: none"> – Впровадження інновацій; – Працевлаштувальні технології; – Тренінги та навчання; – Ветеринарний сервіс
Розширення напрямів фінансового обслуговування	<ul style="list-style-type: none"> – Соціальні перетворення, посилення впливу інститутів мікрофінансування; – Доступ до кредитних ресурсів для бідних жінок; – Забезпечення рівного доступу жінок та чоловіків до повного переліку фінансових інструментів
Забезпечення прозорості та конкурентності ринків ресурсів та продукції сільського господарства	<ul style="list-style-type: none"> – Фокусування на специфічних видах продукції (наприклад, вироби з дерева небудівельного призначення); – Посилення ролі жінок у ланцюгах створення доданої вартості
Розширення можливостей для несільськогосподарської зайнятості та розвитку підприємництва в сільській місцевості	<ul style="list-style-type: none"> – Розвиток малого та середнього підприємництва; – Навчання та професійні тренінги для молодих жінок
Природні ресурси, захист доступу до води та земельних ресурсів, удосконалення менеджменту природних ресурсів	<ul style="list-style-type: none"> – Політичний діалог у забезпеченні рівного доступу до земельних ресурсів; – Просування та підтримка жіночих організацій (у сфері використання води, лісових та інших ресурсів); – Збереження досвіду та ролі жінок у захисті біорізноманіття
Локальна та національна сільська політика та процес формування програм розвитку сільської економіки	<ul style="list-style-type: none"> – Залучення жінок до політичного процесу та прийняття рішень; – Обмеження чоловічих упереджень щодо розробки та реалізації політики сільського розвитку; – Фокусування на проблемах розвитку громади

Джерело: адаптовано Куцмус Н.М. на основі "Looking for New Directions". Gender Mainstreaming and Women's Empowerment Workshop / Rome, 2007. – P. 24–25.

Акцентування уваги на проблемах економічних можливостей сільських жінок, відчутний вплив на вирішення гендерних проблем сільської місцевості країн, що розвиваються, відбувається завдяки сформованому гіперінституційному середовищу – сукупності міжнародних організацій, діяльність яких підтримується Організацією Об'єднаних Націй.

Однією з них виступає Міжнародний фонд розвитку сільського господарства (IFAD), що є спеціалізованою агенцією ООН, яка була створена у 1977 р. як міжнародна фінансова інституція, що функціонує на проектній основі²²⁴. Це означає, що реалізація місії фонду – сприяння людям у подоланні бідності – відбувається завдяки фінансовій та технічній підтримці проектів, спрямованих на розвиток економіки сільської місцевості країн, що розвиваються. Фокусування фонду на сільських територіях країн, що розвиваються, пов'язане з тим, що на них проживає близько 75% найбільшого населення світу, життєдіяльність якого залежить виключно від сільського господарства.

Ключовою ціллю діяльності фонду на період 2011–2015 рр. визначено сприяння бідним людям у забезпеченні їхньої продовольчої безпеки, підвищенні доходів та посиленні стійкості до умов соціально-економічного середовища. Частиною стратегії діяльності IFAD у коротко- та довгостроковій перспективі правомірно визначити просування рівності чоловіків і жінок у процесі розвитку завдяки посиленню гендерних аспектів у проектах сільського розвитку в країнах Центральної Америки, Панамі, Мексиці тощо. Загальним принципом гендерного підходу в проектах IFAD є гарантування, що сільські жінки та чоловіки беруть участь у проектах сільського розвитку та використовують їхні результати на рівних умовах через створення гендерно чутливого середовища та застосування відповідних інструментів та процедур. Реалізація цього принципу на практиці базується на специфічних об'єктах та елементах стратегії діяльності IFAD, пов'язаної з імплементацією гендерного підходу (рис. 6.12).

Важливими умовами реалізації елементів стратегії діяльності IFAD у гендерній площині є, *по-перше*, суворий відбір кадрів щодо ставлення до проблем гендерної рівності; *по-друге*, включення спеціалістів із гендерних питань до структури управління проектами; *по-третьє*, аналіз гендерних індикаторів ефективності проектів; *по-четверте*, формування робочих звітів щодо реалізації проектів із обов'язковим виокремленням гендерних аспектів, *по-п'яте*, формування та чітке дотримання оперативних бюджетів.

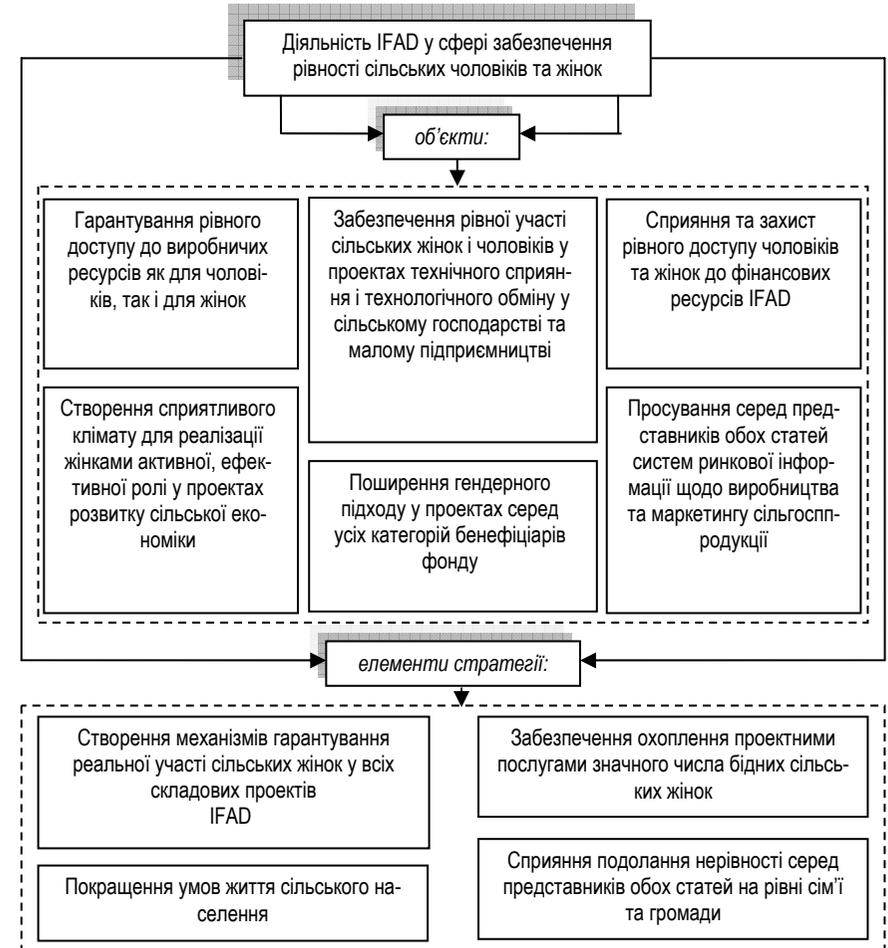

Рис. 6.12. Елементи стратегії та об'єкти діяльності IFAD з імплементації гендерного підходу у розвиток сільської місцевості країн, що розвиваються

Джерело: власні дослідження Куцмус Н.М.

Незважаючи на той факт, що фінансування фонду на 2010–2012 рр. не передбачає виділення коштів на вирішення гендерних проблем в окремий сектор діяльності (рис. 6.13), кожен з уже існуючих секторів певною мірою сприяє їхньому розв'язанню, оскільки спрямований на подолання сільської бідності, головними носіями якої, як уже зазначалося, традиційно виступають жінки.

²²⁴ Agreement Establishing the International Fund for Agricultural Development / Rome, 1976. – 28 p.

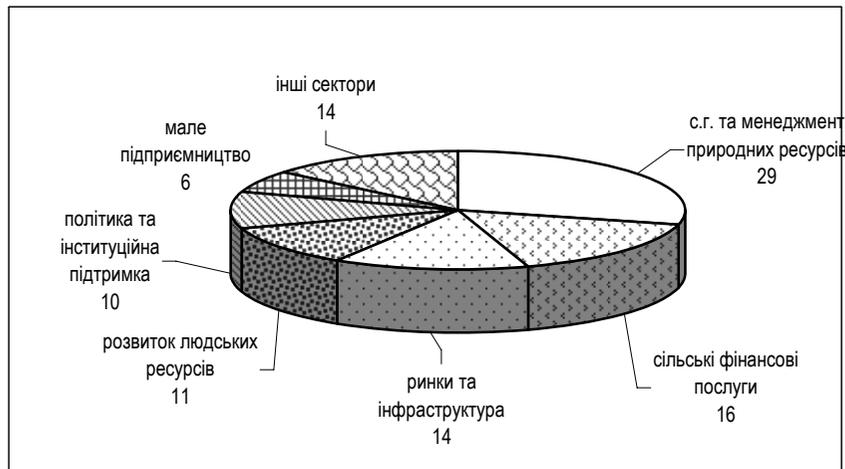

Рис. 6.13. Фінансове портфоліо IFAD за секторами діяльності у 2011 р., %

Джерело: побудовано за даними Annual report 2011 IFAD [Електронний ресурс] Rome, 2012. – Р. 63. – Доступний з : <http://www.ifad.org/pub/ar/2011/e/index.htm>.

Узагальнення аналітичних даних щодо використаних фінансових ресурсів фонду (табл. 6.10) та результатів реалізації програм і проектів дає підстави стверджувати про регіональну диференціацію не лише обсягів підтримки, аспособів її використання. Так, у країнах Східної та Південної Африки ключова увага була зосереджена на будівництві інфраструктури та розвитку ринків сільськогосподарської продукції, навчанням щодо ведення сільського господарства та особливостей управління громадою.

Таблиця 6.10

Регіональний розподіл фінансових ресурсів IFAD на реалізацію проектів і програм по боротьбі з сільською бідністю у 2010–2012 рр.

Регіон	Кількість програм та проектів, од.	Сума інвестицій IFAD, млн дол. США
Західна та Центральна Африка	54	826,0
Східна та Південна Африка	52	1145,6
Азія	61	1449,5
Латинська Америка та Кариби	31	461,7
Близький Схід, Південна Африка та Європа	42	698,3
Всього	240	4581,2

Джерело: побудовано за даними Annual report 2011 IFAD [Електронний ресурс] Rome, 2012. – Р. 59. – Доступний з : <http://www.ifad.org/pub/ar/2011/e/index.htm>.

Поряд з цим понад 20 тис. чоловіків та жінок брали участь у тренінгах по розвитку сільського підприємництва. Країни азіатського регіону стали користувачами програм із удосконалення менеджменту природних ресурсів, розвитку сільського фінансового сервісу.

Головними пріоритетами функціонування фонду в країнах Латинської Америки та на Карибах стали проекти з розвитку ринків і сільської підприємницької діяльності. Традиційною для цього регіону стала акцентція на гендерних складових імplementованих програм: серед користувачів ресурсів IFAD в Болівії жінки становили близько 36 %, на Гаїті – 60%. У країнах Близького Сходу та Північної Африки, Європи поширювався досвід використання технологій використання води та утримання тварин, удосконалення менеджменту природних ресурсів, формування організацій з локального розвитку, членами яких за період 2010–2012 рр. стали 6,5 тис. осіб, з яких 43% – жінки²²⁵.

Таким чином, діяльність Міжнародного фонду розвитку сільського господарства, зважаючи на назву, має виражений сільськогосподарський характер, спрямований не лише на розвиток галузі, а й поширюється на подолання цілої низки проблем сільської місцевості. Головною з таких проблем у країнах, що розвиваються, є сільська бідність, що породжується дисбалансом можливостей чоловіків і жінок у реалізації власного економічного потенціалу через сформовані суспільні стереотипи, що обмежені гедонізмом способу життя, особливо серед жінок. А отже, задекларована місія фонду щодо подолання бідності і надалі задля своєї реалізації потребуватиме не лише економічно орієнтованих напрямів діяльності, а й соціально значимих.

Вагомим учасником процесу ініціювання та просування ідей гендерної рівності в сільськогосподарському та сільському розвитку у світі, особливо в країнах, що розвиваються, є Сільськогосподарська та продовольча організація Об'єднаних націй (ФАО). Реалізація місії цієї організації – створення світу, вільного від голоду і недоїдання, в якому виробництво продовольства та сільське господарство роблять вклад у підвищення рівня життя всіх, особливо малозабезпечених верств населення, в умовах, що забезпечують стабільний економічний, соціальний та екологічний добробут²²⁶, – передбачає поряд із реалізацією інших стратегічних цілей забезпечення гендерної рівності в плані доступу до ресурсів, товарів, послуг і процесу прийняття рішень

²²⁵ Annual report 2011 IFAD / Rome, 2012 [Електронний ресурс] . – Доступний з : <http://www.ifad.org/pub/ar/2011/e/index.htm>.

²²⁶ Стратегическая рамочная программа на 2010–2019 годы / С2009/3 // Рим, 2009. – 39 с.

у сільських регіонах. Досягнення цієї мети покликане нівелювати існуючі недоліки в умовах щодо орієнтації політики, потенціалу, інституційного забезпечення сільського розвитку на розв'язання гендерних і соціальних проблем, а також сприяти імплементації гендерного підходу у виконання всіх інших стратегічних цілей. Прагнення щодо практичної реалізації зазначеної цілі обумовлює необхідність виконання ФАО протягом періоду 2008–2013 рр.²²⁷ таких завдань:

– *по-перше*, надання підтримки висуванню гендерних питань на перший план у процесах сільськогосподарського та сільського розвитку в рамках ініціативи "Єдність дій", виявлення потреб, вихідних позицій для технічної підтримки, а також вплив на формування загальних підходів до гендерних питань в системі ООН;

– *по-друге*, сприяння урядам окремих країн в інтеграції гендерного підходу у політику та програми розвитку завдяки аналізу нерівності у сфері доступу людей до ресурсів, а також питаннях, що загрожують гендерній справедливості та можливостям отримання необхідних засобів існування в сільській місцевості;

– *по-третьє*, розширення підтримки для підготовки персоналу з гендерних питань, а також збір, аналіз та поширення інформації і статистичних даних, розмежованих за статевою ознакою, в процесі формування політики гендерної рівності, виділення спеціальних бюджетних коштів для досягнення встановлених цілей у гендерній площині.

Необхідно відзначити, що викладені концептуальні положення, що характеризують діяльність ФАО, на практиці активно доповнюються цілою низкою польових програм і проєктів, покликаних вирішувати нагальні проблеми продовольчого забезпечення та боротьби із голодом. Особливо активною така діяльність є в країнах, що розвиваються, де зосереджено близько 75% усіх голодуючих у світі. На їхню реалізацію зараз використовують бюджет у розмірі близько 1,5 млрд дол. США. Локальними ініціативами, що відбуваються в рамках понад 2000 програм і проєктів, охоплені заходи від контролю хвороб тварин і рослин у різних регіонах і країнах світу до ремонту зерносховищ і рекомендацій в галузі окремих напрямів політики країн²²⁸.

²²⁷ За матеріалами офіційного сайту ФАО [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.fao.org/gender/gender-home/gender-programme/ru/>

²²⁸ ФАО в действии 2010–2011 гг. Женщины – ключ к продовольственной безопасности / ФАО: Рим, 2011. – С.8.

Незважаючи на доволі антитетичний характер гендерних і сільськогосподарських завдань, що вирішуються ФАО, їхній перетин у діяльності цієї організації пояснюється доведеним недовикористанням потенціалу жінок у сільському господарстві. Свідченням цього, зокрема, виступає нижча на 20–30%, порівняно з чоловіками, продуктивність праці жінок-фермерів, що в першу чергу обумовлюється їхніми обмеженими можливостями у доступі до сільськогосподарських виробничих ресурсів, освіти, технологій та знань²²⁹. Вирішення цієї проблеми, як зазначалося, спроможне забезпечити відчутний вплив не лише на рівень продовольчого забезпечення, а й на добробут суспільства в економічному та духовному розумінні.

Отже, сформована історично та існуюча в більшості країн, що розвиваються, дискримінація жінок, у сфері сільськогосподарського виробництва та розвитку села пов'язується з обмеженістю їхніх прав на землеволодіння та оренду, прийняття ключових рішень, економічних можливостей, низькою уповноваженістю щодо участі в процесах управління громадою та домогосподарствами, недостатньою замученістю до освітніх та інформаційних технологій. Малосприятливим для розв'язання виявлених гендерних проблем в аграрному секторі економік країн, що розвиваються, слід вважати сформоване інституційне середовище на макро-, мезо- та нанорівнях, в якому не лише не відбувається належного врахування гендерних питань у політиці та стратегіях продовольчої безпеки, сільськогосподарського виробництва та розвитку сільської місцевості, а й не ведеться аналіз глибини існуючих проблем щодо співіснування представників обох соціальних статей в сільських умовах. В свою чергу в гіперінституційному середовищі, структуру якого формують такі інституції, як Сільськогосподарська та продовольча організація Об'єднаних націй та Міжнародний фонд розвитку сільського господарства, просувається необхідність подолання гендерного розриву в аграрному секторі світової економіки завдяки продуманій сільськогосподарській політиці, яка враховує гендерні відмінності щодо законодавчого гарантування рівності чоловіків і жінок, інвестування розвитку їхнього людського капіталу, забезпечення доступу жінок до суспільних послуг і технологій. Інакше кажучи, гендер в цьому середовищі позиціонується як соціальна конструкція, недосконалість якої в умовах аграрного сектора економік країн, що розвиваються, підлягає нагальній та кардинальній перебудові завдяки переосмисленню та визнанню вагомості ролі жінок, розширенню їхньої суспільної та економічної уповноваженості.

²²⁹ Там же. – С.4.

6.4. Прикладні аспекти соціоекономічного вибору сільських жінок

Як зазначалося у попередніх параграфах, гендерна рівність передбачає однаковий статус для чоловіків і жінок. Це означає, що чоловіки і жінки мають однакові умови для реалізації своїх людських прав, однаковий потенціал для свого внеску в національний, політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток і рівні права на те, щоб користатися результатами цього розвитку. У цьому контексті актуалізується проблема залучення більш вагомого життєвого потенціалу жінок в економічні процеси. При цьому відкритим залишається питання створення можливостей поєднання призначення жінки народжувати дітей з виконанням нею функцій в економічному середовищі.

З огляду на сучасну демографічну кризу на селі, що спостерігається майже в усіх країнах пострадянського простору, потрібно вибудовувати соціоекономічну політику таким чином, щоб жінка мала можливість робити свідомий вибір, який не обтяжений жорсткими умовами, що обмежують її права. Дослідження російських вчених дають певний зріз гендерних аспектів сільського розвитку в сучасних умовах.

В Росії прийнята Концепція демографічної політики на період до 2025 р., яка містить комплекс заходів, спрямованих на матеріальне стимулювання народжуваності. Запропоновані заходи дали позитивні результати у вигляді зростання народжуваності, у тому числі другої і третьої дитини, проте поставили низку інших проблем, однією з яких є скорочення жіночої зайнятості.

Для поглибленого вивчення репродуктивних намірів сільських жінок і їхніх уподобань у сфері зайнятості в сільській місцевості Саратовської області (Російська Федерація) було проведено пілотне соціологічне дослідження, результати якого підтвердили високу взаємну залежність сімейних і трудових орієнтирів і вподобань сільських жінок. Отримані результати дозволили дослідити основні системоутворюючі показники життєдіяльності домогосподарств, виявити відношення сільських жінок до професійної зайнятості поза домом, а також проаналізувати заходи матеріального стимулювання народжуваності і соціальної підтримки, що дозволяє враховувати сформовані тенденції при розробці напрямів державної соціальної політики.

В 10 районах Саратовської області було проведено анкетне опитування сільських жінок у віці 18–45 років, які мають дітей. Враховуючи особливості проведеного дослідження, в якому бездітні сім'ї відсутні, а трьохдітні явля-

ють особливий інтерес, у подальшому використовувалася класифікація, що відрізняється від традиційної. Серед об'єктів дослідження були виділені групи малодітних домогосподарств (з 1–2 дітьми) як домінуюча модель сім'ї, середньодітні домогосподарства (з 3 дітьми) які пріоритетні орієнтири сучасної демографічної політики і група багатодітних домогосподарств (з 4–8 дітьми), заходи державної підтримки яких передбачається розширити. Прагнення уряду РФ до підвищення частки сімей з трьома дітьми, що в суб'єктивних оцінках громадян часто розглядаються як "багатодітні", стимулює дослідження соціально-економічного стану таких сімей, а також проблем зайнятості працездатних членів цих домогосподарств як головних чинників забезпечення економічного добробуту сімей, їхніх потреб, переваг і намірів у сфері зайнятості.

У структурі вибіркової сукупності представлено 169 жінок з 1–2 дітьми (малодітні) – 59,7%; 46 жінок з 3 дітьми (середньодітні) – 16,3 і 68 жінок з 4–8 дітьми (багатодітні) – 24,0 %. Модель малодітної сім'ї стійко домінує вже протягом багатьох років як в розвинених країнах, так і в Росії. Опитування сільських сімей показали, що мрії про сім'ю з двома дітьми як ідеальну модель поділяють багато жінок. Значно менше тих, хто вважає, що в сільській сім'ї має бути не менше трьох дітей.

Аналіз трудових уподобань опитаних сільських жінок передбачає дослідження, перш за все статусу зайнятості. У середньому по цільовій виборці 46,6 % опитаних жінок працювали поза домом, на підприємстві, в установі, в організації. Ще 28,3% займалися домашнім господарством і вихованням дітей, 22,6% опитаних сільських жінок віднесли себе, за суб'єктивною оцінкою, до безробітних. Крім цього 1,4 % опитаних сільських жінок займалися підприємницькою діяльністю, а ще 1,1% – вчилися. Важливим фактором, детермінуючим характер зайнятості сільських жінок, є не стільки факт наявності у них дітей, скільки їх кількість. Так, найвищий рівень зайнятості поза домом у малодітних жінок – 62,1%, серед середньодітних жінок 34,8 % були зайняті поза домом, а серед багатодітних – тільки 16,2% (у 2,9 раза менше, ніж у середньому по цільовій виборці). При цьому серед багатодітних жінок найвища частка домогосподарок – 50,0%, у середньодітній групі – 28,3, а серед малодітних жінок домогосподарок в 1,5 раза менше, ніж у середньому по виборці (рис. 6.14).

Відмінності у статусі зайнятості жінок, які мають дітей, об'єктивно обумовлені цілим комплексом чинників, включаючи рівень освіти, наявність шлюбного партнера, сімейний статус, становище чоловіка (партнера) на

ринку праці, місце його роботи, кількість дітей у сім'ї. Крім цього, великий вплив на формування статусу зайнятості сільських жінок мають характеристики локального ринку праці, його кон'юнктура (співвідношення попиту і пропозиції), структура робочих місць. Не менш важливим регулятором поведінки в сфері зайнятості є суб'єктивні уподобання сільських жінок.

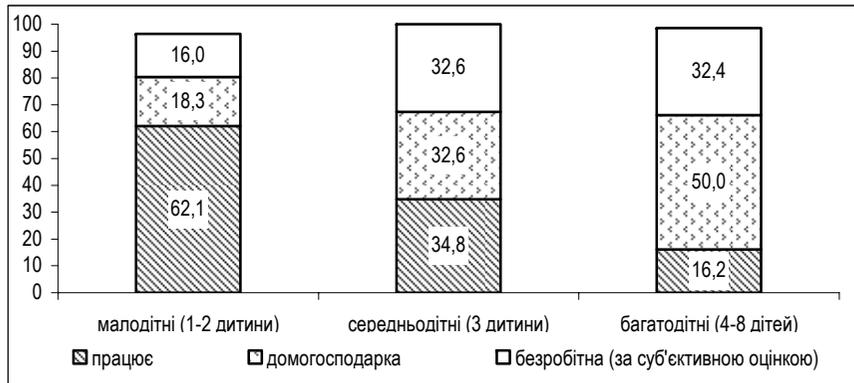

Рис. 6.14. Статус зайнятості сільських жінок залежно від кількості дітей у сім'ї, %

Джерело: за результатами опитування.

Залежність між рівнем освіти жінки і кількістю дітей у родині трактується в літературі неоднозначно. Більшість дослідників вважають, що разом із зростанням рівня освіти матері знижується число дітонароджень. Результати нашого обстеження підтверджують цю тезу. Серед малодітних жінок максимальна частка з вищою та незакінченою вищою освітою – 30,2% при середньому значенні по виборці 18,7%, серед середньодітних жінок з вищою освітою тільки 4,3%, серед багатодітних жінок осіб, які мають вищу освіту, немає (рис. 6.15).

Водночас серед малодітних жінок значно менше осіб, які мають низький рівень освіти, тільки 5,9% володіють загальною середньою освітою і нижче (при середньому значенні по виборці 12,7%), серед середньодітних – 13,0, а серед багатодітних майже третина жінок (29,4%) з дуже низьким рівнем освіти. Рівень освіти сільських жінок значною мірою визначає їхні суб'єктивні уподобання у сфері зайнятості.

Наявність шлюбного партнера у жінки і статус оформленого шлюбного союзу детермінують різні моделі зайнятості сільських жінок. Жінки в офіційному шлюбі являють собою найбільш типову соціальну групу, яка відзначається стандартною і досить передбачуваною поведінкою, думкою, спосо-

бом мислення. Жінки у цивільному шлюбі при зовнішньому спокої щодо відсутності реєстрації шлюбу відчувають незадоволеність таким становищем, яке ретельно і свідомо приховується. При уявній зовнішній схожості груп незаміжніх і розлучених жінок у вигляді відсутності шлюбного партнера на момент обстеження, між ними є серйозні відмінності. Вони пов'язані в першу чергу з наявністю досвіду сімейного життя у розлучених жінок і його відсутністю у незаміжніх. Наслідком цього є деформація системи життєвих цінностей у розлучених жінок, які прагнуть забезпечити своїй дитині якомога більш високий рівень життя, орієнтуючись при цьому на власні сили. В цих умовах часто підвищується цінність вдалої кар'єри і знижується рівень особистих прагнень, іноді відбувається мінімізація таких цінностей, як матеріальний достаток, наявність власного житла, як правило, через неможливість вирішення житлової проблеми самотужки. Незаміжні жінки взагалі характеризуються мінімальними середніми значеннями майже всіх цінностей, що, можливо, є наслідком процесу трансформації або формування нової системи життєвих цінностей (серед незаміжніх жінок близько 69,8% жінок молодше 24 років).

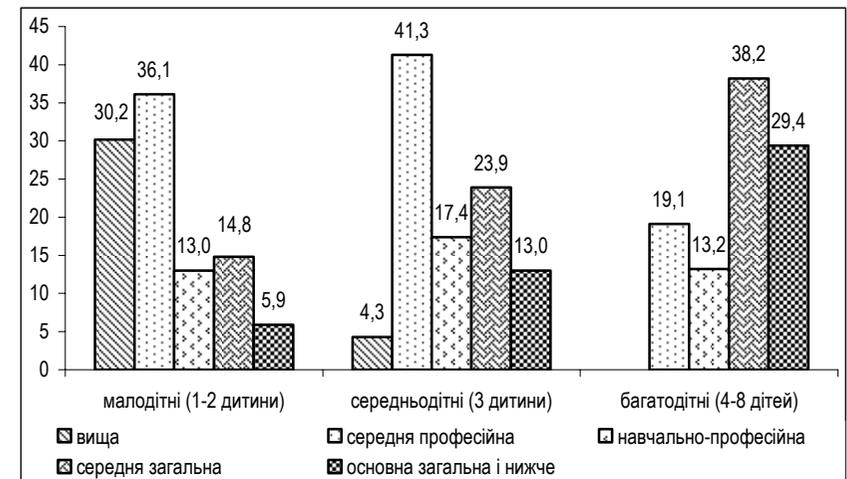

Рис. 6.15. Рівень освіти сільських жінок у залежності від кількості дітей в сім'ї, %

Джерело: за результатами опитування.

За результатами аналізу найбільша частка незаміжніх жінок серед багатодітних – 16,2% при середній 10,6%. Цей факт підтверджує поширення в суспільстві стереотипу асоціальної багатодітної сім'ї, з ознаками без дог-

лядності та безпритульності дітей. Серед малодітних жінок частка тих, хто ніколи не перебував у шлюбі становить 10,1%, а серед середньодітних – тільки 4,3% (рис. 6.16).

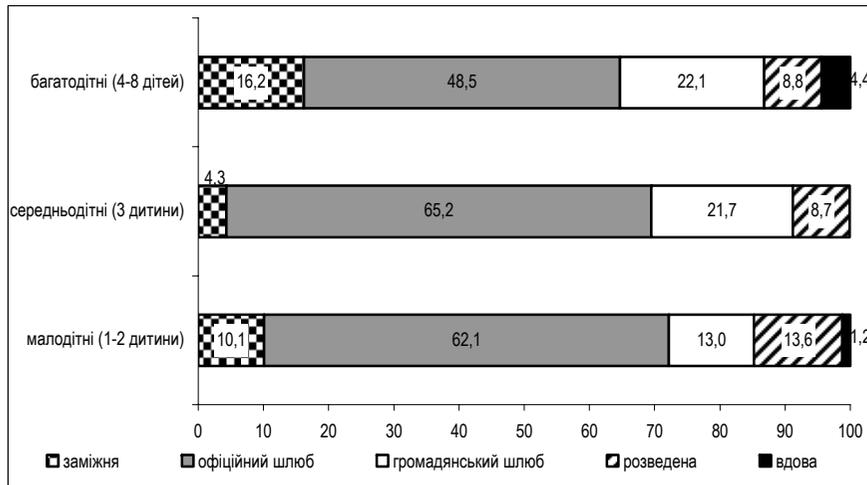

Рис. 6.16. Характеристика типів сімей за наявністю шлюбного партнера, статусу шлюбу, кількості дітей у сім'ї, %

Джерело: за результатами опитування.

Частка жінок, які перебували у громадянському шлюбі, вище серед середньо- і багатодітних жінок (21,7% і 22,1% відповідно при середній 16,6%), що можна пояснити, зростанням ймовірності повторності шлюбного союзу. У середньому 76,0% опитаних сільських жінок мають шлюбного партнера (як офіційно зареєстрованого, так і "цивільного"). Для цих жінок істотним чинником, що визначає їхній статус зайнятості, є статус зайнятості та місце роботи чоловіка. Так, 59,2% чоловіків опитаних сільських жінок працюють у своєму селі, 26,1 – орієнтовані на трудову міграцію (13,0 працюють в селах, сусідніх з місцем проживання сім'ї, 10,4 – вахтовим методом в м. Москва, регіонах Росії, які відчувають дефіцит кадрів, 2,4 – в обласному центрі), 25,0 – офіційно не працюють і зайняті у власному підсобному господарстві, підробляють на тимчасових роботах і 1,9% – зареєстровані в органах служби зайнятості як безробітні.

Результати аналізу статусу зайнятості чоловіків опитаних жінок і місця їхньої роботи залежно від кількості дітей дозволяють зробити такі висновки. По-перше, зі зростанням числа дітей у домогосподарстві знижується частка чоловіків, зайнятих у місцях проживання домогосподарства: з 65,0 %, серед

чоловіків малодітних жінок (із 1–2 дітьми) до 45,8% серед чоловіків багатодітних жінок (рис. 6.17).

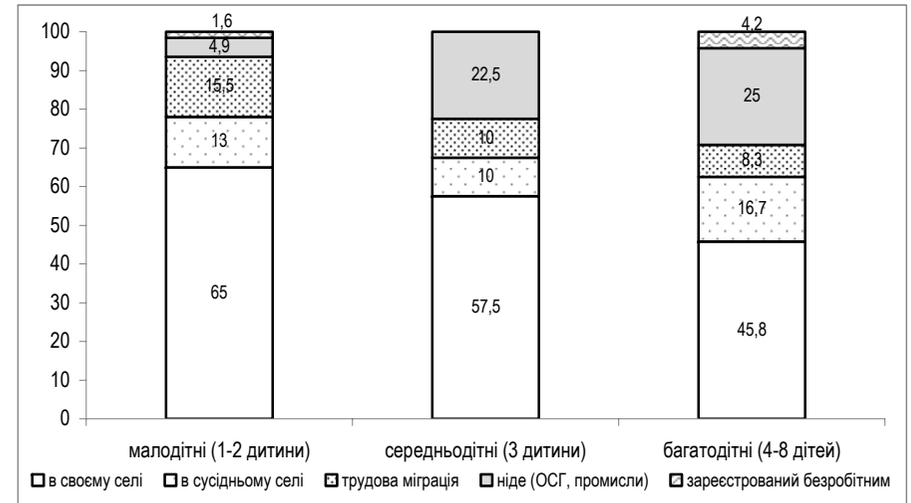

Рис. 6.17. Залежність статусу зайнятості чоловіка від кількості дітей у сім'ї, %

Джерело: за результатами опитування.

Причина цього явища полягає в обмеженому розвитку сільського ринку праці, неможливості за рахунок заробітної плати забезпечити виживання і розвиток багатодітних сімей.

По-друге, орієнтація на трудову міграцію серед чоловіків опитаних жінок змінюється із збільшенням числа дітей у домогосподарстві. Так, для чоловіків із малодітних сімей характерна максимальна частка орієнтованих на трудову міграцію (28,5% при середній по виборці 26,1%), для середньодітних – тільки 20,0%, а для багатодітних частка чоловіків, які працюють вахтовим методом, знову збільшується до 25,0%. При цьому частка чоловіків, орієнтованих на зайнятість у сусідніх із місцем проживання селах, збільшується зі зростанням числа дітей: серед чоловіків із малодітних сімей зайняті в селах, сусідніх з місцем проживання, 13,0%, серед середньодітних – тільки 10,0, серед багатодітних чоловіків – 16,7 (при середній по виборці 13,3%). З іншого боку, відзначено зниження зайнятості вахтовим методом через зростання числа дітей у сім'ї. Так, серед чоловіків із малодітних домогосподарств зайняті вахтовим методом 12,2% (при середній по виборці 10,4%), серед середньодітних – 7,5, а серед чоловіків з багатодітних домогосподарств – 8,3%. Орієнтація чоловіків на зайнятість в обласному

центрі (м. Саратові) знижується разом зі зростанням числа дітей у сім'ї, становлячи 3,3% серед чоловіків із малодітних домогосподарств і 2,5% серед чоловіків із середньодітних домогосподарств. Серед чоловіків багатодітних жінок не було виявлено тих, хто орієнтований на зайнятість в обласному центрі.

Таким чином, трудова міграція для сучасних сільських домогосподарств є важливою стратегією забезпечення економічного добробуту домогосподарства. Однак орієнтація на трудову міграцію знаходиться під впливом різних факторів, у тому числі кількості у сім'ї дітей. Так, для малодітних домогосподарств властива орієнтація на зайнятість чоловіків вахтовим методом, а для чоловіків із багатодітних домогосподарств – на зайнятість у сусідніх із місцем проживання селах. Відсутність офіційно зареєстрованої зайнятості з орієнтацією на працю у власному господарстві, промисли (в основному рибну ловлю і полювання) та випадкові заробітки (калим) являє собою важливу стратегію адаптації сільських сімей до сучасних умов. Характер її поширення у сільському співтоваристві визначається серед інших факторів кількістю дітей у домогосподарстві. Так, якщо серед малодітних домогосподарств тільки 4,9% чоловіків зайняті роботою у власному господарстві як основної зайнятості (при середній по вибірці 12,8), то серед середньодітних домогосподарств – цей показник становить 22,5, а серед багатодітних домогосподарств – 25,0% чоловіків (рис. 6.17). Таким чином, робота у власному господарстві є не тільки найкращою формою адаптації до сучасних умов життя, але і важливим чинником виживання багатодітної сім'ї в сільській місцевості. Важливо відзначити, що отримані результати відображають переважну орієнтацію сучасних багатодітних домогосподарств на активну позицію забезпечення економічного добробуту власними силами.

Уподобання професійної зайнятості працюючих поза домом жінок значною мірою реалізовані у малодітних матерів. Так, 70,5% жінок цієї групи прагнуть працювати поза домом. Серед зайнятих жінок з трьома дітьми частка бажаючих працювати поза домом нижче (62,5%), при цьому вища частка жінок, хто хоче займатися особистим підсобним господарством і вихованням дітей (25,0% при середньому значенні по вибірці 22,5%) (рис. 6.18). Понад все незадоволені своїм статусом зайнятості багатодітні працюючі жінки – тільки 54,5% з них вважають за краще бути зайнятими поза домом, водночас як 36,4% працюючих багатодітних жінок хотіли б займатися домашнім господарством і вихованням дітей.

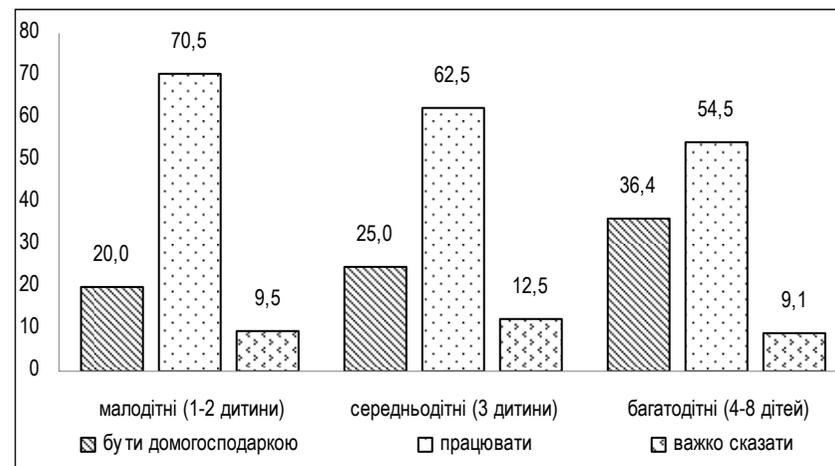

Рис. 6.18. Уподобання щодо зайнятості працюючих жінок залежно від кількості дітей у сім'ї, %

Джерело: за результатами опитування.

Отримані в ході анкетних опитувань дані свідчать про вимушений характер зайнятості більш ніж однієї третини працюючих багатодітних сільських жінок. Ступінь співпадіння поточного статусу зайнятості з уподобаннями серед опитаних сільських жінок, зайнятих домашнім господарством і вихованням дітей, знижується зі зменшення кількості дітей (рис. 6.19).

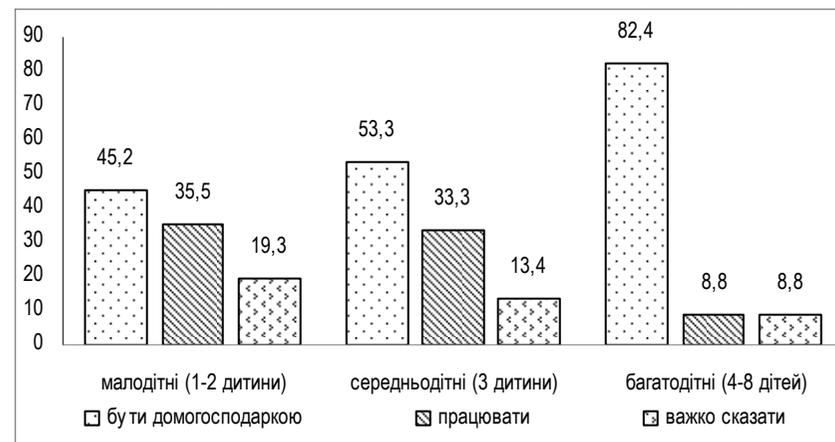

Рис. 6.19. Уподобання щодо зайнятості жінок, які зайняті домашнім господарством і вихованням дітей, залежно від кількості дітей у сім'ї, %

Джерело: за результатами опитування.

Так, серед багатодітних жінок-домогосподарок 82,4 % (при середній по вибірці 62,5%) бажають займатися домашнім господарством, серед середньодітних – 53,3%, а серед малодітних – тільки 45,2%. Разом з цим збільшується частка жінок-домогосподарок, не задоволених своїм нинішнім статусом зайнятості. При цьому, 8,8% багатодітних жінок-домогосподарок прагнуть працювати поза домом, серед середньодітних домогосподарок – 33,3%, а серед малодітних – 35,5%.

Певна частка жінок віднесла себе до категорії "безробітні". При зовнішній схожості цієї групи з жінками-домогосподарками (і ті й інші не працюють поза домом, а зайняті домашнім господарством і вихованням дітей), у них є істотні відмінності, що обумовлюють різне сприйняття поточного статусу зайнятості і співвіднесення його з власними трудовими уподобаннями. Жінки, які вказали свій статус на ринку праці як "безробітна", зробили це за суб'єктивною оцінкою свого становища, не будучи офіційно зареєстровані в органах державної служби зайнятості. Ймовірно, в цьому випадку позначається незадоволеність своїм статусом домогосподарки, обумовлена нестачею ресурсів для підтримання бажаного рівня життя сім'ї.

Тільки серед багатодітних жінок, які вважають себе безробітними, більшість орієнтовані на зайнятість у домашньому господарстві (72,7% при середньому значенні по вибірці 59,4%) (рис. 6.20). Серед малодітних жінок цієї групи, частка тих, які віддають перевагу домашньому господарству і вихованню дітей нижче середнього значення по вибірці – 55,6%. Мінімальна частка тих, хто віддає перевагу бути домогосподарками відзначена серед жінок із трьома дітьми (46,7% при середній по вибірці 59,4%), проте серед них і максимальна частка тих, які вагалися з оцінкою власних уподобань зайнятості –40,0% при середній 15,6%. Важливим висновком є те, що 33,3% малодітних жінок, які віднесли себе за суб'єктивною оцінкою до безробітних, 13,3 середньодітних і 22,7% багатодітних жінок прагнуть працювати поза домом (рис. 6.20). Ймовірно, саме ці уподобання пояснюють суб'єктивну оцінку власного статусу зайнятості як "тимчасово безробітної".

Таким чином, зіставлення поточного статусу зайнятості опитаних сільських жінок, кількості дітей, з їхніми уподобаннями в професійній зайнятості дозволило виявити певні резерви робочої сили, що можуть бути залучені в аграрну економіку при додаткових умовах.

Результати досліджень показали, що, з одного боку, частка опитаних сільських жінок, що віддають перевагу займатися домогосподарством і вихованням дітей, збільшується разом зі зростанням числа дітей, що цілком зро-

зуміло. З іншого боку, зайнятість домашнім господарством не завжди відповідає уподобанням сільських жінок, викликаючи почуття незадоволеності власним статусом. Уподобання зайнятості являють собою суб'єктивний компонент індивідуально-психологічної структури особистості, що характеризується можливістю вибору у відповідності до індивідуальних внутрішніх установок, намірів, мотивів. Особливістю реалізації переваг є вибірковість за умови співвіднесення їх з можливими витратами і вигодами. Індивідуальні уподобання є важливими детермінантами поведінки людини.

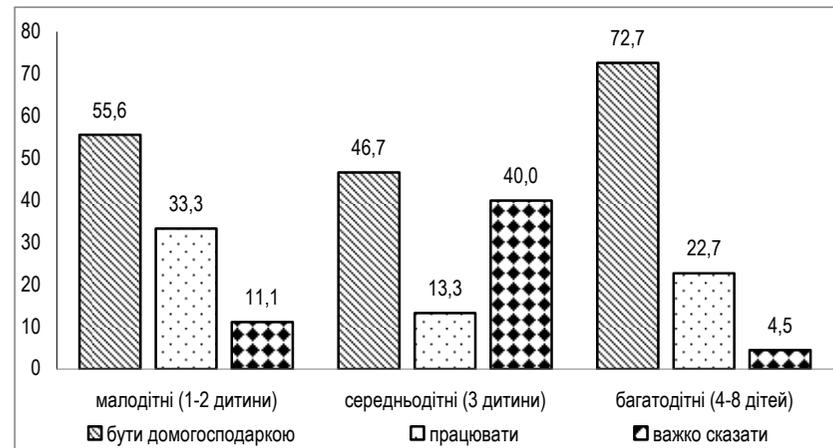

Рис. 6.20. Уподобання щодо зайнятості жінок, які вважаються безробітними, в залежності від кількості дітей у сім'ї

Джерело: за результатами опитування.

Отримані дані дозволяють зробити висновок, що 34,5% непрацюючих малодітних жінок, 23,3% середньодітних і 14,3% багатодітних жінок бажають працювати у сфері оплачуваної професійної зайнятості (табл. 6.11).

Подібну ситуацію необхідно враховувати при розробленні та реалізації заходів щодо поліпшення ситуації у сфері сільської зайнятості. Крім того, близько 19,3% працюючих малодітних жінок, 25,0 середньодітних і 36,4% працюючих багатодітних прагнуть займатися домашнім господарством і вихованням дітей, що свідчить про вимушений характер їхньої зайнятості. Зростаюча частка працюючих сільських жінок, які хотіли б займатися домашнім господарством і вихованням дітей разом зі збільшенням їхнього числа в сім'ї свідчить про наявність певних матеріальних проблем, для вирішення яких заробітної плати чоловіка не вистачає. В системі державної соціальної підтримки сім'ї та дітей вже обговорювалися напрями диверси-

фікації та розширення інструментів підтримки материнства і дитинства. Можливо, у найближчій перспективі ці заходи будуть реалізовані.

Таблиця 6.11

Переважаюча зайнятість сільських жінок в залежності від поточного статусу і кількості дітей у сім'ї

Типологічні групи сімей по кількості дітей	Переважаюча зайнятість жінок	Поточний статус зайнятості	
		Працюючі жінки	Непрацюючі жінки
Малодітні (з 1-2 дітьми)	Бути домогосподаркою	19,3	50,0
	Працювати поза домом	69,7	34,5
	Важко відповісти	11,0	15,5
Середньодітні (з 3 дітьми)	Бути домогосподаркою	25,0	50,0
	Працювати поза домом	62,5	23,3
	Важко відповісти	12,5	26,7
Багатодітні (з 4-8 дітьми)	Бути домогосподаркою	36,4	78,6
	Працювати поза домом	54,5	14,3
	Важко відповісти	9,1	7,1

Джерело: за результатами опитування.

Значно менше уваги приділяється диверсифікації структури зайнятості сільського населення та джерел доходів сім'ї. Разом з тим небажання деяких жінок працювати поза домом у багатьох пов'язано, як показують дослідження, з незадоволеністю існуючою структурою робочих місць у сільській місцевості, що обмежує можливості вибору і не враховує уподобання людей, особливо, осіб, які мають вищу освіту. Низька оплата праці, поганий санітарно-гігієнічний стан робочих місць навряд чи можуть задовольнити молодих жінок, які мають вищу освіту. Сегмент високооплачуваних робочих місць обмежений в основному "чоловічими професіями", а сфера послуг, так само як і інші види неаграрної зайнятості, в сільській місцевості розвинені недостатньо. Разом з тим скорочення сільськогосподарської зайнятості являє собою об'єктивний процес і без розвитку інших секторів аграрної економіки та диверсифікації структури зайнятості неможливий сталий розвиток сільських територій.

Таким чином, статус зайнятості сільських жінок визначається комбінацією факторів, що включають, з одного боку, такі об'єктивні параметри як рівень

освіти, кількість дітей, наявність і статус зайнятості шлюбного партнера, з іншого – ціннісні орієнтації, соціальні установки, суб'єктивні уподобання, що все більше впливають на прийняття сімейних рішень.

Аналіз частки жінок з різною кількістю дітей, що віддають перевагу професійній зайнятості поза домом, дає підставу припускати наявність між ними суттєвої диференціації та різних мотивів. Для непрямой оцінки і подальшого дослідження мотивів зайнятості в опитаних сільських жінок з різною кількістю дітей було поставлене питання "Якби Вашу зарплату додати до заробітку Вашого чоловіка, погодилися б Ви залишити роботу і займатися домашнім господарством і вихованням дітей?". Передбачається, що якщо основним мотивом зайнятості жінки є отримання доходу та участі у формуванні бюджету сім'ї, то вона позитивно відповість на це питання, якщо жінкою керує мотив особистої самореалізації, то відповідь буде негативною.

Результати дослідження показали, що найвища частка жінок, незгодних залишити свою роботу, і займатися домашнім господарством та вихованням дітей, навіть за умови додавання її заробітку до заробітку чоловіка, серед малодітних жінок – 61,2%. Серед середньодітних не бажають залишити свою роботу 37,5%, а серед багатодітних – 55,6% (рис. 6.21).

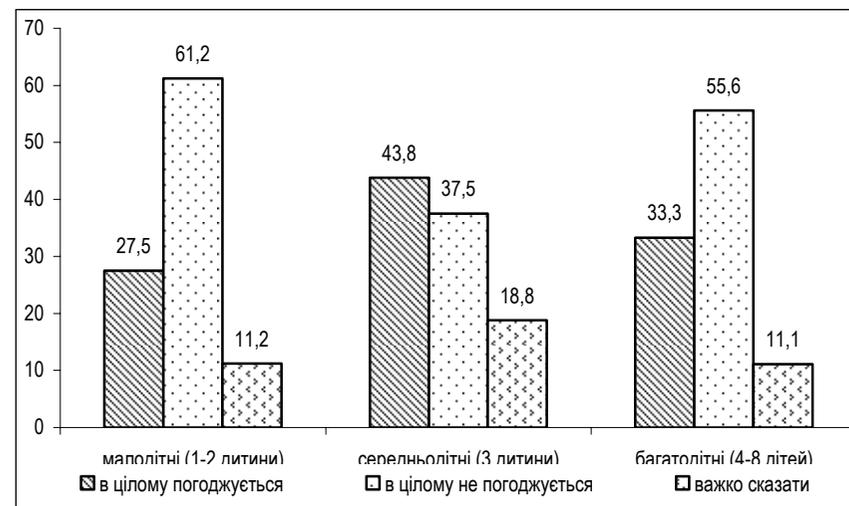

Рис. 6.21. Розподіл працюючих жінок за ступенем готовності займатися домашнім господарством і вихованням дітей за умови збільшення заробітку чоловіка залежно від кількості дітей, %

Джерело: за результатами опитування.

Висока частка незгодних із перспективою бути домогосподаркою серед працюючих малодітних жінок пов'язана, ймовірно, з більш високим рівнем особистісних прагнень і професійно-трудова уподобань. Доказом цьому є аналіз середнього значення цінностей освіти і вдалої кар'єри для типологічних груп жінок з різною кількістю дітей. Середні значення цінностей за групами визначалися з використанням бальних оцінок (від значення 5 балів, що відповідало "дуже важливо" до значення 1 бал, що відповідало суб'єктивній оцінці цінності як "зовсім не важливо"). Так, малодітні жінки характеризуються максимальними середніми значеннями цих цінностей порівняно з іншими групами жінок: за цінністю освіти – 4,28 проти 3,93 у середньодітних жінок і 3,92 у багатодітних і за цінністю вдалої кар'єри – 3,58 проти 3,23 у середньодітних і 3,18 – у багатодітних жінок (табл. 6.12).

Таблиця 6.12

Середні значення цінностей по групах опитаних сільських жінок, згрупованих за кількістю наявних дітей

Типологічна група сільських сімей	Структура цінностей, середнє значення по групі, бали			
	Цінність освіти	Цінність вдалої кар'єри	Цінність матеріального достатку	Цінність сім'ї
Малодітні (з 1–2 дітьми)	4,28	3,58	4,56	4,57
Середньодітні (з 3 дітьми)	3,93	3,23	4,64	4,49
Багатодітні (з 4–8 дітьми)	3,92	3,18	4,65	4,74

Джерело: за результатами опитування.

Висока частка не згодних бути домогосподарками серед працюючих багатодітних жінок пов'язана, швидше за все, з необхідністю забезпечувати певний рівень матеріального добробуту багатодітної сім'ї. Про це свідчать максимальні середні значення цінностей матеріального достатку і сім'ї, характерні для багатодітних жінок – за цінністю матеріального достатку – 4,65 проти 4,64 у групі середньодітних жінок і 4,56 серед малодітних жінок, за цінністю сім'ї – 4,74 проти 4,49 у групі середньодітних жінок та 4,57 у групі малодітних жінок (табл. 6.12).

Незгода багатодітних працюючих жінок залишити роботу навіть за умови додавання їхнього заробітку до заробітку чоловіка (що зберігає сукупний дохід сім'ї) обумовлено, ймовірно, відсутністю офіційного заробітку у чоловіка або нестабільністю його виплати (у першому випадку чоловіки зайняті у власному господарстві, а в другому – працюють у своєму селі, але у зв'яз-

ку з сезонністю робіт їхній заробіток нестабільний). Сформована в сільській місцевості структура робочих місць не може задовольняти ні чоловіків, які орієнтовані, значною мірою на високі заробітки, ні жінок, які мають дітей, для яких важлива стабільність зайнятості, гнучкий робочий день, ні осіб з високим рівнем освіти, що віддають перевагу кваліфікованій праці, ні молодь, орієнтовану на гідні умови найму. У зв'язку з цим найважливішими напрямами сільського розвитку є диверсифікація сфери прикладання праці та джерел доходів різних соціальних груп за рахунок розширення несільськогосподарських видів діяльності.

Результати проведених досліджень показали наявність стійких вподобань сільських жінок працювати поза домом, які характерні не тільки для малодітних (більшою мірою), але і для середньо-, а також багатодітних сімей (меншою мірою). Головними зовнішніми об'єктивними обставинами низького рівня професійної зайнятості сільських жінок зараз є обмеженість сфер прикладання праці для жінок і наявність значних за обсягами сімейних обов'язків через низький рівень розвитку соціальної інфраструктури в сільській місцевості. До об'єктивних детермінантів жіночої сільської зайнятості, виділених на рівні домогосподарства, належать наявність шлюбного партнера і характер оформлення шлюбного союзу, статус зайнятості чоловіка і місце його роботи, наявність і кількість дітей. До факторів суб'єктивного характеру відносяться уподобання зайнятості сільських жінок, зумовлені системою їхніх життєвих цінностей.

При розробленні заходів, спрямованих на розвиток сільської зайнятості та створення робочих місць, які задовольняють потреби населення, необхідно враховувати такі обставини.

– по-перше, зі збільшенням числа дітей у сім'ї відзначено посилення орієнтації на зайнятість в особистому селянському господарстві. Це свідчить про необхідність прийняття заходів, що сприяють розширенню участі багатодітних сімей у програмах самозайнятості, заохоченні розвитку сімейного бізнесу в сільській місцевості із застосуванням таких інструментів, як зниження податків, безвідсоткове кредитування, державні дотації, надання землі, техніки та інших необхідних засобів;

– по-друге, враховуючи, що значна частина жінок прагне працювати у сфері оплачуваної зайнятості, необхідно стимулювати розвиток жіночої зайнятості та жіночого підприємництва. При цьому особливу увагу необхідно приділити програмам розвитку соціальної інфраструктури для допомоги у вихованні дітей в сільській місцевості;

– по-третє, зайнятість 19,3% працюючих малодітних жінок, 25,0% жінок з трьома дітьми і 36,4% багатодітних жінок має вимушений характер у зв'язку з наявністю виражених орієнтацій на зайнятість у домашньому господарстві та виховання дітей. У зв'язку з цим необхідно сконцентрувати зусилля органів системи державної соціальної політики та її інструментів щодо захисту від бідності домогосподарств з кількома дітьми, а також розробити механізми, що полегшують поєднання жінками з багатодітних сімей трудових і сімейних обов'язків з підтриманням активної економічної орієнтації багатодітних сімей на самозабезпечення.

Результати дослідження показали, що важливим чинником, здатним позитивно вплинути на сільський розвиток, включаючи демографічну та соціальну сфери, є диверсифікація структури зайнятості та джерел доходів сільського населення за рахунок розширення неаграрних видів економічної діяльності. Багатогалузева структура економіки села дозволить як розширити сферу прикладання праці, забезпечивши можливість вибору професії, галузі, підприємства, так й інтенсифікувати міжгалузеву мобільність і рух робочої сили в межах населеного пункту, протидіючи безповоротній міграції кваліфікованих кадрів. Розвиток несільськогосподарських видів діяльності диверсифікує структуру джерел доходів і зайнятості різних соціально-демографічних груп сільського населення.

ПІСЛЯМОВА

Проведення аграрної реформи було однією з найважливіших складових пострадянського трансформування української економіки. Роздержавлення та приватизація землі, реорганізація сільськогосподарських підприємств відкрили можливість для розвитку різних форм аграрного виробництва на засадах приватної власності. Проте через відсутність докорінних інституційних змін (що зумовлено головним чином інерційністю сформованих раніше неформальних норм і правил) або внаслідок створення формальних аналогів зарубіжних інститутів у нових формах практично відтворювалася попередня схема організації сільськогосподарського виробництва, де головне місце відводилось великим господарським формуванням.

Як наслідів у якій виокремлюються два типи (сектори) виробників: корпоративний (сільськогосподарські підприємства) та індивідуальний (сімейні фермерські господарства і господарства населення). Відносини між ними набувають антагоністичних ознак, що проявляється у монополізації корпоративним сектором ринків ресурсів, особливо фінансових; каналів збуту продукції (ланцюгів доданої вартості); вигідних цін; засобів державної підтримки і впливу на формування державної аграрної політики.

При цьому у вітчизняній сільськогосподарській системі нагромадились істотні деформації і розвиваються негативні тенденції, зокрема:

- технічне переоснащення господарств корпоративного сектора, підвищення на цій основі продуктивності праці та вивільнення працівників супроводжуються монокультуризацією виробництва, зростанням техногенного навантаження на екосистеми та витісненням селян до низькодоходного неформального сектора економіки, що веде до консервації сільської бідності та деградації людського капіталу села;
- нарощування обсягів експортоорієнтованих видів продукції призвело до викривлення галузевої і продуктової структури виробництва, наслідком чого є низький рівень споживання вітчизняних продуктів харчування, незбалансованість раціону та вживання в їжу імпортованих продовольчих товарів сумнівної якості;
- надмірна концентрація землекористування провокує зростання соціальної напруженості в суспільстві через обезземелення селян та реальних фермерів, поширення знелюдненості певних територій та створює загрози здійсненню суспільного контролю над ними;
- монополізація прав оренди землі великими землекористувачами утримує орендну плату на низькому рівні і звужує доступ невеликих сільсь-

когосподарських підприємств, фермерських і особистих селянських господарств до ринку землі та її оренди.

Подолання деформацій у вітчизняному аграрному секторі доцільне і можливе в процесі його соціоекономічної модернізації, тобто такого осучаснення, яке поряд з оновленням матеріально-речових елементів передбачає гармонізацію розподільчих відносин і супроводжується реалізацією та нарощуванням творчого потенціалу людей, які беруть участь у сільськогосподарському виробництві, завдяки чому збільшується його загальна результативність. Кінцевою метою соціоекономічної модернізації вітчизняного аграрного сектора є забезпечення доступу всіх верств сільського населення до економічних вигід від зростання у цьому секторі та диверсифікації сільської економіки загалом через сприяння сільським громадам у реалізації прагнень до імплементації в національну та міжнародну ринкову систему на основі нових інституційних механізмів.

Перехід до соціоекономічної моделі розвитку сільського господарства і села – це довготривалий процес, пов'язаний з формуванням нормативно-правового поля і формальних інститутів, а також (що є найголовнішим) із зміною суспільного ставлення до місця й ролі аграрного бізнесу, сімейного господарювання, сільської місцевості, сільських громад у збереженні природноресурсного і людського потенціалів країни для сучасних і майбутніх поколінь. Започаткування цього процесу потребує відповідної політичної волі керівництва держави, переконання ділової еліти у необхідності змін і створення умов для позитивного сприяння аграрних трансформацій сільським населенням.

Обов'язковою умовою соціоекономічної модернізації сільського господарства і села є адаптація вітчизняної аграрної політики до прогресивних світових тенденцій аграрного розвитку, у якому поєднується підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва, що ґрунтується в основному на сімейному типі господарювання, з сільським розвитком на основі громад. Це передбачає повноцінне залучення сільського населення до подолання диспропорцій у сільськогосподарському виробництві і, відповідно, збалансування на цій основі його продуктової та організаційної структур.

Соціоекономічна модернізація аграрного сектора потребує повнішого спрямування його корпоративної складової на досягнення цілей сільського розвитку. Підприємницька природа цієї частини виробників сільськогосподарської продукції зобов'язує їх насамперед до максимізації прибутку, що у багатьох випадках досягається за рахунок незадовільного виконання суспільних функцій сільського господарства, виснажливого використання при-

родних і соціальних ресурсів села. Експлуатація сільського природного і соціального середовища в інтересах аграрного бізнесу найвищого втілення набула в агрохолдингах, які максимально акумулюють додану вартість, створювану на всіх ланках агропродовольчого ланцюга, та привласнюють різні види рентних доходів. Подолання негативних наслідків діяльності суб'єктів господарювання корпоративного сектора та посилення її соціальної спрямованості потребує запровадження відповідних механізмів державного регулювання цієї діяльності, які, з одного боку, підвищували б їхню відповідальність за збереження і повноцінне відтворення використовуваних ресурсів, а з іншого – вилучали б неправомірно привласнювані доходи на користь загальносуспільного і сільського розвитку.

Важливим напрямом соціоекономічної переорієнтації сільського господарства і села має стати створення сприятливих умов для сімейного господарювання в аграрному секторі. Це вимагає насамперед усвідомлення суспільством (в першу чергу владними інституціями) неминущого значення і незамінної ролі цього типу господарювання у забезпеченні сталого аграрного і сільського розвитку. Відповідно до цього державна аграрна політика має бути доповнена цільовими настановами, заходами і механізмами організаційно-економічного та інституційного характеру, спрямованими на сприяння розвитку малотоварних господарств, їхню модернізацію та повноцінну інтеграцію в національну економічну систему.

Визначальним напрямом соціоекономічної модернізації аграрного сектора є формування і реалізація національної політики сільського розвитку на базі громад, зміст якої полягає у створенні умов для того, щоб надати сільським жителям можливості заробляти більше, інвестувати у власний розвиток та у розвиток своїх громад, робити внески у підтримання локальної інфраструктури з урахуванням місцевих пріоритетів. При цьому малоефективне "централізоване забезпечення" розвитку сільських територій має змінитися на децентралізований підхід "знизу вгору", що ґрунтується на саморозвитку громад і передбачає розв'язання місцевих проблем на основі партнерської взаємодії організацій громад з органами влади та самоврядування різних рівнів, підприємницькими структурами, неурядовими та благодійними організаціями. Водночас формування і реалізація національної політики сільського розвитку потребує створення відповідних інституцій на державному і регіональному рівнях.

У концепції сільського розвитку на базі громад важливим є адекватне трактування поняття *громади*, яке не тотожне поняттю територіальної громади, визначеному нормативно-правовими актами України. Сільські громади – це самоорганізовані сільські жителі, які поділяють спільний життєвий

простір, об'єднанні прагненням, готовністю і реальними діями до поліпшення його економічного, соціального та екологічного становища, що створили для цього громадську організацію і визначили лідера з числа її членів. Громадська організація розробляє стратегію розвитку громади та визначає поетапний план її реалізації; вона повинна бути наділена реальними повноваженнями і у вирішенні місцевих проблем взаємодіяти з органами державної влади та органами місцевого самоврядування різних рівнів, комерційними структурами, неурядовими та благодійними організаціями, меценатами тощо.

Ідентифікаційними ознаками громад є: територія як місце спільного проживання її членів; місцева економіка, що є основою задоволення життєвих потреб; мережі індивідуальних зв'язків, які створюють комунікативні можливості реалізації цих потреб та формування спільних інтересів; цілеспрямована взаємодія місцевих жителів, яка формує інституційне середовище розвитку; дії, спрямовані на розвиток громади. Послідовне набуття громадою перелічених ознак свідчить про проходження нею відповідних етапів становлення. Виникнення громади включає в себе як взаємодію між її членами, так і їхні спільні дії. Дії громади відносяться до процесу побудови соціальних взаємозв'язків у досягненні спільних громадських інтересів; вони становлять основу розвитку громади, оскільки охоплюють обдумані та позитивні зусилля, спрямовані на задоволення загальних потреб усіх місцевих жителів.

Перехід до соціоекономічного розвитку сільського господарства і села пов'язаний із вдосконаленням управління ним з метою забезпечення довгострокового зростання на локальному рівні шляхом сприяння ініціативам, що втілюються сільськими громадами. Через активізацію участі людей у програмах місцевого розвитку формується інститут довіри та підвищується роль громад у прийнятті рішень, посилюється діалог між місцевими жителями та владними інститутами. Формування системи такого управління має відбуватися через: розбудову потенціалу центральних органів влади щодо фіскальної та адміністративної децентралізації на користь місцевих громад; вдосконалення діяльності органів місцевої влади із визначення, розроблення та впровадження стратегій сталого локального розвитку; підвищення спроможності сільських громад до самоорганізації на основі соціальної мобілізації, яка включає створення місцевих організацій громад; посилення інституційної спроможності самоврядних організацій громад та місцевих органів влади.

Сільський розвиток стає успішним за умови, що він здійснюється на базі громад, котрі досягають такого рівня самоорганізації, за якого вони набувають здатності використовувати наявні місцеві активи для підвищення свого добробуту. Місцевий розвиток, орієнтований на громаду включає: постановку

цілей; ідентифікацію ресурсів; візуалізацію потенціалу; застосування /використання/ активів громад; отримання ефектів та вигод від капіталізації активів, тобто капіталізацію активів. Процес актив-орієнтованого сільського розвитку передбачає послідовне набуття ресурсами громад якостей їхніх потенціалів, активів і, в кінцевому підсумку, капіталів. Категорія капіталу у цьому контексті використовується в широкому розумінні для позначення всіх благ, що можуть приносити доход: капітал громади – це будь-які активи, здатні продукувати додаткові ресурси.

Сучасне розуміння сутності актив-орієнтованого сільського розвитку ґрунтується на наявності семи видів капіталів громад, які виокремились у процесі еволюції концепції цих капіталів: людського, природного, фізичного, фінансового, соціального, культурного та політичного. Формування "септаграми капіталів" відображає людиноцентристський характер розвитку суспільно-економічних відносин у громаді. Джерелом більшості капіталів (людського, соціального, культурного та політичного) є людина з її здібностями, вмінням та навичками, які формують широкий спектр джерел і засобів для саморозвитку. Септаграма відображає також ключову роль і водночас обмеженість природних ресурсів для сільського розвитку як основного джерела природного капіталу громади, місце якого в процесі еволюції концепції капіталів у їхній структурі залишилося незмінним.

В Україні нагромаджено певний досвід капіталізації активів громад із метою задоволення базових потреб, поліпшення добробуту та підвищення якості життя їхніх членів. Однак цей процес розвивається дуже повільно. Найвагомими стримуючими чинниками тут є низький рівень і недостатні темпи нагромадження соціального капіталу громад і нерозвиненість інституційного середовища сільського розвитку. Існує й проблема адекватного оцінювання капіталів громад як активів сільського розвитку. При її розв'язанні варто повніше враховувати ресурси і послуги домогосподарств і екосистем, а також стимулюючий вплив на їхню капіталізацію процесів згуртування і взаємодії всередині громад та партнерства громад з іншими економічними суб'єктами.

Носіями людського капіталу на паритетних засадах у глобалізованому суспільстві є як чоловіки, так і жінки. Поступова "гендеризація" економічних та соціальних процесів на сільських територіях обумовлюється необхідністю дотримання критеріїв сталості не лише у сільськогосподарському виробництві, але й у соціальній площині, що визначається через здатність громади до виконання демографічних та соціально-економічних функцій на відносно незалежній основі. Еволюційним наслідком забезпечення сталості розвитку сільських громад є сталість життєзабезпечення сільського насе-

лення, що базується на складній взаємодії гендерної рівності, засобів існування, продовольчої безпеки, сільськогосподарського розвитку та скорочення масштабів бідності в процесі життєдіяльності на умовах збереження та зміцнення природного потенціалу.

Зважаючи на прогресивність аграрних трансформацій та позитивний досвід політики сільського розвитку в Європейському Союзі, можна стверджувати про науковий та практичний інтерес до європейської системи сільської економіки, досвід еволюціонування якої може стати пріоритетним у формуванні та розвитку аналогічної системи в умовах України. При цьому ключового значення набуває зміна соціально-економічних пріоритетів функціонування сільських територій та їхніх функцій у контексті дотримання цілей політики згуртування ЄС. У результаті цього процес розвитку сільської економіки відбувається на гендерних засадах, що, з одного боку, забезпечує визнання та врахування відмінностей в очікуваннях та потребах чоловіків і жінок від наслідків його реалізації, а з іншого – сприяє розв'язанню відносно гомогенних гендерних проблем, властивих сільським територіям.

Дослідження показують, що жодній країні в світі не вдалося подолати розрив в участі чоловіків та жінок в економіці, а в умовах сільської економіки цей розрив є ще більш очевидним. Особливо відчутно наявна гендерна нерівність виявляється в країнах, що розвиваються, де можливості її подолання обмежуються як сформованим у суспільстві розподілом соціально-економічних ролей між чоловіками та жінками, законодавчими бар'єрами економічного уповноваження останніх, так і традиційними соціальними цінностями, що ігнорують рівність можливостей і результатів для представників обох статей. Відзначена ситуація стримує належне врахування гендерних аспектів у політиці та стратегіях продовольчої безпеки, сільськогосподарського виробництва та сільського розвитку, що забезпечує збереження тенденцій до фемінізації сільської бідності, недовиробництва агропродовольчої продукції, існування голоду. Єдино можливим прогресивним напрямом вирішення гендерних проблем в аграрному секторі країн, що розвиваються, вбачається економічне уповноваження сільських жінок, яке здатне не лише розширити їхній доступ до економічних ресурсів та діяльності, що приносить доход, але й сприяти подоланню етично-моральних, економічних та політичних бар'єрів у суспільстві.

Наукове видання

Олена Миколаївна Бородіна
Володимир Васильович Юрчишин
Ігор Васильович Прокопа
Ольга Леонтіївна Попова
Тетяна Олексіївна Зінчук
Тетяна Вікторівна Блінова
Ганна Олександрівна Вяльшина
Сергій Вікторович Киризюк
Наталія Миколаївна Куцмус
Оксана Володимирівна Риковська
Віктор Дмитрович Яровий
Майя Григорівна Бетлій
Олександра Сергіївна Бородіна
Світлана Миколаївна Лагута
Олексій Володимирович Фраер

СОЦІОЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І СЕЛА: СУЧАСНИЙ ВИМІР

За редакцією
доктора економічних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України О.М.БОРОДІНОЇ

Редактори *І.І.Бажал, І.І.Нестеренко, В.М.Ускова*
Оригінал-макет *Чимбай С.В.*

Підписано до друку.....
Формат 60х90/16. Обл.-вид. арк.. 15,9 Ум. друк. арк. 20,25
Наклад.....прим. Замовлення №

Поліграфічна дільниця ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011